ISBN: 978-81-985609-7-1

Innovative and Revolutionary Changes Through NEP-2020: A Multidisciplinary Perspective (Vol-2)

Proceedings of IMCR-2025

:: Editors ::

Dr. Rajesh Vyas

Dr. Riddhi Desai

Dr. Jayshree Kanani

Mr. Amrut Valvi

Publisher: Veer Narmad South Gujarat University

Innovative and Revolutionary Changes Through NEP-2020 : A Multidisciplinary Perspective (Volume - 2)

Edited By
Dr. Rajesh Vyas
Dr. Riddhi Desai
Dr. Jayshree Kanani
Mr. Amrut Valvi

Veer Narmad South Gujarat University
U. M. Road, Surat-395007(INDIA)

Published by :
Veer Narmad South Gujarat University
U. M. Road, Surat-395007(INDIA)
Website : www.vnsgu.ac.in
Innovative and Revolutionary Changes Through NEP-2020:
A Multidisciplinary Perspective Volume - 2
@Veer Narmad South Gujarat University
ISBN : 978-81-985609-7-1
Edition : 1st Publication
Year : April-2025
Proceedings of IMCR-2025

All rights reserved. This book or part therefore, may not be reproduce in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or an information storage and retrieved system now known or to be invented, without written permission from copyright owners.

Disclosure: Opinions express by authors are not necessarily shared by the member of the editor. In the present edited book, in the research paper presented by the researcher or the author, if any type of text which hurts any citizen of the society, the full responsibility of the author or the researcher will be. Also, if the author or researcher has lifted the text or copy any part of the research paper from anywhere, then the responsibility of the author or researcher remains, none of the responsibility of the editor or publisher.

Preface

In an increasingly interconnected world, the value of multidisciplinary research lies in its ability to transcend traditional academic boundaries and provide holistic insights into complex global challenges. This volume was conceived with the vision of creating a space where diverse disciplines converge, interact, and enrich one another through shared inquiry.

The articles presented in this volume reflect a broad spectrum of academic and applied research, encompassing fields such as Economy, Business & Law, Language & Literature, Education: Inclusive and Innovative Method, Integration of IKS in Modern Education and Others. Each contribution stands as a testament to the power of collaborative thinking, where varied methodologies and perspectives are harnessed to generate comprehensive and innovative understandings.

This collection would not have been possible without the dedicated efforts of our contributing authors, peer reviewers, and the editorial team, whose commitment to scholarly excellence and interdisciplinary collaboration is deeply appreciated.

We hope this volume not only contributes to the ongoing academic discourse but also inspires further integration of disciplines in research and practice. It is our belief that multidisciplinary engagement is not merely an academic choice, but a necessary step toward meaningful progress.

Acknowledgment

Shri Mahavir Vidyamandir Trust B.Ed. College and V.T. Poddar BCA & Commerce College, Pandesara, Surat are deeply grateful to all those who have contributed to the successful organization of the International Multidisciplinary Conference on Research (IMCR-2025) and the publication of the research papers.

Our heartfelt thanks to Veer Narmad South Gujarat University, Surat for their invaluable support and cooperation in the publication of Proceedings of IMCR-2025. Their assistance has been pivotal in bringing this initiative to life.

We also wish to express our sincere appreciation to our institution's President Shri Sudhakarji Master, Secretary Shri Nirajbhai Patel, and All the Trustees for their continuous guidance, encouragement, and unwavering support throughout this entire process. Their leadership has been a constant source of inspiration.

We are equally grateful to all the esteemed keynote speakers, participants, and researchers who shared their insights through their papers, enriching the IMCR-2025 and making it a resounding success.

Special thanks to the Director of IMCR-2025, Dr. Chetan N. Rathod Principal of BCA college, organizing committee, faculty members and all those who worked tirelessly behind the scenes to ensure the smooth execution of the IMCR-2025 and the timely publication of Proceedings of IMCR-2025.

Without the collective efforts of these dedicated individuals and institutions, this project would not have been possible. We sincerely hope this publication serves as a valuable resource for future academic endeavors.

Dr. Rajesh Vyas
Dr. Riddhi Desai
Dr. Jayshree Kanani
Mr. Amrut Valvi
(Editors : Proceedings of IMCR-2025)

Index

No.	Title	Author Name	Page No.
1.	Development and Tryout of Street Play on NEP: 2020	Dr. Narendrasinh Gohil	1-4
2.	From Potential to Pitfalls: Examining AI's Role in Shaping Future Teacher Education	Dr. Riddhi Desai	5-10
3.	National Education Policy 2020 and the Right to Education Act: A Legal Analysis	Ranjya Komal	11-15
4.	રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ ૨૦૨૦ અંતર્ગત “કાયદા અને માનવ અધિકારોનું માળખું”	દેસાઈ મિત્તલબેન	16-35
5.	Leveraging Social Media for Education Reform: Implications of NEP-2020	Deepa D. Sharma	36-46
6.	વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ પર મોબાઇલના ઉપયોગની અસરનો અભ્યાસ	વસાવા અશ્વિનકુમાર	47-51
7.	NEP-2020 : ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સાંપ્રત સમસ્યાઓ	હેતલબેન વસાવા	52-58
8.	NEP-2020 સંદર્ભે ઉજાસભણી કાર્યક્રમનો અભ્યાસ	હેતલકુમારી પટેલ	59-63
9.	આધુનિક શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું એકીકરણ	સંજયકુમાર ચૌધરી, ડૉ. પી. વી. રાઠોડ	64-75
10.	Assimilating Modern Technology for Immersive Literature and Language Learning : Digital Pedagogy and Bharatiya Knowledge System	Dr. Kunjal Mehta	76-81
11.	Reimagining Literary Studies : Transformative Approaches to Language and Literature Education under NEP-2020	Dharmik Barot	82-87
12.	આણંદ જિલ્લામાં મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા શિક્ષકો અને પ્રાઇમરી વિભાગમાં અભ્યાસ કરાવતા શિક્ષકોનો માનસિક સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ.	Fulare Payalben	88-95

No.	Title	Author Name	Page No.
13.	NEP(2020) અને જાહેર પુસ્તકાલયનો શિક્ષણ માટે સહયોગી અભિગમ	ચેતનાબેન પરમાર, ડૉ. ભાવિના નાયક	96-102
14.	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ(NEP) 2020 અંતર્ગત સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે માહિતીના સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ	Hemaxi Dhimmar, Dr. Bhavina Naik	103-110
15.	ડિજિટલ યુગમાં માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેના અંતરનો અભ્યાસ	અહમદઅલી ખણુસીયા	111-115
16.	ભારતમાં મુખ્ય શ્રમ બજાર સૂચકાંકોનો તાજેતરની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ	Ms. Dipikaben Vasave, Dr. Henal Bardoliwala,	116-147
17.	ગુજરાત રાજ્યમાં સામાજિક ક્ષેત્રે ભારત સેવાશ્રમ સંઘનું યોગદાન	મેનકાબેન કાપડિયા, ડૉ. ચંદુભાઇ સી. ચૌધરી	148-160
18	The Changing Scenario of Library Services in Emerging Information Technology Environment	Patel Navnitbhai, Dr. Sonal P. Bharti	161-117

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

Development and Tryout of Street Play on NEP: 2020

Dr. Narendrasinh Pratapsinh Gohil

Assistant Professor

V.T.Choksi Sarvajanik College of Education, Surat

E-mail: npgohil74@gmail.com

Abstract

An experiment was done by the investigator to teach the Innovative and Revolutionary changes through NEP:2020. The purpose of this research was to test the effectiveness of street play on a small scale. The researcher composed and performed a street play of 04 scenes on the 04 part of NEP: 2020 to the trainees of B.Ed. This research was an experimental type of research, in which a single group pre-test-post test technique was used. The experiment was conducted on teacher trainees studying in the V.T.Choksi Sarvajanik College of Education, Surat. The average marks which were obtained by the teacher trainees in the pre-test was 06.39, while their average score in the post test was 42.05. The average score of teacher trainees increased by 35.66; which indicates the effectiveness of the teaching through street play technique.

Key Words:

Street play, NEP:2020

Introduction

Man likes variety in food and teaching. Researcher has been teaching at the College of Education for a long time. His field of interest is to study the effectiveness of various teaching methods and techniques. Is it effective to teach NEP: 2020 through street play? This question haunted him. The present research is the result of efforts made to solve this question in a scientific manner.

Objectives:

1. To develop the street plays on NEP: 2020 for B.Ed. trainees.

2. To tryout and examine the effectiveness of street play on B.Ed. trainees.

Hypothesis:

There will be no significant difference between the mean score of pre-test and post test obtained by the teacher trainees on the NEP: 2020.

Significance of study

The researcher knew how to use street play technique in class room. It was observed that trainees became bore in lecture method. A teacher must know how to use various teaching techniques in the class room. This research shows how effective it is to teach through street play. It will be helpful to the trainees as well as teachers also.

Limitation

1. The street play on NEP: 2020 was developed by trainees in Gujarati.
2. The test which was used in pre-test and post-test was teacher made test. It was not standardized.
3. There were 49 students in sample and the sample was purposive. All students were from the teacher education college where the researcher works.
4. The data was collected by pre-test and post-test only.

Research Design:

It was experimental research and single group pre-test post-test design was used in this work.

Sample:

The sample of this work was Purposive. Second year B.Ed. trainees of the academic year: 2020-21 of V.T.Choksi Sarvajanik College of Education, Surat was selected for sample. There were 49 students in the sample.

Tools:

1. Test

a. A teacher made test was developed to know the trainees' achievement score on pre-test and post test on NEP: 2020.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

b. The test consisted of 10 objective type questions with one mark, 05 short answer questions with two marks and 06 essay type questions with five marks. The test was 50 marks. The test time was 90 minutes.

Research Design

Step	Session	Period
Step-1	Pre-Test	01
Step-2	Development of street play on NEP: 2020 in workshop	08
Step-3	Presentation and discussion of street play which was prepared by trainees in the class room.	02
Step-4	Post-Test	01
	Total=12 period, Time=12 hours	

Data Collection:

At the beginning of the experiment, the trainees were given the pre-test and at the end of the experiment, they were given the post- test. The data were collected in this way.

Data Analysis:

The following statistical technique was used for data analysis.

	Number of Students	**Mean**	**S.D.**	**T-test**
Pre- Test	49	06.39	0.72	Significant at 0.01 level
Post- Test	49	42.05	1.23	

The average score of the trainees in the pre-test was 06.39 and the average score in the post test was 42.05. The difference of 35.66 average marks was observed between the two tests. This difference was due to the use of Street Play Technique. Therefore, it can be said that the teaching of the NEP: 2020 through street play was effective. The data presented in table indicated that there is significant difference between the result of pre-test and post test. The mean score of post test is higher than post test. Thus the null hypothesis was rejected. So it can be said that street play technique is effective.

Discussion:

Street Play technique is very popular. Many researchers experimented these techniques in the classroom. Babi(2006), Pandya(2008), Kunjariya(2011), Deshmukh(2012), Dave(2013), Thaker(2014) and Kolsawala(2017) worked on this technique. They presented the findings of their experiment to the world of education. This research is an attempt in little bit different direction than the above research. It was on Teaching through street play. The experiment was also promoted by BISAG. The trainees performed this street play during the block teaching program. The researcher humbly believes that teaching through street play is an effective practice. Yes, it is not possible to teach all the units with this technique, but if there is any unit that touches the society, than it needs to be taught with this technique.

Reference:

Babi, S. A. (2006). To Study the Effectiveness of Imparting Education through Puppets in Social Science Subject to Students of Std. IX (Research Abstract). 1978-2006. Education Department. Rajkot: Saurashtra University.

Dave, Ranjana S. (2013). Second Language Learning Through Songs and Stories. Vallabh Vidyanagar: Sardar Patel University.

Deshmukh, Nivedita. (2012). A Comparative Study of the Effect of Methodology of Lecture and Dramatization of Marathi Teaching. Dr. P.V. Patil University, Nerul, Navi Mumbai.

Kolsawala, S. G. (2017). *Effectiveness of dramatization and comic strip in teaching of english to upper primary students*. Retrieved from http://shodhganga.inflibnet.ac.in:8080/jspui/handle/10603/186732 on June 12.2020

Kunjariya, Bhagyashri M. (2011). A Study of Effectiveness of Dramatization Method in Teaching of English Subject to Std. IX. (Unpublished Dissertation for M.Phil. Degree). Kherda: Ganpat University.

Pandya, Nilam C. (2008). A Study of Effectiveness of Lecture Method, Demonstration Method and Dramatization Method in Teaching of Social Science Subject of Std. VIII. (Unpublished Dissertation for M.Phil. Degree). Kherda: Ganpat University.

Thaker, Ashish G. (2014). A Study of Effectiveness in Teaching through Dramatization in Primary School. VallabhVidyanagar: Sardar Patel University.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

From Potential to Pitfalls: Examining AI's Role in Shaping Future Teacher Education

Dr. Riddhi Saurin Desai
Adhyapak Sahayak
Smt. V. R. Bhakta College of Education, Kamrej
Email : riddhs85@gmail.com

Abstract

Artificial Intelligence (AI) has emerged as a transformative force in education, particularly in teacher education. With AI technologies such as adaptive learning platforms, automated feedback systems, content creation and writing, and data analytics, educators now have tools to enhance personalized learning, streamline administrative tasks, and offer targeted feedback. Its integration also poses challenges, including ethical concerns and over-reliance on automation. The paper critically examined AI's potential benefits and inherent pitfalls in shaping teacher education. The study employs a survey method approach, gathering data through the survey with educators, trainees, experts, in-service teachers, school principals, and college principals. Findings highlight the dual nature of AI's impact, offering practical recommendations and insights into its future role.

Key Words :

AI, Teacher Education, Challenges, Potential, Pitfalls

1. Introduction

Technological advancements have made Artificial intelligence (AI) an integral part of modern education, offering transformative potential for teacher education. AI has rapidly emerged as a transformative educational force, potentially revolutionizing teacher training and development. With AI technologies such as adaptive learning platforms, automated feedback systems, content creation and writing, and data analytics, educators now have tools to enhance personalized learning, streamline administrative tasks, and offer targeted feedback. By tailoring instruction and support to individual trainee needs, AI provides a pathway to a more efficient, customized approach to teacher education.

However, while the possibilities are promising, integrating AI into teacher education presents challenges and risks. Concerns include the potential erosion of human

ISBN : 978-81-985609-7-1 **Year : April-2025**

mentorship, the ethical implications of data privacy, and the risk of over-relying on automated systems at the expense of essential teaching skills. Balancing the advantages of AI with its limitations is crucial, as it could profoundly impact not only how teachers are trained but also the quality and authenticity of future education.

The present research paper explores the dual aspects of AI's role in teacher education, investigating its potential to enhance training and its possible pitfalls. By examining the facets, the researcher aimed to provide a balanced understanding of AI's influence and to guide future approaches that maximize benefits while minimizing risks. This exploration is especially timely as education systems worldwide must adapt teacher preparation to meet the demands of an increasingly digital landscape. The study employs a survey method approach, gathering data through the survey with educators, trainees, experts, in-service teachers, school principals, and college principals. Findings highlight the dual nature of AI's impact, offering practical recommendations and insights into its future role.

2. Literature Review

AI technologies have found applications in education through adaptive learning platforms, automated grading systems, and virtual teaching assistants. Research highlights the potential of AI to personalize teacher education by identifying individual learning needs **(Zawacki- Richter et al., 2019)**. However, critics argue that over-reliance on AI can undermine critical human elements such as empathy, mentorship, and collaborative learning **(Holmes, 2021).** Moreover, ethical concerns, including data privacy and algorithmic bias, have been widely discussed **(Williamson & Eynon, 2020)**. While AI tools like ChatGPT and Edmodo promise efficiency, their limitations in providing nuanced, context-specific feedback are notable. AI technologies have transitioned from theoretical concepts to practical applications in education, particularly in teacher training and professional development. Advancements in machine learning, natural language processing, and adaptive learning systems have facilitated the adoption of AI in this domain. AI tools such as virtual teaching assistants, automated grading systems, and adaptive training platforms are increasingly used to enhance teacher preparation programs **(Holmes, 2021)**. These tools enable personalized learning and provide data-driven insights into trainee progress. Research by (**Luckin, 2018).** highlights that AI can support teachers in understanding complex learning behaviours through predictive analytics, empowering them to refine their teaching strategies.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

Nguyen and Walker (2021) argue that AI-enabled platforms democratize education by overcoming geographical and infrastructural barriers. Massive Open Online Courses (MOOCs) and AI-driven mentorship systems provide opportunities for continuous professional development on a scale. AI systems require vast amounts of data to function effectively, raising questions about data ownership, consent, and security **(Nguyen & Walker, 2021)**.

3. Research Objectives

1. To identify the benefits of AI in teacher education.
2. To explore the challenges and risks associated with AI integration in Teacher Education.
3. To Assess the awareness and proficiency of educators and trainees in using AI tools.
4. To Identify practical strategies for effective and ethical AI integration in Teacher Education.

4. Limitation of the Research

5. Methodology

5.1 Type of Research

As the research was of knowing the views of teacher trainees and educators, school principals, college principals, in-service teachers, focusing on their experiences and perceptions of AI and the benefits and challenges of AI in Teacher Education, the type of research was applied research.

5.2 Research Method

The research was to know the benefits and challenges of AI in Teacher Education, the **Survey Method** was used to collect and analyzed data. The researcher made one Google form for getting the data related to the research.

5.3 Population and Sampling Procedure Population

The research was to know the views of teacher trainees and educators, school principals, college principals, and in-service teachers, focusing on their experiences and perceptions of AI and the benefits and challenges of AI in Teacher Education, all teacher educators, school teachers, principals and trainees of teacher education of all over Gujarat were the population. Sampling Procedure

Among the population, 70 Teacher Trainees, 50 Teacher Educators, 25 school Principals, 10 College Principals, 12 in-service Teachers, and 3 heads of the department

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

were selected as samples by incidental sampling method for the research.

Table No. 1.1 Sample for the Research

Sr. No.	Role of the respondent	Total Number
1	Teacher Trainees	70
2	Teacher Educators	50
3	School Principals	25
4	College Principals	10
5	In-service Teachers	12
6	Heads of the Department	03
Total Sample		**170**

5.4 Research Instrument

For the collection of data, the researcher used Two types of research instruments which are mentioned below:

1) Close-ended questionnaire
2) Open-ended questionnaire

The researcher made a google form for the collection of data.

5.5 Scheme of Data Analysis

Two types of data were gathered through research instruments, i.e. Quantitative Data and Qualitative Data. Quantitative data were analyzed using percentages, while qualitative data were thematically analyzed to identify recurring patterns.

6. Findings

6.1. Benefits of AI in Teacher Education

1. **Personalization**: 78% of respondents agreed that AI enhanced the personalization of training programs, tailoring content to individual needs.
2. **Feedback Efficiency**: AI tools like automated grading systems provided timely and consistent feedback, appreciated by 82% of participants.
3. **Accessibility**: 67% reported that AI improved access to quality training, particularly for remote and under-resourced areas.

6.2.Challenges and Risks

1. **Reduced Human Interaction**: 60% of respondents expressed concerns that AI might replace the mentorship and collaborative aspects of teacher education.
2. **Data Privacy Concerns**: 55% were wary of how AI systems handle sensitive

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

data, particularly in contexts where data security frameworks are weak.

3. **Algorithmic Bias**: Open-ended Questionnaires were the instances of AI tools misinterpreting cultural or contextual nuances, leading to biased feedback.

6.3.Perceived Future of AI

Respondents envisioned AI as a complementary tool rather than a replacement for human educators. They emphasized the need for hybrid models combining AI efficiency with human empathy.

7. Discussion

7.1. The Promise of AI

AI's ability to personalize training and automate routine tasks offers immense potential for enhancing teacher education. By addressing individual learning needs and making training accessible globally, AI can bridge significant gaps in teacher preparation.

7.2. The Pitfalls of AI

However, over-reliance on AI risks diminishing the human connection central to education. Ethical issues such as data misuse and algorithmic biases must be addressed to build trust in AI systems.

7.3. Balancing Innovation and Caution

The findings suggest that AI should augment, not replace, human educators. Collaborative models integrating AI with traditional mentorship can ensure holistic teacher training.

8. Recommendations

1. **Develop Ethical Guidelines**: Establish clear policies on data usage and privacy in AI- driven education.
2. **Promote Hybrid Models**: Combine AI efficiency with human mentorship to retain interpersonal elements in teacher training.
3. **Enhance AI Literacy**: Train educators and trainees to use AI tools effectively, ensuring informed and responsible usage.
4. **Monitor and Evaluate AI Tools**: Regularly assess AI tools for accuracy, cultural sensitivity, and alignment with educational goals.

9. Conclusion

AI holds the potential to revolutionize teacher education, offering personalized learning, efficiency, and accessibility. However, its adoption must be accompanied by caution, addressing ethical concerns and preserving the human touch essential to

teaching. By leveraging AI as a supportive tool, teacher education can achieve a balance between innovation and tradition, shaping a future that benefits both educators and learners.

References

Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2021). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Routledge.

Ng, A. (2021). *AI Transformation: How Artificial Intelligence Is Changing the Education Landscape*. AI & Education Journal.

OECD. (2021). *AI and the Future of Skills: Opportunities and Challenges for Education*. OECD Publishing.

Williamson, B., & Eynon, R. (2020). Algorithmic systems in education: AI and the politics of learning platforms. *Learning, Media and Technology*, 45(2), 205-220.

Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – Where are the educators? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(1), 39.

National Education Policy 2020 and the Right to Education Act: A Legal Analysis

Ranjya Komal panchabhai
Sheth M.N.Law College, Patan
Email ID: komalranjya3259@gmail.com

Abstract

The National Education Policy (NEP) 2020 introduces a transformative vision for India's education system, emphasizing inclusivity, equity, and holistic development. While it seeks to redefine education from Early Childhood Care and Education (ECCE) to higher education and skill-based learning, its alignment with the Right to Education (RTE) Act, 2009, remains a critical concern. The RTE Act operationalizes Article 21A of the Indian Constitution, which guarantees free and compulsory education for children aged 6–14. However, the Act's limited scope creates a legal disconnect with NEP 2020's broader ambitions.

This paper provides a legal analysis of the interplay between NEP 2020 and the RTE Act, exploring challenges such as the exclusion of ECCE and secondary education from RTE's ambit, regulatory gaps in private education, and disparities in digital access. Case laws like *Mohini Jain v. State of Karnataka (1992)* and *Unni Krishnan v. State of Andhra Pradesh (1993)* are examined to highlight the evolution of the right to education in India and its potential expansion under NEP 2020.

The paper also discusses opportunities to strengthen the legal framework, including amending the RTE Act to cover children aged 3–18, introducing accountability mechanisms, and harmonizing federal and state roles in education governance. By addressing these legal gaps, the paper argues for a cohesive framework to bridge policy goals with enforceable rights, ensuring NEP 2020's vision translates into meaningful reform for all.

Keywords

National Education Policy 2020, Right to Education Act, legal framework, Article 21A, inclusive education, Early Childhood Care and Education (ECCE), secondary education, digital divide, educational equity, private institutions regulation, judicial precedents, constitutional rights, legal reforms.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

Introduction

Overview of NEP 2020 and RTE Act

- The National Education Policy 2020 is a landmark initiative aimed at overhauling India's education system. Unlike previous policies, it focuses on multidisciplinary learning, digital education, and inclusivity, covering ECCE to higher education.
- The RTE Act, 2009, enforces the constitutional mandate under Article 21A, guaranteeing free and compulsory education for children aged 6–14.
- This paper seeks to explore how NEP 2020's expansive vision aligns—or conflicts—with the existing legal framework, particularly the RTE Act.

Relevance of the Topic

- While NEP 2020 envisions broader inclusivity, its lack of enforceability creates practical and legal challenges.
- Case laws like *Society for Unaided Private Schools v. Union of India (2012)* underline judicial interpretations of education rights, relevant to NEP 2020's implementation.

Objectives of the Research

- To analyze the legal compatibility of NEP 2020 with the RTE Act.
- To identify gaps in the current framework and propose legal reforms.

Legal Framework for the Right to Education

1. Constitutional Foundations

- Article 21A: Introduced through the 86th Amendment, guarantees free and compulsory education for children aged 6–14.
- Directive Principles: Articles 45 and 46 underscore the state's responsibility for early childhood education and the promotion of educational equity for marginalized groups.

2. Judicial Precedents

- *Mohini Jain v. State of Karnataka (1992)*: Established education as a fundamental right under Article 21.
- *Unni Krishnan v. State of Andhra Pradesh (1993)*: Expanded on *Mohini Jain,* laying the groundwork for Article 21A by recognizing free education for children as a fundamental right.

- *Society for Unaided Private Schools v. Union of India (2012)*: Upheld the RTE Act's provisions mandating private schools to reserve 25% of seats for disadvantaged children.

3. RTE Act, 2009: Scope and Limitations

- The RTE Act operationalizes Article 21A but excludes children below 6 and above 14 years.
- While it sets infrastructural and inclusion standards, its implementation is uneven across states.

Challenges in Aligning NEP 2020 with the RTE Act

1. ECCE and Secondary Education Exclusion

- NEP 2020 emphasizes ECCE (ages 3–6) and secondary education (ages 14–18), yet these are outside the RTE Act's purview.
- Case law like *Environmental & Consumer Protection Foundation v. Delhi Administration (2012)* highlights the judiciary's emphasis on inclusive education but lacks legal backing for ECCE and higher education.

2. Non-Enforceable Nature of NEP 2020

- Unlike the RTE Act, NEP 2020 is a policy framework without legal enforceability. This creates ambiguity in accountability and implementation.

3. Regulation of Private Institution

- *Modern School v. Union of India (2004)* emphasized the need for equity in private education. NEP 2020's increased reliance on private participation lacks a robust regulatory mechanism.

4. Digital Divide

- NEP 2020's focus on digital learning disproportionately affects rural and marginalized communities, violating Article 14's equality principles.
- Case studies, such as the challenges highlighted during the COVID-19 pandemic, underscore these inequities.

5. Federal Implementation Barriers

- Education as a concurrent subject creates conflicts between central policy directions and state execution. NEP 2020's success depends on harmonized efforts.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

Opportunities for Strengthening the Legal Framework

1. Amending the RTE Act

- Extend the Act's scope to include children aged 3–18, addressing ECCE and secondary education.
- Incorporate provisions for vocational training, as emphasized by NEP 2020.

2. Accountability Mechanisms

- Establish legally binding mandates for NEP 2020's implementation, ensuring measurable outcomes.

3. Judicial Support for Expanding Education Rights

- Case laws like *State of Tamil Nadu v. K. Shyam Sunder (2011)*, which recognized the importance of uniform education standards, can guide legal reforms to align NEP 2020 with constitutional mandates.

4. Digital Education and Equity

- Mandate universal access to digital infrastructure under the RTE framework.
- The judiciary's emphasis on educational equity, as seen in *Avinash Mehrotra v. Union of India (2009),* supports this expansion.

Conclusion

- NEP 2020 presents an ambitious vision for transforming education in India, but its success hinges on aligning policy with enforceable legal frameworks.
- Amending the RTE Act to include ECCE and secondary education, regulating private institutions, and addressing digital disparities are crucial steps.
- Judicial precedents underscore the constitutional importance of education and provide a foundation for expanding its scope under NEP 2020.
- A cohesive legal framework will ensure that NEP 2020's transformative potential translates into tangible outcomes, fulfilling the constitutional promise of education for all.

References

1. Mohini Jain v. State of Karnataka, AIR 1992 SC 1858.
2. Unni Krishnan v. State of Andhra Pradesh, AIR 1993 SC 2178.
3. Society for Unaided Private Schools v. Union of India, (2012) 6 SCC 1.
4. Modern School v. Union of India, AIR 2004 SC 2236.
5. State of Tamil Nadu v. K. Shyam Sunder, (2011) 8 SCC 737.

ISBN : 978-81-985609-7-1 **Year : April-2025**

6. Environmental & Consumer Protection Foundation v. Delhi Administration, AIR 2012 SC 573.
7. Avinash Mehrotra v. Union of India, (2009) 6 SCC 398.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ ૨૦૨૦ અંતર્ગત "કાયદા અને માનવ અધિકારોનું માળખું"

દેસાઈ મિત્તલબેન કાનજીભાઇ

શેઠ એમ એન લૉ કૉલેજ,પાટણ

Email : mittalkdesai175@gmail.com

સારાંશ

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ 2020(NEP 2020) ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં મહત્ત્વપૂર્ણ સુધારાઓ લાવી છે, જેમાં કાયદા અને માનવ અધિકારોનું શિક્ષણનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. આ નીતિ અંતર્ગત નાગરિકોમાં કાનૂની જાગૃતિ વધારવી અને તેમને સમાજ માટે જવાબદાર નાગરિક બનાવવાનો છે. શાળાઓ અને ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં માનવ અધિકારો અને કાયદાકીય બાબતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને અભ્યાસક્રમ બનાવવામાં આવશે. "કાયદા અને માનવ અધિકારોનું માળખું" વિષય એ NEP 2020નું એક મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. આ માળખું વિદ્યાર્થીઓમાં કાયદાકીય જાગૃતિ અને માનવ અધિકારોના મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવા માટેના ઉદ્દેશ સાથે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ નીતિ મુજબ, કાયદા અને માનવ અધિકારો અંગેનો અભ્યાસ શાળા અને ઉચ્ચ શિક્ષણના સ્તરે અભિન્ન ભાગ બની રહેશે.વિદ્યાર્થીઓને ન્યાય, સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને નાગરિક જવાબદારીઓ વિશે શીખવવામાં આવશે. નૈતિક મૂલ્ય અને સામાજિક ન્યાયથી વિદ્યાર્થીઓને પરિચિત કરાવવામાં આવશે. શિક્ષણમાં કૃતિપ્રધાન અભિગમ અપનાવવામાં આવશે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ કાયદા અને ન્યાયિક વ્યવસ્થાનો પ્રાથમિક પરિચય થી વાકેફ થશે. કાનૂની જાગૃતિ કાર્યક્રમો અને શિબિરોનું આયોજન કરીને નાગરિક હક્કો, બંધારણ, અને ન્યાયસહાય સેવાઓ વિશે માહિતી આપવામાં આવશે. આ નીતિ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ ન માત્ર

પોતાના હક્કો અને ફરજો સમજશે, પરંતુ સાથે સાથે સમાજમાં સકારાત્મક ફેરફાર લાવવાના પ્રયત્ન પણ કરશે. NEP 2020 ભારતના નાગરિકોને કાનૂની રીતે જાગૃત અને જવાબદાર નાગરિક બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, જેથી માનવ અધિકાર અને ન્યાયની સંસ્થા મજબૂત બને. આ અભિગમ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને કાયદા, ન્યાય અને અધિકારોની તટસ્થ સમજ આપી, તેમને જવાબદાર નાગરિક તરીકે ઘડવાનું લક્ષ્ય છે.

આધુનિક સમાજમાં માનવ અધિકારોના ઉલ્લંઘનો પ્રત્યે જાગૃતિ લાવવી અને કાયદાકીય જ્ઞાન પ્રત્યેનું મહત્વ સમજાવવું આવશ્યક છે. NEP 2020 આ દિશામાં મહત્વપૂર્ણ પગલું છે, જે શિક્ષણને માત્ર શૈક્ષણિક કે વ્યવસાયિક જ નહીં, પરંતુ નૈતિકતા સાથે જોડે છે. આ માળખું ભવિષ્યમાં ન્યાયસંગત અને આદરપૂર્ણ સમાજ માટે મજબૂત પાયાના રૂપે સાબિત થશે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :

NEP-2020, માનવ અધિકાર,લિંગ સમાનતા,વ્યવસાયી શિક્ષણ, RTE ACT-2009, ટેકનોલોજી અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ

૧. પરિચય

૧.૧ રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ 2020(NEP-2020) નો હેતુ અને તેનો વ્યાપક પરિચય

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ 2020 (NEP-2020) ભારત સરકાર દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ એક મહત્વપૂર્ણ નીતિ છે. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દેશના શૈક્ષણિક પ્રથાનો સર્વાંગી વિકાસ કરવો છે. આ નીતિ શાળાકીય શિક્ષણથી લઈને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીના તમામ સોપાનોમાં પરિવર્તન લાવવાનો હેતુ ધરાવે છે. NEP-2020, 34 વર્ષ પછી, 1986ની શૈક્ષણિક નીતિનું સ્થાન લેતી નવી નીતિ છે. NEP-2020 શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં સુધારા માટે વ્યાપક નીતિ છે, જે શૈક્ષણિક તંત્ર અને તેનાથી "સંબંધિત કાયદા" અને "માનવ અધિકાર"ના માળખાને પણ

ISBN : 978-81-985609-7-1 **Year : April-2025**

પ્રભાવિત કરે છે.આ નીતિ ભારતીય સંવિધાનમાં તથા નીતિ નિર્માણ અંતર્ગત જરૂરી કાયદાકીય માળખાનું પાલન કરીને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા 29 જુલાઈ 2020ના રોજ મંજૂર કરવામાં આવી હતી.

૧.૧.૧ NEP-2020ના મુખ્ય હેતુઓ

- **શૈક્ષણિક ગુણવત્તામાં સુધારો**: ગુણવત્તાવાળા શિક્ષણથી માહિતગાર કરીને વિદ્યાર્થીઓને વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બનાવવું.આથી કોઈ પણ ક્ષેત્ર વિદ્યાર્થી પોતાનું વર્ચસ્વ જાળવી શકે છે.
- **બહુવિષયક અભ્યાસ**: વિદ્યાર્થીઓને તેમની સ્વરુચિને અનુલક્ષી દા.ત;વિજ્ઞાન, કલા, વ્યાવસાયિક અને ભાષાકીય ક્ષેત્રો જેવા કોઈ પણ ક્ષેત્ર માં અભ્યાસ કરવાની તક પૂરી પાડવી.જેનાથી બાળકો માં અભ્યાસ પ્રત્યે જાગૃતિ આવશે.
- **ફલક કેન્દ્રિત અભ્યાસક્રમ**: પ્રેક્ટિકલ-નૉલેજ, ક્રિટિકલ થિંકિંગ અને સમસ્યા-હલ કરવાના અભિગમ પર ભાર મૂકે છે. આથી વિદ્યાર્થીઓની વિચાર-શક્તિમાં પણ વધારો થાય છે.
- **હવેની ડિજિટલ દુનિયામાં સંકલન**: શૈક્ષણિક ટેક્નોલોજી અને ઈ-લર્નિંગને ટેકો આપી ડિજિટલ લર્નિંગને વધારવું ખૂબ આવશ્યક બની ગયુ છે, અને આ નીતિ(NEP-2020) આ બાબતને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- **માતૃભાષા અને સ્થાનિક ભાષાઓને પ્રોત્સાહન**: પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે મોટે ભાગે માતૃભાષા કે સ્થાનિક ભાષામાં શિક્ષણ આપવામાં આવતું રહેશે.કારણ કે બાળક એ સૌથી ઝડપી પોતાની માતૃ ભાષામાં સમજી શકે છે અને પોતાના વિચારો ને રજૂ કરી શકે છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

૧.૧.૨ NEP-2020 અને કાનૂની શિક્ષણ વચ્ચેનો ગાઢ-સંબંધ:

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ 2020 (NEP-2020) ભારતની શિક્ષણ વ્યવસ્થાને આધુનિક અને સર્વવ્યાપી ઉલ્લેખવાના ઉદ્દેશ સાથે રચાઈ છે. આ નીતિનો કાનૂની શિક્ષણ સાથે ગાઢ સંબંધ છે, કેમ કે બંને શિક્ષણના "ગુણવત્તાવાળાં માળખાને" મજબૂત બનાવવાની દિશામાં કામ કરે છે. NEP-2020 માનવ અધિકાર સંશોધન અને સમાનતાને મહત્વ આપે છે, જે કાનૂની શિક્ષણના કેન્દ્રમાં છે. NEP-2020માં Higher Education Commission of India (HECI) જેવા નવું કાયદાકીય માળખું બનાવવાનું આલેખવામાં આવ્યું છે, જે ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વધુ નીતિગત સંરચન પૂરૂ પાડશે.

NEP-2020 અને કાનૂની શિક્ષણ વચ્ચેનો સંબંધ ગુણવત્તા, ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ, વિશ્વના ધોરણે પ્રાસંગિકતા, અને માનવ અધિકાર શિક્ષણના ક્ષેત્રોમાં દેખાય છે. આ નીતિ કાનૂની શિક્ષણ માટે નવું દિશાસૂચન આપે છે, જે ભારતના કાનૂની વિદ્યાર્થી અને વ્યવસાયીઓને વિશ્વ સ્તરે સ્પર્ધા કરવા માટે કુશળ-સક્ષમ બનાવે છે.

૨. NEP-2020 અને કાનૂની શિક્ષણમાં ફેરફારો

૨.૧ આંતરવિષયક અભ્યાસ (Multidisciplinary Approach)

NEP-2020 કાનૂની શિક્ષણને વિવિધ શૈક્ષણિક શાખાઓ સાથે જોડવાની ભલામણ કરે છે. કાનૂની અભ્યાસ હવે આર્થિકશાસ્ત્ર, રાજકારણશાસ્ત્ર, અનુસૂચિત માનવ અધિકાર, સાયબર કાનૂન, અને આર્થિક કાનૂન જેવા વિષયો સાથે જોડવામાં આવશે. આ અભિગમ વિદ્યાર્થીઓને વ્યાપક દ્રષ્ટિકોણથી કાનૂન સમજવામાં મદદ કરશે, જે તેમના વ્યાવસાયિક જીવનમાં ફાયદાકારક રહેશે અને અંત ને પણ લભદાયક રહેશે.

૨.૨ 5 વર્ષનો ઇન્ટિગ્રેટેડ લૉ ડિગ્રી પ્રોગ્રામ

NEP-2020 એ 5 વર્ષની ઇન્ટિગ્રેટેડ લૉ ડિગ્રી પ્રોગ્રામ (જેમ કે BA.LL.B,

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

B.Com.LL.B, BBA.LL.B) માટે સુવિધાઓ પ્રદાન કરે છે. જેનાથી વિધ્યાર્થીઓ કાયદા અંગેનું જ્ઞાન તો મેળવે જ સાથે સાથે તેમની સ્વરૂચી વીષય પર પણ પ્રભૂત્વ આપી શકે છે. જેનાંથી વૈશ્વિક સ્તરે પોતાની આગવી ઓળખ મેળવી છે. આમ આ અભ્યાસક્રમનો લક્ષ્ય વિદ્યાર્થીઓને કાનૂની અભ્યાસ સાથે અન્ય વિષયોમાં પણ સજજ બનાવવાનો છે.

૨.૩ વિશ્વવિદ્યાલય-કાનૂન અને નીતિ સંશોધન

NEP-2020 કાનૂની અભ્યાસક્રમમાં સંશોધન પર વધુ ધ્યાન આપવા માટે શૈક્ષણિક મંચોને પ્રોત્સાહન આપે છે. કાનૂનની જ્ઞાનક્ષેત્રમાં સંશોધન કરવા માટે નવા માર્ગો અને સંસ્થા રચાયાં છે. જેને લઈ વિધ્યાર્થી ઓના જ્ઞાન માં વધારો જોવા મળે છે. ઉપરાંત સંશોધનો કરવાથી વિદ્યાર્થીઓનું બીજા અન્ય મુદ્દાઓ પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત થતું જોવા મળે છે.

૨.૪ કાનૂની શિક્ષણમાં વ્યાવસાયિક કુશળતા

NEP-2020 એ કાનૂની અભ્યાસક્રમમાં "પ્રેક્ટિકલ સ્કિલ્સ"ને વધુ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. જેમાં વિધ્યાર્થીઓને વ્યવહારુ જ્ઞાન અભ્યાસક્રમ સાથે જ આપવામાં આવે છે. આથી વિદ્યાર્થીઓ એડવાન્સમાં જ પાવરફુલ અને પરિપૂર્ણ નિર્ધારણ અને પદ્ધતિઓના જ્ઞાન સાથે સજ્જ કરવામાં આવશે જેનાથી કાનૂનના ક્ષેત્રમાં નોકરી માટે વધુ તૈયાર અને સક્ષમ વ્યવસાયિકો ઉપલબ્ધ થશે.

૩. માનવ અધિકારોનું અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ

૩.૧ NEP-2020 હેઠળ માનવ અધિકાર વિષયના અભ્યાસનું પ્રાધાન્ય

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP-2020) હેઠળ માનવ અધિકાર અભ્યાસને શિક્ષણમાં વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. NEP-2020 વિવિધ માનવાધિકારોને શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓમાં સામેલ કરીને વિદ્યાર્થીઓમાં નાગરિક અધિકાર, જવાબદારી, અને

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

નૈતિક મૂલ્યો અંગેની સમજણ વિકસાવવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

૩.૨ NEP-2020 હેઠળ માનવ અધિકાર અભ્યાસ અંગેના મહત્વલક્ષી પાસાઓ

૩.૨.૧ સમાજમાં સાવધતા લાવવી

માનવ અધિકારને પ્રાથમિક શાળાના બાળકોથી લઈને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીના બાળકોના પાઠ્યક્રમમાં ઉમેરો કરવામાં આવી શકે છે જેથી વિદ્યાર્થીઓને સમાનતા, સ્વતંત્રતા, અને માનવ ગૌરવના સિદ્ધાંતોને સમજવા અને તેનું પાલન-અનુકરણ કરી-કરવી શકે આ તેનો મહત્વ પૂર્ણ હેતુ છે.

૩.૨.૨ નીતિમય અને નાગરિક શિક્ષણ ને પ્રોત્સાહન

NEP-2020 નાગરિક અને નૈતિક શિક્ષણ પર વિશેષ મહત્વ આપ્યું છે, જેના ભાગરૂપે માનવ અધિકાર અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓને નાગરિક જવાબદારીઓ વિશે સભાન કરાવે છે સાથે તેના મૂલ્યો પણ સમજાવે છે.

૩.૨.3 લિંગ સમાનતા અને વિવિધતા

(NEP-2020) નીતિ અંતર્ગત લિંગ સમાનતા, જાતિ આધારિત ભેદભાવ અને સામાજિક સંલગ્નતાના મુદ્દાઓ પર ખાસ ધ્યાન આપીને તે વિષયોને શિક્ષણનો હિસ્સો બનાવવામાં આવે છે.આથી અનુસૂચિત વર્ગો શિક્ષણના ધોરણે આગળ આવી શકે.

૩.૨.૪ વ્યવસાયી શિક્ષણ

NEP-2020 અનુક્રમે માત્ર “પરાણે શિક્ષણ નહીં” પરંતુ “જીવન કૌશલ્ય અને આચારશીલતા પર આધારિત શિક્ષણ” પર ભાર મૂકે છે, જેનાથી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ સમાપ્ત કર્યા પછી સામાજિક અને વ્યવસાયિક જીવનમાં માનવ અધિકારોને લાગુ કરી શકે અને નૈતિક જીવન જીવી શકે છે અને અન્ય ને મદદરૂપ થઈ શકે છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

૩.૨.૫ સંશોધન અને સંવાદિતાને પ્રોત્સાહન

NEP-2020 મુજબ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં માનવ અધિકાર પર સંશોધન અને ચર્ચાઓ માટે ખાસ માળખું તૈયાર કરવામાં આવશે, જેથી વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક સમસ્યાઓ અને તેનો નિવારણ શોધવા માટેની વિચાર શક્તિ વધુ સક્રિય બની શકે. આમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓની તાત્વિક અને બૌદ્ધિક ક્ષમતા માં ઉમેરો થાય છે.આ (NEP-2020)નીતિ દ્વારા માનવ અધિકાર અભ્યાસ માત્ર એક વિષય સુધી મર્યાદિત ન રહી, પરંતુ શિક્ષણના દરેક તબક્કે તેનું અસરકારક પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

3.3 બાળકો, સ્ત્રીઓ અને શોષિત સમુદાયના અધિકારોને કાનૂની અભ્યાસક્રમમાં આવરી લેવાની જરૂરિયાત

3.3.૧ સંવેદનશીલતા અને ન્યાયનો પ્રોત્સાહન

NEP-2020 લોકોમાં નાગરિકતાની ભાવના અને સામાજિક ન્યાય પ્રત્યે સંવેદનશીલતા વિકસાવવાનો હેતુ ધરાવે છે. બાળકો, સ્ત્રીઓ અને શોષિત સમુદાયના અધિકારોનો સમાવેશ વિદ્યાર્થીઓમાં સંવેદનશીલતા અને ન્યાય માટેનું માનસ વિકસાવવા મદદરૂપ થશે.

3.3.૨ માનવ અધિકાર કાનૂન

કાનૂન અભ્યાસક્રમમાં બાળકોના અધિકારો, સ્ત્રીઓના અધિકારો, અને આદિવાસી, અનુસૂચિતજાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ જેવા શોષિત સમુદાયના અધિકારો અંગે સંપૂર્ણ સમજૂતી આપવી જરૂરી છે કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ માનવ અધિકારોના રક્ષણમાં પ્રભાવશાળી ભૂમિકા નિભાવી શકે.

3.3.3 લિંગ સમાનતા

`સ્ત્રીઓના અધિકારોનો સમાવેશ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને લિંગ સમાનતા વિશે માહિતી

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

આપવામાં આવશે, અને તે લિંગ આધારીત ભેદભાવને દુર કરવા વિશે માહિતગાર કરવામાં રહેશે.

૩.૩.૪ બાળ અધિકારો અને શિક્ષણનો હક્ક

NEP-2020 બાળકો માટે ગુણવત્તાયુક્ત અને સર્વસમાવેશક શિક્ષણ પર ભાર મૂકે છે. શિક્ષણના આ હક્ક વિશેની જાગૃતતા કાનૂનના વિદ્યાર્થીઓને Right to Education Act (RTE) અને UNICEF ના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો સાથે સંકલિત કરવાનો માર્ગ બતાવશે.

૩.૩.૫ શોષિત સમુદાય માટે સામાજિક ન્યાય

કાનૂની અભ્યાસક્રમમાં શોષિત સમુદાયના અધિકારોને સામેલ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે કાયદાકીય રક્ષણ અને યોજનાઓ વિશે માહિતી મળશે, અને તેઓ ન્યાય અને સમાનતાના રક્ષણમાં યોગદાન આપી શકશે.

૪ શિક્ષણનો અધિકાર અને NEP-2020

૪.૧ શિક્ષણનો અધિકાર (RTE Act, 2009)

શિક્ષણનો અધિકાર કાયદો ભારત સરકાર દ્વારા 2009માં લાગુ કરાયો હતો, જે 6 થી 14 વર્ષના બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની ગેરંટી આપે છે.

મુખ્ય લક્ષણો : 6 થી 14 વર્ષના બાળકોને મફત શિક્ષણ.

- દરેક બાળકને નજીકના શાળામાં પ્રવેશનો હક્ક.
- ખાનગી શાળાઓને 25% પ્રમાણમાં આર્થિક રીતે પછાત વર્ગના બાળકો માટે સીટ રાખવી ફરજિયાત.
- શિક્ષણનું ગુણવત્તા નિયંત્રણ અને શાળાઓ માટે લાઈસન્સ ફરજિયાત.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

૪.૨ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020:

NEP-2020 એ ભારતની નવી શિક્ષણ નીતિ છે, જે શિક્ષણ પ્રણાલીને વધુ સમકાલીન અને વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બનાવવા માટે બનાવવામાં આવી છે.

મુખ્ય લક્ષણો : 5+3+3+4 સ્ટ્રક્ચર, જે પ્રારંભિક શિક્ષણથી લઈને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીનો સમાવેશ કરે છે.

- પ્રાથમિક સ્તરે માતૃભાષામાં શિક્ષણ પર ભાર.
- શિક્ષણમાં ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ.
- પ્રવૃત્તિ આધારિત અને અભ્યાસક્રમ આધારિત શિક્ષણનો સમતોલન.
- વ્યવસાયિક શિક્ષણ અને ઉત્કૃષ્ટતા પર ભાર.

આમ,RTE act, 2009 નાં હેતુઓને NEP-2020 વધુ મજબૂત બનાવે છે. NEP-2020 બાળકોને ગુણવત્તાવાળું અને ટકાઉ શિક્ષણ આપવામાં સહાય કરે છે, જ્યારે RTE કાયદો દરેક બાળક સુધી આ શિક્ષણ પહોંચાડવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

૫ માનવ અધિકારો અને નૈતિક શિક્ષણ

માનવ અધિકાર

માનવ અધિકારો એ એવા મૂળભૂત હકો છે, જે દરેક વ્યક્તિને જાતિ, ધર્મ,લિંગ, ભાષા, રાષ્ટ્ર, અથવા કોઈપણ ભેદભાવ વગર પ્રાપ્ત થવા જોઈએ. આ હકો માણસ તરીકે માનવજાતને પોતાના આધારભૂત માનવતા માટે જરૂરી છે.

મુખ્ય માનવ અધિકારો

જીવનનો હક. •સ્વતંત્રતાનો હક.•શિક્ષણનો હક.•સમાનતા અને ભેદભાવ વિના વ્યહાવરણ.•મંતવ્ય અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

નૈતિક શિક્ષણ

નૈતિક શિક્ષણ એ એક એવી પ્રણાલી છે, જે વ્યક્તિમાં શ્રેષ્ઠ આદર્શો, મૂલ્યો અને નૈતિક આચરણ વિકસાવે છે. તે વ્યક્તિને સારો નાગરિક બનવા માટે પ્રેરિત કરે છે.

મુખ્ય મૂલ્યો

સત્યતા (સાચા બનવું).•અહિંસા (હિંસા ન કરવી).•માનવતાવાદ (સહાનુભૂતિ અને દયાળુતા).•સન્માન અને મર્યાદા.•સામાજિક જવાબદારી અને ઇમાનદારી.

૫.૧ માનવ અધિકાર આધારિત ન્યાયની સમજણ અને તેનો NEP-2020 સાથેનો સંકલન

૫.૧.૨ માનવ અધિકાર આધારિત ન્યાયની સમજણ

માનવ અધિકાર આધારિત ન્યાય એ ન્યાય પ્રણાલીનું એક એવા મોડલ છે, જેમાં દરેક વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકારો અને માનવ ગુણવત્તાનું રક્ષણ તેમજ તેમના હિતો નું રક્ષણ કરવામાં આવે છે.

મૂળભૂત લક્ષણો

સમાનતા : દરેક વ્યક્તિને જાતિ, જાત, ધર્મ, ભાષા વગેરેના ભેદભાવ વિના ન્યાય મળે.

માનવ ગુણવત્તાનું રક્ષણ : દરેક વ્યક્તિને મર્યાદા અને સન્માન સાથે જીવવાનો હક મળે.

સમાજમાં ન્યાય : સમાજના સૌથી નબળા વર્ગ માટે પણ ન્યાય અને સંવેદનશીલતા.

સક્ષમતા : ન્યાય પ્રણાલી દ્વારા દરેક વ્યક્તિના સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક હકોનું પ્રોત્સાહન થાય.

મહત્વ : માનવ અધિકાર આધારિત ન્યાય વ્યક્તિગત ન્યાય સાથે સાથે સમાજમાં સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને અધિકાર પુરાવા પર ભાર મૂકીને એક સમાન અને ન્યાયી સમાજની રચના માટે કાર્ય કરે છે.

૫.૧.૨ NEP-2020 અને માનવ અધિકાર આધારિત ન્યાયનું સંકલન

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 વ્યક્તિગત વિકાસ અને સમાજના તમામ વર્ગો માટે સમાન શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવા પર મહત્વ ધરાવે છે, જે માનવ અધિકાર આધારિત ન્યાયના ઉદ્દેશોને દઢ બનાવે છે.

સંકલનના મુખ્ય મુદ્દા

શિક્ષણમાં સમાનતા : NEP-2020 દરેક માટે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ અને પછાત વર્ગો માટે સમાન અને ગુણવત્તાવાળું શિક્ષણ સુનિશ્ચિત કરે છે.આ માનવ અધિકાર આધારિત ન્યાયના સમાનતાના સિદ્ધાંત સાથે સુસંગત છે.

માતૃભાષામાં શિક્ષણ : બાળકના માનસિક વિકાસ માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષામાં આપવામાં આવે છે, જે સાંસ્કૃતિક અધિકારોના રક્ષણ સાથે જોડાય છે.

સમાવેશી શિક્ષણ : NEP-2020 દરેક જાતિ, લિંગ, ભિન્નશક્તિ (દિવ્યાંગજનો), અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે સમાન તક આપે છે.આ સમાજના નબળા વર્ગ માટે ન્યાય પ્રદાન કરવા પર ભાર મૂકે છે.

વૈશ્વિક નાગરિકત્વ અને નૈતિકતા

NEP-2020 વિદ્યાર્થીમાં માનવ અધિકાર, નૈતિક મૂલ્યો, અને વૈશ્વિક નાગરિકત્વના મંતવ્યો ઉમેરો કરે છે, જેથી તેઓ માત્ર પોતાનું જ હિત નહીં, પરંતુ સમાજ અને વિશ્વ માટે ન્યાયપૂર્ણ અભિગમ પણ અપનાવે.

ડિજિટલ શિક્ષણ

ટેક્નોલોજીના ઉપયોગથી શિક્ષણમાં પ્રવેશ અને ગુણવત્તા સુધારવા પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે, જેથી તમામ માટે માહિતી પ્રાપ્તિની સમાનતા બની રહે.

આમ, NEP-2020 અને માનવ અધિકાર આધારિત ન્યાય બંને સમાજમાં સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને નૈતિકતા સ્થાપિત કરવા માટે સમાન રીતે કાર્ય કરે છે. NEP-2020 એક એવા શિક્ષણ પ્રણાલી માટે આધારભૂત છે, જે વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્ર વિચારો, અધિકારોનું સન્માન, અને સામાજિક જવાબદારી માટે તૈયાર કરે છે, જે માનવ અધિકાર આધારિત ન્યાયના મૂલ્યો સાથે જોડાય છે.

૬ ટેકનોલોજી અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ

૬.૧ NEP-2020 અંતર્ગત માનવ અધિકાર શીખવવામાં ટેકનોલૉજી અને ઈ-લર્નિંગનું મહત્વ

મુખ્ય મહત્વ

ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ દ્વારા પ્રવેશ : વંચિત વર્ગો સુધી મફત અને સરળ પ્રવેશ મેળવી શકાય છે, જેનાથી શિક્ષણમાં સમાનતા ઉદભવે છે.

ઈ-લર્નિંગના સાધનો : વિડિયો લેકચર, ઇન્ટરેક્ટિવ મોડ્યુલ, અને ઓનલાઈન કોષ્ટકો દ્વારા માનવ અધિકારની સમજણ અને જાગૃકતા આવે છે.

વૈશ્વિક ઉદાહરણો : ઑનલાઇન અભ્યાસક્રમો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ વૈશ્વિક નાગરિકત્વ અને વિશ્વવ્યાપી માનવ અધિકાર હિલચાલ વિશે જાણે છે.વિદ્યાર્થીઓ વૈશ્વિક પરિસ્થિતિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ અંગે માહિતગાર બને છે. વિશ્વના અન્ય દેશોના નાગરિકો અને તેમની સમસ્યાઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને સમજીવુંપણું વિકસાવે છે.વૈશ્વિક ઉદાહરણો દ્વારા તેઓ સામાજિક અને વૈશ્વિક સમસ્યાઓ માટે શાંતિપૂર્ણ ઉકેલો શોધતા શીખે છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

વ્યક્તિગત અભ્યાસ : આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ(AI) આધારિત પ્લેટફોર્મથી વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ઝડપે શીખવાની તક મળે છે, જે વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિકતા અને જવાબદારીના ગુણ વિકસાવે છે.

વિવિધ ભાષાઓમાં અભ્યાસ : ટેકનોલોજી દ્વારા માતૃભાષામાં શીખવાની સુવિધા મળે છે, જે માનવ અધિકારને સચોટ રીતે સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે.

૬.૨ ડિજિટલ માધ્યમથી માનવ અધિકારના નિયમો અને NEP-2020 પર જાગૃતિ ફેલાવવાના પ્રયાસો

૬.૨.૧ માનવ અધિકાર જાગૃતિ

સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ : માનવ અધિકાર વિશે માહિતી અને કેસ સ્ટડી શેર કરીને લોકોને તેમના અધિકારો અંગે જાણકારી આપવામાં આવે છે.

સેમિનાર અને ઓનલાઈન વર્કશોપ : અધિકારીઓ, વકીલો અને કાર્યકરો દ્વારા વર્તમાન મુદ્દાઓ પર ઓનલાઈન સત્રોનું આયોજન થાય છે.

એપ્સ અને વેબસાઇટ્સ : માનવ અધિકાર માટે ખાસ ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ તૈયાર કરાય છે, જેમાં લોકો સરળ ભાષામાં તેમના અધિકારો અને વાજબી હક્કો જાણી શકે.

ઈ-પુસ્તકો અને પોડકાસ્ટ : ડિજિટલ પુસ્તકો અને અવાજ આધારિત શિક્ષણ દ્વારા લોકોમાં જાગૃતિ લાવવામાં આવે છે.

૬.૨.૨ NEP-2020 (નવી શૈક્ષણિક નીતિ)

શૈક્ષણિક એપ્સ અને પોર્ટલ : નવા કોર્સ મટિરિયલ્સ અને અભ્યાસક્રમ ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ કરવામાં આવે છે.

વર્ચ્યુઅલ ક્લાસરૂમ : NEP-2020 ના નીતિ પ્રણાલીઓ અંગે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે તાલીમ સત્રોનું આયોજન થાય છે.

એનિમેશન અને વીડિયો કન્ટેન્ટ : શિક્ષણક્ષેત્રમાં ફેરફાર માટે જનજાગૃતિ ફેલાવવા એજ્યુકેશનલ વિડિયો અને એનિવેટેડ કન્ટેન્ટનો ઉપયોગ થાય છે.

જાહેર મંચો પર ચર્ચા : NEP-2020 ના ફાયદા અને તેની અમલ માટે વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને વાલીઓ વચ્ચે ડિજિટલ ચર્ચાઓ થતી રહે છે.

૬.3 NEP-2020 દ્વારા ઈ-ગવર્નન્સ અને સાયબર ન્યાયના શિક્ષણનો સમાવેશ

નવી શિક્ષણ નીતિ (NEP-2020) અંતર્ગત, ડિજિટલયુગમાં ઊભા થતા પડકારોને પહોંચી વળવા માટે ઈ-ગવર્નન્સ અને સાયબર ન્યાય (Cyber Justice) ના શિક્ષણ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

૬.૩.૧: ઈ-ગવર્નન્સનો સમાવેશ

ડિજિટલ સક્ષમતા : વિદ્યાર્થીઓને ઈ-ગવર્નન્સ પ્રણાલીઓ, જેમ કે ડિજિટલ સર્વિસ ડિલિવરી, ઈ-ફાઇલિંગ, અને ઈ-મેઈલ એથિક્સની તાલીમ આપવામાં આવશે.

ડેટા મેનેજમેન્ટ અને પ્રાઈવસી : સરકારી ડેટાનો ડિજિટલ મેનેજમેન્ટ અને ડેટા પ્રાઈવસી અંગે શિક્ષણ આપવામાં આવશે.

ડિજિટલ સાઇટિઝનશિપ : લોકો કેવી રીતે ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર સરકારી સેવાઓનો ઉપયોગ કરી શકે તે વિશે જાગૃતિ વધારાશે.

૬.૩.૨ સાયબર ન્યાયનો સમાવેશ

સાયબર કાયદા અને નીતિઓ : વિદ્યાર્થીઓને ઈન્ડિયન સાયબર લૉ, આઇટી એક્ટ અને ડિજિટલ ક્રાઈમ્સ વિશે જાણવામાં આવશે.

સાયબર સિક્યોરિટી : ડિજિટલ પાઈરસી, ફ્રોડ, હેકિંગ અને ડેટા સુરક્ષા માટેની તકનિકીઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવશે.

એથિકલ હેકિંગ : સાયબર ન્યાય માટે વિદ્યાર્થીઓને એથિકલ હેકિંગ, અને સુરક્ષિત

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

ડિજિટલ ઈકોસિસ્ટમ વિકસાવવા તાલીમ આપવામાં આવશે.

૭ પ્રાદેશિક ભાષા અને માનવ અધિકાર શિક્ષણ

૭.૧ માતૃભાષા અને પ્રાદેશિક ભાષામાં શિક્ષણ

NEP 2020 અંતર્ગત, શાળાઓમાં શરૂઆતના વર્ષોમાં શિક્ષણ માટે માતૃભાષા કે પ્રાદેશિક ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે, જે શિક્ષણના ગુણવત્તાવર્ધન અને શીખવાના સરળતામાં સહાયરૂપ થશે.

૭.૨: પ્રાદેશિક ભાષા દ્વારા માનવ અધિકાર શિક્ષણ

માનવ અધિકાર અને કાયદાકીય જ્ઞાનનું પ્રાદેશિક ભાષામાં ભણતર વિદ્યાર્થીઓ માટે વધુ અસરકારક બની શકે છે.આથી, પ્રાદેશિક ભાષામાં માનવ અધિકાર વિશેના પુસ્તકો અને સંશોધન સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવાનું પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે.

આમ,રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ 2020 અંતર્ગત કાયદા અને માનવ અધિકારનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને તેમના હક અને ફરજ માટે સજાગ બનાવે છે, જ્યારે પ્રાદેશિક ભાષાનું શિક્ષણ એ તેમના માટે શીખવાની પ્રક્રિયાને સરળ અને સરળતાથી સમજાય તેવી બનાવે છે, જેથી શિક્ષણ વધુ અસરકારક બને.

૮: વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય

૮.૧ વૈશ્વિક કાનૂની શિક્ષણ મોડલ અને તેનું NEP-2020 સાથેનું તુલનાત્મક અભ્યાસ

વૈશ્વિક કાનૂની શિક્ષણ મોડલ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP-2020), બન્ને શિક્ષણક્ષેત્રમાં સુધારાઓ લાવવા માટેના મહત્વપૂર્ણ મંચ છે. જોકે, બંને મોડલની દ્રષ્ટિ અને ઉદ્દેશ ભિન્ન છે.

આ બંનેના તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે નીચેના મુદ્દાઓ મહત્વપૂર્ણ છે:

મુદ્દા:	વૈશ્વિક કાનૂની શિક્ષણ મોડલ:	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP-2020):
ઉદ્દેશ:	વૈશ્વિક સ્તરે કાનૂની નિષ્ણાતોને તૈયાર કરવો, કે જે વિવિધ દેશોમાં કાર્ય કરી શકે.	ભારતના મૌલિક માનવમૂલ્યો સાથે વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક શિક્ષણ પ્રદાન કરવું.
વિષય આધારિત અભિગમ:	કોમન લૉ, સિવિલ લૉ, આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન, બૌદ્ધિક સંપત્તિ અને ડિજિટલ કાનૂન પર ભાર મુકવામાં આવે છે.	કાનૂન સહિત તમામ ક્ષેત્રોમાં ગુણવત્તાસભર અને ભાગીદારી આધારિત અભ્યાસક્રમ વિકસાવવો.
વિશ્વવ્યાપી માળખું:	વૈશ્વિક સ્તરે એકસરખું કાનૂની શિક્ષણ વ્યવસ્થિત કરવાનું માળખું છે.	સ્થાનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ચિંતાઓને સમાવી લેવાનું માળખું.
આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપ્રેક્ષ્ય:	વિદ્વાનોને આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાય અને વૈશ્વિક સંસ્થાઓ સાથે કાર્ય માટે તૈયાર કરે છે.	ભારતીય સંદર્ભ સાથે વૈશ્વિક માનક દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરે છે.
અભ્યાસ ક્રમની લવચીકતા:	વૈશ્વિક માળખાને અનુરૂપ લવચીક અભ્યાસક્રમ, જે વિવિધ દેશોની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ હોઈ શકે.	મલ્ટિ-ડિસિપ્લિનરી અભ્યાસક્રમ જે વિદ્વાનને વ્યાવસાયિક અને શૈક્ષણિક માર્ગે ઉત્કૃષ્ટ બનાવે છે.
ટેક્નોલૉજી અને ઇનોવેશન:	ટેકનોલોજી આધારિત કાનૂન જેમ કે AI કાનૂન, સાયબરલૉ પર ભાર મૂકે છે.	સ્કૂલ અને ઉચ્ચશિક્ષણ સ્તરે ટેકનોલોજીનું પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ અમલીકરણ પ્રોત્સાહિત કરે છે.
મૂલ્ય અને	વૈશ્વિક નૈતિક અને વ્યાવસાયિક	ભારતીય સંસ્કૃતિ અને નૈતિક

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

નૈતિકતા:	આચરણ પર ભાર મૂકે છે.	મૂલ્યો સાથે વૈશ્વિક નાગરિકતા વિકસાવે છે.
ભાષા નીતિ:	વૈશ્વિક ભાષાઓમાં શીખવાની તકો પૂરી પાડે છે.	માતૃભાષા સાથે ભારતીય અને વૈશ્વિક ભાષાઓને સમાવે છે.
પ્રવેશ અને વહીવટ:	વૈશ્વિક કાનૂની માનદંડો પર આધારિત પ્રવેશ અને પ્રમાણપત્ર.	સ્થાનિક, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સરળ પ્રવેશ અને મૂલ્યાંકન.

તફાવત

વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર

- વૈશ્વિક કાનૂની શિક્ષણ મોડલ મુખ્યત્વે કાનૂન ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ અને વૈશ્વિક અનુભવ પ્રદાન કરે છે.
- NEP-2020 સર્વાંગી વિકાસ માટે દરેક વિષયમાં સુધારાઓનું ઉદ્દેશ ધરાવે છે.

પ્રભાવ

- વૈશ્વિક કાનૂની શિક્ષણ મોડલ વૈશ્વિક ન્યાય અને આંતરરાષ્ટ્રીય નેટવર્કિંગ પર ભાર મૂકે છે.
- NEP-2020 આંતરિક અને વૈશ્વિક સ્તરે શિક્ષણની ગુણવત્તા વધારવાનું લક્ષ્ય ધરાવે છે.

આ પરથી કહી શકાય કે, બંને વિદ્યાર્થીઓને વૈશ્વિક નાગરિક તરીકે બનાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. NEP-2020 સ્થાનિક-વૈશ્વિક સમતુલા પર ભાર મૂકીને ભારતીય શિક્ષણને વૈશ્વિક સ્તરે લઈ જવાનો પ્રયાસ કરે છે, જ્યારે વૈશ્વિક કાનૂની મોડલ આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂન ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ તાલીમ પ્રદાન કરવા માટે તૈયાર છે.

૮.૨: આંતરરાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર સંસ્થાઓ અને તેમની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ

આંતરરાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર સંસ્થાઓ(IHRO) વિશ્વભરના માનવાધિકારોને પ્રોત્સાહન અને રક્ષણ માટે કાર્ય કરે છે. આ સંસ્થાઓ વૈશ્વિક, પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે કાર્યશીલ છે અને વિવિધ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવવા માટે

મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

૮.3 મુખ્ય આંતરરાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર સંસ્થાઓ અને તેમની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર માનવાધિકાર પરિષદ (UNHRC)

સ્થાપના: 2006

મુખ્યાલય: જિનેવા, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ

શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ: માનવાધિકાર અંગે શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને વર્કશોપનું આયોજન કરે છે. શાળાઓ અને કોલેજોમાં માનવાધિકાર શિક્ષણ અને તાલીમ કાર્યક્રમો ચલાવે છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર શૈક્ષણિક, વૈજ્ઞાનિક અને સાંસ્કૃતિક સંગઠન (UNESCO):

સ્થાપના: 1945

મુખ્યાલય: પેરિસ, ફ્રાન્સ

શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ

- "શાંતિશીલ સહઅસ્તિત્વ માટે શિક્ષણ" કાર્યક્રમો ચલાવે છે.
- માનવાધિકારના શિક્ષણમાં ટેક્નોલોજી અને ઇનોવેશનનું સમાવિષ્ટ કરે છે.
- શિક્ષક તાલીમ અને શાળાઓ માટે માનવાધિકાર શિખવાની સામગ્રી તૈયાર કરે છે.

અમ્નેસ્ટી ઈન્ટરનેશનલ (Amnesty International)

સ્થાપના: 1961

મુખ્યાલય: લંડન, યુકે

શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ

- યુવા અને સમુદાયો માટે માનવાધિકાર જાગૃતિ કાર્યક્રમો ચલાવે છે.
- ઓનલાઇન માનવાધિકાર શિક્ષણ પ્લેટફોર્મ દ્વારા તાલીમ આપે છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

- માનવાધિકાર પર ઓનલાઇન અભ્યાસક્રમો અને ડિજીટલ સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવે છે.

૯ ભવિષ્યના પડકારો અને તકો

૯.૧ NEP-2020 અંતર્ગત કાનૂની શિક્ષણમાં પડકારો અને આવશ્યકતાઓ

પડકારો

અભ્યાસક્રમનું આધુનિકીકરણ : ટેકનોલોજી અને વૈશ્વિક કાનૂન સાથે સંકલિત અભ્યાસક્રમ વિકસાવવાનું પડકારજનક છે.

પ્રશિક્ષિત શિક્ષકોની અછત : આંતરવિષયક અને પ્રાયોગિક કાનૂન શીખવવા માટે નિષ્ણાત શિક્ષકોની કમી છે.

ડિજિટલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનું અભાવ : ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં ઓનલાઇન શિક્ષણ અને ડિજિટલ સાધનો પૂરાં પાડવા મુશ્કેલ છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય અને સ્થાનિક કાનૂનનું સંતુલન : વિદ્યાર્થીઓને બંને ક્ષેત્ર માટે પ્રાપ્ય બનાવી સંતુલન જાળવવું મુશ્કેલ છે.

પ્રાયોગિક તાલીમની કમી : મૉક કોર્ટ, ઇન્ટર્નશિપ અને ફીલ્ડ વર્ક માટે પૂરતી વ્યવસ્થાઓનું અભાવ છે.તેમજ વિદ્યાર્થીઓની ગેરહાજરી.

આવશ્યકતાઓ

ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ : MOOCs, ઈ-શિક્ષણ સાધનો, અને વર્ચ્યુઅલ લેબ્સની સુવિધા જરૂરી છે.

પ્રાયોગિક શિક્ષણ અને તાલીમ : મૉક કોર્ટ, ઈન્ટર્નશિપ, અને ફીલ્ડ વર્કના ઓન-ગ્રાઉન્ડ તજજ્ઞો માટે પગલાં લેવાની જરૂર છે.

અનુભવી શિક્ષકોની નિમણૂક : આંતરવિષયક અને ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

માટે નિષ્ણાતો સાથે તાલીમ પ્રદાન કરવી.

કાનૂન અને ટેકનોલોજીનું સંકલન : સાયબરલૉ, ડેટા પ્રોટેક્શન, અને AI જેવા વિષયોમાં અભ્યાસક્રમ વિકસાવવો.

ગ્લોબલ નેટવર્કિંગ : આંતરરાષ્ટ્રીય કાનૂની સંસ્થાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ સાથે સહકાર માટે નેટવર્કિંગ ફ્રેમવર્ક બનાવવું.

૧૦ નિષ્કર્ષ :

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ 2020 (NEP-2020) નું મુખ્ય ઉદ્દેશ છે શિક્ષણ દ્વારા ન્યાયપ્રણાલીમાં માનવ અધિકારોને મજબૂત બનાવવું. આ નીતિ અંતર્ગત, વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિકતા, ન્યાય અને સામાજિક જવાબદારી વધારવાની સાથે-સાથે અંતરવિષયક અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે. ડિજિટલ ટેકનોલોજી, સાયબરલૉ, અને નવો કાનૂની અભ્યાસક્રમ શીખવાડવામાં ભાર મુકાયો છે. ભવિષ્યમાં આ નીતિ વધુ ન્યાયી અને સમાનતામૂલક નાગરિકોને તૈયાર કરશે, જે માનવ અધિકાર, ન્યાય અને લોકશાહી પ્રણાલીને મજબૂત બનાવશે, સાથે જ ન્યાય પ્રત્યે પ્રત્યેક નાગરિકને વધુ જવાબદાર બનાવશે.

સંદર્ભ:

કાનૂન: •શિક્ષણનો અધિકાર,૨૦૦૯

•માનવ અધિકાર સંરક્ષણ અધિનિયમ-૧૯૯૩

•વેબસાઇટ્સ:

•https://search.app/qfwyQX6MU9JUNx6t9

•https://search.app/3G3GWVHue4pasquw7

•https://youtube.com/shorts/Sq8xgO1zAI8?si=NeWqmt70jJC8iBPs

•https://search.app/Mkz75fr7JVpojFCo6

•https://search.app/ba7mpK9AjUURhDRr5

આર્ટિકલ:

•જીવન શિક્ષણ(આવકાર-રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦)by ડૉ.ટી.એસ.જોષી

Leveraging Social Media for Education Reform: Implications of NEP-2020

Deepa D. Sharma
Vadodara, Gujarat, India
E-mail: deepasharma10995@gmail.com

Abstract

The National Education Policy (NEP) 2020 heralds a transformative approach to revolutionize the Indian education system, emphasizing the integration of technology and innovative methodologies to foster holistic learning. This paper explores how social media can play a significant role in implementing NEP-2020's vision by enhancing communication, collaboration, and learning among educators and students.

Drawing from dissertation findings that investigated the use of social media among B.Ed. trainees, this study highlights the potential benefits and challenges associated with incorporating social media in educational practices. Key insights reveal that social media platforms facilitate resource sharing, peer learning, and continuous professional development, aligning with NEP-2020's objectives to bridge technological gaps and promote equitable access to quality education.

The paper discusses the alignment of social media's capabilities with NEP-2020's directives, focusing on how these platforms can support innovative teaching methods, build online learning communities, and serve as tools for professional growth. It also addresses potential obstacles such as digital distractions, misinformation, and the digital divide, proposing solutions like structured guidelines and digital literacy training to optimize the use of social media in education.

By presenting different studies and comparative analyses, the paper demonstrates successful instances of social media's educational impact and offers recommendations for policy makers and educators to harness its full potential. Ultimately, this study underscores the importance of integrating social media thoughtfully within the NEP-2020 framework to drive forward-thinking, inclusive, and accessible educational reforms.

Keywords:

NEP-2020, Social Media, Education Reform, Teacher Education, Digital Literacy, B.Ed. Trainees, Educational Technology.

Introduction

The National Education Policy 2020 (NEP-2020) marks a paradigm shift in India’s education system, envisioning a digitally empowered and multidisciplinary learning environment. Introduced by the Ministry of Education, NEP-2020 is a comprehensive framework aimed at overhauling the educational structure to meet the needs of the 21st century. It emphasizes key areas such as equitable access to quality education, the integration of technology into teaching and learning, and the development of critical thinking and creativity among students. By fostering a holistic and inclusive approach, NEP-2020 aims to transform India into a global knowledge superpower.

A social media is an online platform which people use to build social networks or social relationship with other people who share similar personal or career interests, activities, backgrounds, or real-life connections. Social media are extensively used by the community, especially the younger generation sharing and receiving information related to day-to-day life. Social media, with its ability to connect individuals, share resources, and create communities, emerges as a powerful tool to complement NEP-2020’s objectives. Platforms such as WhatsApp, YouTube, and Facebook have already made significant inroads into the education sector, offering educators and learners new ways to collaborate and innovate. These platforms enable real-time communication, provide access to diverse educational content, and support the creation of professional networks. By leveraging social media, NEP-2020’s goals of digital literacy, technological integration, and equitable learning opportunities can be realized effectively.

Objectives of the Study

1. To analyse the usage patterns of social media among B.Ed. trainees of Surat city.
2. To explore the reasons for academic use of social media by B.Ed. trainees of Surat city.
3. To assess the awareness of ethical and safety measures in social media use among B.Ed. trainees of Surat city.
4. To examine the mental and behavioural consequences of social media usage and propose solutions to mitigate them in alignment with NEP-2020.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

5. To explore how social media aligns with NEP-2020's vision for education reform.
6. To assess the challenges and opportunities in integrating social media into teacher education.

Significance of the Study

The study's findings provide actionable insights for educators, policymakers, and institutions aiming to integrate social media into education in ways that align with NEP-2020's transformative goals, including digital literacy, innovation, and inclusive education.

Literature Review

The integration of social media in education has been widely studied, with researchers emphasizing its potential for collaborative learning, resource sharing, and digital literacy. Studies have demonstrated the role of social media in fostering professional development and innovation in teaching practices. NEP-2020's focus on technological advancements necessitates a deeper exploration of how platforms like WhatsApp, YouTube, and Instagram can contribute to education reform. However, concerns such as the digital divide and information reliability also need to be addressed.

Carpenter and Harvey (2019) examined the challenges educators face when using social media professionally. They found that while social media offers opportunities for self-directed professional activities, it also presents challenges like managing online presence, balancing personal and professional content, and coping with information overload. Educators must navigate interpersonal challenges, including interactions with colleagues, students, and parents, and maintain professional boundaries. Social media use also impacts the school community, requiring educators to consider their online image's impact on their institution and relationships within it. Engaging with other educators online can be rewarding but complex, necessitating adept handling of collaboration, resource sharing, and discussions. This study's insights are valuable for educators, teacher educators, and researchers, informing professional development and promoting informed social media use to maximize benefits and mitigate challenges.

Hamadi et al.'s (2021) study examines the use of social media, particularly LinkedIn, as a cooperative learning tool in higher education. Their research involved designing a specific plan to facilitate student collaboration and learning through LinkedIn. By

gathering feedback from students on their perceptions of using LinkedIn for learning and using Structural Equation Modeling to analyze the data, the researchers determined that their structured plan significantly increased students' intention to use LinkedIn for learning. This suggests that a well-designed approach can enhance student engagement with social media for educational purposes. While the study focused on IT courses and LinkedIn, its findings have broader implications for integrating social media into higher education classrooms. The research highlights the importance of providing clear instructions and guidelines to students to effectively use social media platforms for learning, emphasizing that a structured approach can overcome challenges and improve the educational experience.

In 2023, a paper by Prof. Panchali Sharma, titled "Technology-Enhanced Teaching: Evaluating the Role of NEP 2020 in Facilitating Teacher Digital Literacy" examines the significant impact of the National Education Policy (NEP) 2020 on enhancing teacher digital literacy in India. The study highlights how NEP 2020 serves as a transformative framework aimed at equipping educators with the necessary digital skills to navigate the complexities of modern classrooms. It emphasizes the importance of integrating technology into pedagogy, thereby fostering an engaging and interactive learning environment. The policy's focus on comprehensive teacher training and the development of digital infrastructure is seen as crucial for bridging the digital divide and ensuring equitable access to quality education for all students.

Furthermore, the research identifies both the opportunities and challenges associated with implementing NEP 2020's initiatives. While the policy aims to empower teachers and improve educational outcomes through technology, it also acknowledges the persistent issues of resource constraints, resistance to change, and the need for ongoing professional development. The findings suggest that successful implementation of NEP 2020 requires a sustained commitment from educational institutions and policymakers to adapt to the evolving needs of educators and students. Overall, the study underscores the pivotal role of teacher digital literacy in shaping the future of education in India and its implications for broader educational reforms, including the integration of social media as a tool for enhancing learning experiences.

In 2024, the paper "Educational Initiatives Leveraging Social Media in India" by Dr Sreetama Mishra explores the significant role of social media in transforming educational practices within the Indian context. It emphasizes how social media

platforms, such as Facebook, Twitter, and YouTube, provide dynamic environments that foster collaborative learning, peer interaction, and access to a wealth of resources beyond traditional classroom boundaries. The author discusses the integration of social media into the educational framework as a means to enhance student engagement and motivation, aligning with the National Education Policy (NEP) 2020, which advocates for a holistic, flexible, and multidisciplinary approach to education. This integration is positioned as a vital strategy for preparing students for the demands of the 21st century, promoting critical thinking, creativity, and digital literacy.

Additionally, the paper addresses the ethical considerations associated with the use of social media in education, highlighting concerns related to privacy, academic integrity, and the responsible sharing of information. Dr Mishra argues that while social media offers numerous educational opportunities, it is essential for educational institutions to establish robust policies to navigate these challenges effectively. By prioritizing both innovation and the safeguarding of students' rights, the paper presents a balanced perspective on the integration of social media in education. Ultimately, it suggests that leveraging social media can lead to enriched educational outcomes and a more inclusive learning environment, thereby supporting the objectives of the NEP-2020 in reforming the Indian education system.

The study "Investigating Media Education through an Interdisciplinary Lens: Policy, Ethics, and Public Discourse in Indian National Education Policy 2020" in 2024 explores the complexities and evolving landscape of media education in India, particularly in the context of the National Education Policy (NEP) 2020. The authors, Nipunika Sarkar, Rakesh Prakash, and Mukesh Kumar, analyze how NEP 2020 redefines media education by emphasizing digital literacy, critical thinking, and ethical awareness. The research highlights the need for a multidisciplinary approach to media education, which is essential for fostering informed and responsible media consumers and creators. By examining the interplay between media influences and educational discourse, the study underscores the importance of integrating media education into the broader educational framework to enhance pedagogical practices and policy development.

Employing a mixed-methods approach, the study combines qualitative analysis with a comprehensive literature review to illuminate the role of media education in shaping public perceptions and priorities. It identifies key themes such as the necessity for a

holistic media literacy curriculum, ongoing professional development for educators, and the importance of ethical media use. The findings advocate for collaborative efforts among policymakers, educators, and media practitioners to implement effective media education reforms that align with NEP 2020's vision. Ultimately, the research contributes to the ongoing discourse on media education in India, providing valuable insights for future policy decisions and educational practices aimed at leveraging media for educational reform.

Methodology

Research Design: This study adopts a **mixed-methods research design**, combining both quantitative data from survey responses with qualitative insights from focus group discussions among B.Ed. trainees; and qualitative insights from research papers.

Population and Sample:

The study includes B.Ed. trainees from five colleges affiliated with Veer Narmad South Gujarat University (VNSGU) and the Indian Institute of Teacher Education (IITE) in Surat city. In the present study, the researcher include the entire population as the sample. Additionally, secondary data from the literature review supports the qualitative analysis.

Data Collection Tools:

1. **Survey**: For this study, data was collected from B.Ed. trainees in Surat City through Google Form. The Google Form-based questionnaire was designed and validated by educational experts.
2. **Focus Groups:** Discussions to gather in-depth perspectives on the integration of social media in educational practices.
3. **Literature Analysis:** Systematic review of the five key research papers to contextualize findings within the broader NEP-2020 framework.

Data Analysis: Quantitative data were analysed using techniques such as frequency, percentages, tabulation of data, and graphical representation., while thematic analysis was applied to qualitative data and insights from the literature.

Results and Discussion

1. Usage Patterns of Social Media

- **Survey Findings:**
- This study found that all the surveyed B.Ed. trainees actively use social media. This reinforces it's importance and demonstrating its pervasive presence in their academic and personal lives.
- **Preferred Platforms**: WhatsApp (97%) emerged as the most widely used platform for real-time communication, followed by YouTube (87%) for accessing educational videos and Instagram (79%) for collaborative and creative engagement.
- **Activities**: The primary activities included resource sharing (78%), watching tutorials or educational content (84%), and participating in peer discussions (74%).
- Some participants also used social media to join virtual study groups and forums, indicating its role in collaborative learning.
- **Focus Group Insights:**
- Trainees highlighted that social media enables instant communication with peers and educators, saving time and effort compared to traditional communication methods.
- Many participants expressed appreciation for how social media allows them to engage in group discussions, especially for assignments and projects, fostering a sense of teamwork and collaboration.

2. Reasons for Social Media Use

- **Survey Findings:**
- The academic purpose of sharing study materials was the most cited reason (81%), reflecting the platform's educational value.
- Professional networking, including attending online webinars and connecting with experts, was also a popular motivation (67%).
- Other reasons included leisure activities, such as browsing general content or participating in non-educational discussions.
- **Focus Group Insights:**
- Participants discussed how social media helps them stay updated on trends in education and connect with professional networks that enhance their career prospects.
- They also noted that platforms like LinkedIn and WhatsApp provide access to professional development opportunities, such as free online courses and workshops**.**

3. Awareness of Ethical and Safety Measures

- **Survey Findings:**
- Only 69% of respondents reported awareness of privacy settings, highlighting a gap in understanding social media safety protocols.
- While 40% trainees are unaware of data privacy, phishing and cyberbullying.
- **Focus Group Insights:**
- Participants collectively expressed concerns about the prevalence of misinformation on social media, emphasizing the challenges it poses in distinguishing credible sources from unreliable ones.
- Participants expressed concerns about the lack of formal training in safe and ethical social media use, with some sharing experiences of misinformation or digital harassment.

4. Consequences of Social Media Usage

- **Mental Consequences:**
- Stress and anxiety were reported by 59% of trainees, largely attributed to the pressure to stay constantly active online and manage the influx of information.
- Participants in the focus groups mentioned feeling overwhelmed by the volume of notifications and a perceived need to respond immediately.
- **Behavioural Consequences:**
- Poor time management due to distractions from social media was cited by 45% of respondents.
- Focus groups revealed that excessive reliance on social media affected face-to-face communication skills, with some trainees struggling to balance online and offline interactions.

5. Alignment with NEP-2020 Objectives

- **Survey and Literature Review Findings:**
- Digital Literacy: Trainees felt that using social media improved their technological skills, aligning with NEP-2020's vision of fostering digital literacy.
- Collaborative Learning: Trainees agreed that social media encourages teamwork and peer-to-peer learning, reflecting NEP-2020's focus on interdisciplinary and experiential

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

education. Encouraging innovative teaching practices, such as flipped classrooms and virtual collaboration.

- Accessibility: Social media platforms helped trainees access diverse resources and connect with experts, addressing NEP-2020's goal of equitable education. Enhancing access to quality educational resources, particularly for marginalized groups.

6. Challenges Identified:

1. Lack of Guidance: The lack of structured institutional guidelines for effective social media use in education emerged as a major barrier.
2. Digital Distractions: Trainees reported difficulties in managing time due to non-academic content.
3. Misinformation: The prevalence of unverified information on social media posed challenges.
4. Digital Divide: Limited access to devices and internet connectivity hindered equitable participation.

7. Opportunities in Teacher Education

- **Focus Group Insights:**
- Trainees expressed interest in using social media for professional development, particularly through webinars, online certifications, and collaborative projects.
- Social media was viewed as an effective tool for integrating innovative pedagogical practices, such as flipped classrooms and interactive assessments.
- Participants noted that social media bridges gaps between theory and practice, enabling them to experiment with teaching strategies in virtual environments.
- The potential to create digital learning communities and access diverse perspectives was seen as a valuable opportunity for future educators.
- **Literature Review Findings:**
- Resource Sharing: Platforms like YouTube enabled trainees to access diverse educational content.
- Professional Development: Social media facilitated networking and exposure to innovative teaching practices.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

- Ethical Awareness: Investigating Media Education emphasizes integrating ethical considerations into media literacy programs. Emphasize ethical use, privacy concerns, and online etiquette.
- Community Building: Online forums and groups fostered collaborative learning, peer support and professional development.

Recommendations

Policy and Institutional Support:

1. Develop guidelines for the productive and ethical use of social media in education.
2. Provide training programs to enhance digital literacy among educators and students; in leveraging social media for teaching and professional networking.

Infrastructure Development:

1. Improve internet connectivity and access to digital devices, especially in rural areas.
2. Promote partnerships with tech companies to bridge the digital divide.

Curriculum Integration:

1. Integrate social media platforms into formal teacher education curricula to increase digital literacy and responsible social media use.
2. Use social media for experiential learning and collaborative projects.

Addressing Challenges:

1. Implement strategies to mitigate digital distractions, such as time management workshops.
2. Promote awareness about verifying information sources to combat misinformation.
3. Establish counselling and mentoring programs to address challenges associated with social media.

Conclusion

The research concludes that social media presents both significant opportunities and challenges for teacher education in India. While platforms like WhatsApp, YouTube, and Instagram can enhance learning, collaboration, and professional development, it is crucial to address issues related to ethical use, misinformation, and the potential negative impacts on mental health. To effectively integrate social media into teacher education in alignment with NEP-2020, the study recommends policy and institutional support, infrastructure development, curriculum integration, and strategies to mitigate

challenges. By implementing these recommendations, educational institutions can leverage the potential of social media to foster digital literacy, promote innovative teaching practices, and contribute to the overall transformation of the Indian education system.

Social media holds immense potential for transforming education in line with NEP-2020's vision. By fostering digital literacy, ethical awareness, and collaborative learning, it can bridge technological gaps and promote equitable learning opportunities. However, thoughtful integration and policy support are essential to address challenges and maximize its benefits.

References

Arunkumar, K., & Premalatha, T. (2021). Social Media: Do the Prospective Teachers Use it with Awareness? Manager's Journal of Educational Technology, 18(3), 54.

Carpenter, J., & Harvey, S. (2019). "There's no referee on social media": Challenges in educator professional social media use. Teaching and Teacher Education. https://doi.org/10.1016/J.TATE.2019.102904

Hamadi, M., El-Den, J., Azam, S., & Sriratanaviriyakul, N. (2022). Integrating social media as cooperative learning tool in higher education classrooms: An empirical study. Journal of King Saud University-Computer and Information Sciences, 34(6), 3722-3731.

Mishra, S. (2024). Educational Initiatives Leveraging Social Media In India. Perspectives In Education, Curriculum And Pedagogy, 38.

Nasta, R. (2019). The role of social media in Education. JBCN International School. Retrieved from https://www.jbcnschool.edu.in/blog/social-media-in-education/

National Education Policy (2020) Ministry of Human Resource Development, Government of India, Part I: Technology Use and Integration, 3 and 6.

Sarkar, N., Prakash, R., & Kumar, M. (2024). Public Discourse in Indian National Education Policy 2020.

Sharma, P. (2023). Technology-Enhanced Teaching: Evaluating the Role of NEP 2020 in Facilitating Teacher Digital Literacy.

વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ પર મોબાઇલના ઉપયોગની અસરનો અભ્યાસ

વસાવા અશ્વિનકુમાર ધિરસિંગભાઈ
રિસર્ચ સ્કોલર,
ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એજ્યુકેશન,
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ
Email : vasavaashwin2309@gmail.com

સારાંશ

19મી સદી એટલે ટેકનોલોજીની સદી અને આ ટેકનોલોજીની સદીમાં સૌથી મહત્વનું અને અસરકારક સ્થાન ધરાવતું સાધન એટલે કે મોબાઈલ. આજે દરેક વ્યક્તિના હાથમાં સંપૂર્ણ દુનિયાની માહિતી આવી ગઈ છે ત્યારે શિક્ષણ ક્ષેત્રે વિદ્યાર્થીઓ પણ આ સાધનનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. જેમ એક સિક્કાની બે બાજુઓ હોય છે તેમ મોબાઈલ ના ઉપયોગો ની શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ બંને પ્રકારની અસરો જોવા મળે છે. ક્યાંક હકારાત્મક અસરો છે તો ક્યાંક નકારાત્મક અસરો પણ ધ્યાન પર આવે છે. બાળકો પોતાના ગૃહકાર્યો માટે અને પોતાના પ્રોજેક્ટ માટે સંદર્ભ મેળવવા માટે તેમજ અલગ અલગ પ્રકારની માહિતીઓ શોધી અને પોતાનું જ્ઞાન વધારવા માટે પણ મોબાઈલ નો ઉપયોગ કરે છે અને તેની સામે મોબાઈલના વધતા જોતા ઉપયોગના કારણે બાળક પોતાની વિચારવાની અને સર્જન કરવાની ક્ષમતા તેમજ નિર્ણય શક્તિ ગુમાવે છે. આમ મોબાઈલ નો ઉપયોગ અને તેની શિક્ષણ પર અને બાળકની માનસિકતા પર પણ અસરો જોવા મળે છે.

પ્રસ્તાવના

મોબાઈલ અને અને ઇન્ટરનેટ ટેકનોલોજીના ખૂબ જ અસરકારક અને મહત્વના સાધનો ગણાય છે. હાલના સમયમાં મોબાઇલ વગર કોઈપણ પ્રકારની માહિતી સરળતાથી

મેળવી શકાતી નથી. વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં સૌથી અગત્યનું સ્થાન મોબાઇલને અર્પિત કરે છે. આવા સમયે શિક્ષણ ક્ષેત્રે મોબાઈલના ઉપયોગની અસરો પણ જોવા મળે છે.

સંશોધનના હેતુઓ

પ્રસ્તુત સંશોધનનો હેતુ આ મુજબ હતો.

1. વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ પર મોબાઇલના ઉપયોગની અસર જાણવી.

સંશોધનના ઉત્કલ્પના

1. વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ પર મોબાઇલના ઉપયોગની શુ અસર થશે ?

મોબાઇલના ઉપયોગની હકારાત્મક અસરો

મોબાઈલના ઉપયોગની નકારાત્મક અને હકારાત્મક બંને પ્રકારની અસરો જોવા મળે છે મોબાઇલ ઉપયોગની હકારાત્મક અસરો માં શિક્ષણ ને લગતા અલગ અલગ સોફ્ટવેરનો બાળકો ઉપયોગ કરતા થયા છે.

- **Google ક્લાસરૂમ, Google મીટ**

ઉપરોક્ત તમામ સોફ્ટવેર શાળા અને બાળકો તેમજ તેમના વાલીઓ દ્વારા પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. બાળકને વિવિધ પ્રકારના વિષયો સંદર્ભે ગૃહકાર્ય આપવામાં આવે છે ત્યારે બાળકો રેફરન્સ તરીકે અલગ અલગ પ્રકારના સંદર્ભો અને ચિત્રો ઓનલાઇન સર્ચ કરી અને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરતા જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત ઘણા પ્રકારની વેબસાઈટ કે જેમાં અઘરા લાગતા મુદ્દાઓના વિડીયો પણ બાળકો ઓનલાઇન સર્ચ કરી અને જુએ છે. તેમજ પ્રોજેક્ટ માટે પણ ઓનલાઇન એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો જોવા મળે છે.

શિક્ષકની દ્રષ્ટિએ વાત કરીએ તો મોબાઈલ નો ઉપયોગ શિક્ષકો દ્વારા પણ થતો જોવા મળે છે. બાળકોને વિવિધ પ્રકારના ગૃહકાર્યો અને પ્રોજેક્ટ આપવા તેમજ બાળકોની

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ અને બાળકનું શૈક્ષણિક સ્તરની માહિતી વાલીઓ સુધી પહોંચાડવા માટે પણ અલગ અલગ પ્રકારના એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ શાળા દ્વારા શિક્ષક અને માતા પિતા વચ્ચેનું જોડાણ શક્ય બને તે માટે કરવામાં આવે છે.

- **મોબાઇલના ઉપયોગની નકારાત્મક અસરો**

મોબાઈલના ઉપયોગની શિક્ષણ ક્ષેત્રે નકારાત્મક અસરો પણ જોવા મળે છે. જેમ ઉપરોક્ત અલગ અલગ એપ્લિકેશન બાળક પોતાના સંદર્ભ માટે પ્રોજેક્ટ માટે અને ગૃહકાર્ય માટે વાપરે છે. ત્યારે દરેક પ્રકારની માહિતી બાળક સુધી પહોંચે છે તેમાંથી કયા પ્રકારની માહિતી યોગ્ય છે અને કયા પ્રકારની માહિતી સત્ય છે તેની ચકાસણી કોઈ કરતું નથી. જેના કારણે બાળકો જેટલી પણ માહિતી મેળવે છે તેને સત્યતાની અને તમામ માહિતીઓ પરથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે અને આવું શિક્ષણ એ ક્યાંક અને ક્યાંક અધુરી કેળવણીની નિશાની સૂચવે છે.

શિક્ષકો દ્વારા પણ બાળકોને અલગ અલગ પ્રકારના પ્રોજેક્ટ આપવામાં આવે છે. જેને કારણે બાળક પોતાની સર્જન શક્તિનો વિકાસ કરી શકે પરંતુ હાલના સમયમાં બાળકો માત્ર અને માત્ર તૈયાર પ્રોજેક્ટસ અને તૈયાર નમૂનાઓ જોઈ અને તેનું અમલીકરણ કરે છે. જેના કારણે બાળકની સર્જન શક્તિમાં વિકાસ થતો નથી અને બાળક દરેક બાબતોને તૈયાર ઓનલાઇન લઇ અને પોતાનું કાર્ય ઝડપથી પૂર્ણ કરે છે. જેથી શિક્ષણ ક્ષેત્ર બાળક નબળું બનતું જાય છે.

મોબાઈલના વધુ પડતા ઉપયોગના કારણે બાળક પોતાની વિચારવાની તેમજ નિર્ણય લેવાની ક્ષમતાઓ ગુમાવી બેસે છે. બાળકને સતત કંઈક નવું કરવાની ઈચ્છા કે ઉત્તેજના ઉદભવતી નથી અને બાળક દરેક બાબતોને સર્ચ કરી અને તરત તૈયાર માહિતી મેળવી અને પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી લે છે.

શિક્ષણ એ બાળકને શિક્ષિત કરે છે જ્યારે મોબાઇલની અસરો એ બાળકને શિક્ષિત કરવાને સ્થાને અશિક્ષિત વ્યક્તિઓની માફક વિચારતું કરી દે છે. સાંપ્રત સમયમાં બાળકો મોબાઇલ અને ઇન્ટરનેટના સર્ચ વગર કોઈ પણ કાર્ય કરી શકતા નથી કારણ કે તેઓની વિચાર કરવાની ક્ષમતા અને નિર્ણય શક્તિમાં સતત ઘટાડો થતો જાય છે અને બાળક મોબાઈલ પર સંપૂર્ણપણે આધારિત બની જાય છે.

વધુ પડતા મોબાઈલના ઉપયોગના કારણે બાળક સતત માનસિક રીતે પીળા તો પણ જોવા મળે છે કારણ કે જ્યારે તેને પોતાની કોઈપણ કાર્ય કરવા માટે મોબાઇલની જરૂરિયાત હોય અને ઇન્ટરનેટની સુવિધાઓ ના હોય ત્યારે બાળક પોતાનું કાર્ય સરળતાથી કરી શકતું નથી જેના કારણે એ ક્યાંક માનસિક તાણ કે પીડા પણ અનુભવે છે.

બાળક મોબાઇલનો ઉપયોગ માત્ર શિક્ષણ માટે જ નહિ પરંતુ પસંદિત માહિતી શોધી જોવા માટે પણ કરે છે જેથી બાળક નકારાત્મક વિચારો તરફ પ્રેરાતુ પણ જોવા મળે છે.

સમાપન

શિક્ષણ પર મોબાઇલ અને ઇન્ટરનેટની અસરો બંને પ્રકારે જોઈ શકાય છે. હકારાત્મક અસરો બાળકને વધુ સજ પણ બનાવે છે જ્યારે નકારાત્મક અસરો બાળકને શિક્ષિત બનાવવાના સ્થાને અશિક્ષિતતા તરફ અને મોજ શોખ તરફ વાળે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

Akers, J. C., Ksoll, C., and Lybbert, T. (2010). ABC, 123: Can you Text me Now? The Impact of a Mobile Phone Literacy Program on Educational Outcomes.

Ally, M. (2009). Introduction. Mobile Learning: Transforming the Delivery of Education and Training. Athabasca, AB: Athabasca University Press, 2009.

Anderson, T. (2009), Foreword. In Ally, M. (Ed.), Mobile Learning: Transforming the Delivery of Education and Training. Athabasca, AB: Athabasca University

Press, 2009.

Argyrous, G. (2009). 'Sources and uses of secondary data', in George Argyrous (ed.). Evidence for policy and decision-making, UNSW Press, Sydney, pp. 162-174

Bhan, N. (2011). Blog There Are No Technology Shortcuts to Good Education. ICT in Schools. Exploring ICT and Learning in Developing Countries. http://edutechdebate.org/ict- in-schools/there-are-no-technology-shortcuts-to-good-education/<Accessed 12th July 2011>,

Brooks, D. (2010). The Medium is the Medium. The Opinion Pages, The New York Times, http://www.nytimes.com/2010/07/09/opinion/09brooks.html? <Accessed 07th July 2011>.

Brown, T. H. (2003). "The Role of m-Learning in the Future of e-Learning in Africa?," in Proceedings of 21st ICDE World Conference, June 2003.

Caswell, T. (2011). Digital Learning Resources. The Open Course Library of the Washington State Colleges. Washington State Board for Community and Technical Colleges (SBCTC) Educational Technology Debate.

Contacto Computer News. (2011). Apple Sells One Million iPhone 3Gs in First Weekend. http://www.contactomagazine.com/computers/iphone3g0708.htm <Accessed 07th July 2011>.

Donner, J. (2009). Research Approaches to Mobile Use in the Developing World: A Review of the Literature, in The Information Society, vol. 24, no. 3, pp. 140-159, 2008.

Electronista Staff (2011). E-Book Sales More Than Double In Early 2011. http://www.electronista.com/articles/11/03/17/us.e.book.sales.spike.115.percent.at.start.of.20 11/ <Accessed 07th July 2011>.

Gaskell, A., and Mills, R. (2010). Can we really learn from mobile handheld devices? Theme: Social Justice. Sub-theme: Scaling up Quality Education for all, 2010.

Gliksman, S. (2011). iPads in Education. Exploring the Use of iPads and eBooks in Schools and Colleges. Discussion and Blogs. http://ipadeducators.ning.com/ <Accessed 12th July 2011>.

NEP-2020 : ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સાંપ્રત સમસ્યાઓ

હેતલબેન બાબુભાઈ વસાવા
રિસર્ચ સ્કોલર
ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ એજ્યુકેશન
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ
Email : vasavahetal999@gmail.com

સારાંશ :

NEP 2020 ઉચ્ચ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ઘણા મૂળભૂત સુધારાઓ લાવી છે. નવી શિક્ષણ નીતિ નવા સુધારાઓ લાવી છે જેના કારણે શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધરે. નીતિના અમલીકરણની સામે સાંપ્રત સમયની સમસ્યાઓને પણ ધ્યાનમાં લેવી ખુબ જરૂરી છે. શિક્ષણ માટે શૈક્ષણિક સ્ટાફની અછત, ડિગ્રી ને લાગતા ફેરફારો વગેરેને ધ્યાનમાં લઇ નીતિ ને અમલ કરવામાં આવે તો સમસ્યાઓ સરળતાથી નિવારી નીતિનો અસરકારક અમલ શક્ય બનશે.

કી વર્ડ :

NEP-2020, ઉચ્ચ શિક્ષણ, સાંપ્રત સમસ્યાઓ

પ્રસ્તાવના :

29 જુલાઈ, 2020 ના રોજ રજૂ કરવામાં આવેલ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020, એકવીસમી સદીની પ્રથમ શિક્ષણ નીતિ છે. સતત શીખવાની ખાતરી કરવા માટે, NEP 2020 પાંચ આધારસ્તંભો પર ભારપૂર્વક ભાર મૂકે છે: સુલભતા, પોષણક્ષમતા, સમાનતા, ગુણવત્તા અને જવાબદારી.

આ નીતિ લોકોની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવામાં આવી છે, જેઓ

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

સમાજ અને અર્થતંત્રમાં સફળ થવા માટે નિયમિતપણે નવી માહિતી અને કૌશલ્યો શોધે છે. નીતિ અનુસાર, શૈક્ષણિક પ્રણાલીના તમામ પરિમાણો, તેના શાસન અને નિયમન સહિત, ફરીથી તપાસવા અને પુનઃસ્થાપિત કરવાના છે.

NEP 2020નું ધ્યાન એ સુનિશ્ચિત કરવાનું છે કે દરેક વ્યક્તિને ઉચ્ચ-ગુણવત્તાવાળા શિક્ષણ અને જીવનભર શીખવાની તકો મળે, જે સંયુક્ત રાષ્ટ્રના ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યાંક 2030માં દર્શાવેલ મુજબ યોગ્ય નોકરીઓ અને ઉત્પાદક રોજગારમાં પરિણમે છે.

નવી શિક્ષણ નીતિની પરામર્શ પ્રક્રિયા જાન્યુઆરી 2015 માં ભૂતપૂર્વ કેબિનેટ સચિવ સુબ્રમણ્યમની આગેવાની હેઠળની સમિતિ દ્વારા શરૂ કરવામાં આવી હતી. સમિતિના અહેવાલમાં જણાવાયું છે કે ભારતીય અવકાશ સંશોધન સંસ્થા (ISRO)ના ભૂતપૂર્વ ડિરેક્ટર કૃષ્ણસ્વામી કસ્તુરીરંગનની આગેવાની હેઠળની પેનલે જૂન 2017માં NEP પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો હતો, જેને 2019માં અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. નવી શિક્ષણ નીતિ (DNEP) 2019નો ડ્રાફ્ટ મંત્રાલય દ્વારા જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. માનવ માનવ સંસાધન વિકાસ (MHRD) પરામર્શ માટે અસંખ્ય જાહેર સભાઓ બાદ, અને તેમાં 484 પૃષ્ઠો હતા. ડ્રાફ્ટ. NEP 2020 નો ઉદ્દેશ્ય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 એ ભારત-કેન્દ્રિત શિક્ષણ પ્રણાલીની કલ્પના કરે છે જે બધાને ઉચ્ચ ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ પ્રદાન કરીને આપણા દેશને જીવંત જ્ઞાન સમાજમાં રૂપાંતરિત કરવામાં સીધો ફાળો આપે છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ રાષ્ટ્રમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ નિર્ણાયક છે કારણ કે તે માનવ વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે. ભારતની આઝાદી પછી ઉચ્ચ શિક્ષણમાં મોટા પાયે વિકાસ થયો છે. તે વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને ક્ષમતાઓનો પ્રસાર કરીને દેશના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપે છે. નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ (HEIs)ની ગુણવત્તા સુધારવા અને ભારતને આંતરરાષ્ટ્રીય

શિક્ષણના હબ તરીકે સ્થાપિત કરવાના છે (દાસ, 2022). ઇન્ટરડિસિપ્લિનરી અભિગમ દ્વારા લવચીક અભ્યાસક્રમ ઓફર કરવા, ચાર વર્ષની અંડરગ્રેજ્યુએટ ડિગ્રીમાં બહુવિધ એક્ઝિટ પોઈન્ટ્સ, સંશોધનને વેગ આપવા, ફેકલ્ટી સપોર્ટ વધારવા અને વૈશ્વિકરણને પ્રોત્સાહન આપવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

હેતુઓ :

1. NEP -2020માં સૂચવેલા ઉચ્ચ શિક્ષણના સુધારાઓ જાણવા.
2. ઉચ્ચ શિક્ષણની સાંપ્રત સમસ્યાઓ જાણવી.

❖ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સુધારાઓ

1. ચાર વર્ષિય ગ્રેજ્યુએશન પ્રોગ્રામ

અંડરગ્રેજ્યુએટ પ્રોગ્રામ હવે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે. જો કે, નવી શિક્ષણ નીતિ (2020) ચાર વર્ષની અંડરગ્રેજ્યુએટ ડિગ્રી ઓફર કરશે.

- પ્રથમ વર્ષ માટે પ્રમાણપત્ર કાર્યક્રમ.
- એડવાન્સ્ડ ડિપ્લોમા પ્રોગ્રામ, બીજા વર્ષ
- ત્રીજા વર્ષમાં સ્નાતકની ડિગ્રી.
- ચોથા વર્ષમાં સંશોધન સાથે સ્નાતકની ડિગ્રી

2. મલ્ટીપલ એન્ટરી અને એક્ઝિટ

ચાર વર્ષની, આંતરશાખાકીય બેચલર ડિગ્રી બહુવિધ પ્રવેશ અને હાલના વિકલ્પો પ્રદાન કરે છે. દાખલા તરીકે, જો કોઈ વિદ્યાર્થી સંસ્થા છોડતા પહેલા તેની અંડરગ્રેજ્યુએટ ડિગ્રીનું માત્ર એક વર્ષ પૂર્ણ કરે છે, તો તે ફરીથી શરૂ કરવાને બદલે બીજા વર્ષમાં પ્રોગ્રામમાં પ્રવેશ કરી શકે છે (ગુપ્તા અને ગુપ્તા, 2021).

3. એકેડેમિક બેંક ઑફ ક્રેડિટ

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

એકેડેમિક બેંક ઓફ ક્રેડિટ એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 ની ક્રેડિટ-આધારિત સિસ્ટમના મૂળભૂત ઘટકોમાંનું એક છે, જે એક નિર્ણાયક ઘટક છે. જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી પ્રોગ્રામમાં નોંધણી કરે છે અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેના/તેણીના નામની સામે તેના તમામ માર્કસ અથવા ક્રેડિટ્સ ક્રેડિટ બેંકમાં મૂકવામાં આવશે, ચોક્કસ રીતે વ્યક્તિનું બેંક એકાઉન્ટ તેના ડેબિટ અને ક્રેડિટ માહિતીને કેવી રીતે રજૂ કરે છે. પરિણામે, વ્યક્તિઓ જ્યારે પણ ઇચ્છે ત્યારે તેમની ક્રેડિટ સરળતાથી મોનિટર કરી શકે છે અને જોઈ શકે છે

4. એક વર્ષિય અનુસ્નાતક

જે વિદ્યાર્થીઓ સંશોધન પ્રવૃત્તિના એક વર્ષ સહિત ચાર વર્ષમાં તેમનો અંડરગ્રેજ્યુએટ પ્રોગ્રામ પૂર્ણ કરે છે, તેઓ એક વર્ષમાં તેમની માસ્ટર ડિગ્રી મેળવી શકે છે. બીજી તરફ, જે વિદ્યાર્થીઓ ત્રણ વર્ષમાં તેમનો અંડરગ્રેજ્યુએટ અભ્યાસ પૂરો કરે છે, જે દર્શાવે છે કે તેઓએ તેમનું સંશોધનનું છેલ્લું વર્ષ પૂર્ણ કર્યું નથી, તેઓ હજુ પણ માસ્ટર ડિગ્રી પ્રોગ્રામમાં પ્રવેશ માટે અરજી કરવા પાત્ર છે. જો કે, તેમની માસ્ટર ડિગ્રી પૂર્ણ થવામાં માત્ર બે વર્ષ લાગશે.

5. M. Phil. પ્રોગ્રામ રદ કર્યો

માસ્ટર ડિગ્રી પૂર્ણ કર્યા પછી, એમ.ફીલ. હવે ઉચ્ચ શિક્ષણની ડિગ્રી તરીકે ગણવામાં આવે છે. નવી શિક્ષણ નીતિના પરિણામે આ પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. આ એમ.ફિલ. ડિગ્રી હવે ઓફર કરવામાં આવશે નહીં; તેથી ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલી ફક્ત સ્નાતક, માસ્ટર અને ડોક્ટરલ ડિગ્રીઓ જ પ્રદાન કરશે

❖ સાંપ્રત સમસ્યાઓ

ઉચ્ચ શિક્ષણ એ એક મહત્વપૂર્ણ કાર્ય ભજવે છે જેને ધ્યાનમાં લેવું આવશ્યક છે.

તેથી, ભારતની ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલી વિવિધ મુદ્દાઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે. આમાંની કેટલીક સમસ્યાઓ નીચે આવરી લેવામાં આવી છે.

A. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પ્રવેશ

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ભારતનો ગ્રોસ એનરોલમેન્ટ રેશિયો (GER) માત્ર 25.2% છે, જે વિકસિત અને મોટા વિકાસશીલ દેશોની સરખામણીએ પ્રમાણમાં ઓછો છે.

B. ગુણવત્તા

ભારતની ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલી તેની નબળી શૈક્ષણિક પ્રણાલીને કારણે રોટે લર્નિંગ, રોજગારીનો અભાવ અને કૌશલ્ય વિકાસથી પીડાય છે.

C. માળખાકિય સુવિધાઓ

ભારતના ઉચ્ચ શિક્ષણને કારણે વધારાની સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે

અપૂરતી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર. ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં જબરદસ્ત વિકાસ થયો હોવા છતાં, હજુ પણ ઘણી કોલેજો, સંસ્થાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ છે જ્યાં સૌથી વધુ મૂળભૂત સુવિધાઓમાં પણ સુધારો કરવાની જરૂર છે

D. સમાનતાનો અભાવ

ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની સૌથી મોટી સમસ્યા એ વધુ પહોંચ અને સમાનતાની જરૂરિયાત છે.

E. શૈક્ષણિક કર્મચારીની જરૂરિયાત

કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં પ્રોફેસરોની સંખ્યા એ અન્ય મુદ્દો છે જે ઉચ્ચ શિક્ષણને અસર કરે છે.

ઉપસંહાર :

ઉપરોકત તમામ સુધારાઓ અને તેની સામે સાંપ્રત સમસ્યાઓ બંને nep

અમલીકરણ પર અસર કરે છે. Nep ના કારણે ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે ઘણા સુધારાઓ આવ્યા છે અને ઉચ્ચ શિક્ષણ ને વેગ મળ્યો છે. આમ, સુધારાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપે છે તો બીજી તરફ ઘણી સમસ્યાઓ પણ ઉદ્ભવે છે.

સંદર્ભ

Aithal, P.S., & Aithal, S. (2020). Analysis of the Indian National Education Policy 2020 towards achieving its objectives. International Journal of Management, Technology, and Social Sciences, 19-41. https://doi.org/10.47992/ijmts.2581.6012.0102

Banerjee, N., Das, A., & Ghosh, S. (2021). National Education Policy (2020): A critical analysis. Towards Excellence, 13(3), 406-420,

Batra, P. (2020). NEP 2020: Undermining the Constitutional Education Agenda? Social Change, 50(4), 594-598. https://doi.org/10.1177/0049085720958809

Chandra, A. (2021), National Education Policy 2020: A critically analysed spectrum to higher education. International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology, 9(10), 1253-1258. https://doi.org/10.22214/ijraset.2021.38 536

Das, A.K. (2020), Understanding the changing perspectives of higher education in India. In The Future of Higher Education in India (pp. 226-228). https://doi.org/10.5530/jscir es.9.2.28

Das, K., & Barman, A. (2021). Posits of workplace competencies in management education research- A review triangulation for discerning NEP-2020 (India)'s relevance. PSYCHOLOGY AND EDUCATION, 58(5), 2271-2308. www.psychologyandeducati on.net

Das, P. (2022). National Education Policy 2020: Role of information and communication technology (ICT) for implementing the modern education system. In A. S. B. Ishmi Rekha Handique Konwar (Ed.), National Education Policy 2020 A Paradigm Shift in Indian Education System (pp. 131-141). EPH Publishers (India). https://dx.doi.org/1 0.5281/zenodo.8332349

Web- References

Education. (n.d.). Retrieved march 9, 2023, from https://www.education.gov.in/sites/uploadfiles/mhrd/files/NEP_Final_English.pdf

Highlights: NEP will play role in reducing gap between research and education in India: PM modi. (2020, August 07). Retrieved march 9, 2023, from https://www.hindustantimes .com/india-news/pm-modi-s-address-at-conclave-on-transformational-reforms-in- higher-education-under-national-education-policy-highlights/story-dehOW8q8ZRrO NbbFSRjg0H.html

Implications of the National Education Policy 2020 on higher education in India. (2020, August 14). Retrieved march 9, 2023, from https://timesofindia.indiatimes.com /readersblog/theaitics/implications-of-the-national-education

Khan, D. (n.d.). NEP-2020: Restructuring institutions and quality of education. Retrieved

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

NEP-2020 સંદર્ભે ઉજાસભણી કાર્યક્રમનો અભ્યાસ

હેતલકુમારી એસ. પટેલ
રીસર્ચ સ્કોલર
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ
Email : hetupatel080@gmail.com

સારાંશ

NEP-2020 પ્રકરણ 1 અને 2 મા બાળકોના વિકાસ અને તેમના સંદર્ભે ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓ સંદર્ભે વાત કરવામાં આવી છે. બાળકોનો શારીરિક તેમજ માનસિક વિકાસ યોગ્ય રીતે થાય તેમજ બાળક કોઈપણ પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક તંગદીલી ન અનુભવે તે માટે માતાપિતા, શાળાના આચાર્યો અને શિક્ષકોને જવાબદારી સોંપવામાં આવી હતી. આ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખી જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ સમિતિ અને સમગ્ર શિક્ષા વડોદરા જિલ્લા દ્વારા પ્રસ્તુત કાર્યક્રમની રચના કરવામાં આવી હતી. પ્રસ્તુત કાર્યક્રમમાં શિક્ષકો તરુણાવસ્થાના બાળકોને ઉદ્ભવતા શારીરિક અને માનસિક પ્રશ્નોને નિવારવા માટે કેવી કામગીરી કરશે તેનો અભ્યાસ અહીં કરવામાં આવ્યો હતો. ઉજાસભણી કાર્યક્રમના હેતુઓ, વિભાગો અને દરેક વિભાગના વિષયોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો અને સાથોસાથ કાર્યક્રમના ફાયદો પણ જાણવામાં આવ્યા હતા.

ચાવીરૂપ શબ્દો : ઉજાસભણી કાર્યક્રમ, વિષયો

1. પ્રસ્તાવના

NEP-2020ના વિવિધ પ્રકરણોમાં શાળા કક્ષાએ તરુણાવસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્ભવતી વિવિધ સમસ્યાઓને નિવારવા અને બાળકના વિકાસ માટે સરકારને વિવિધ કાર્યક્રમો ઘડવાની ભલામણો કરવામાં આવી હતી તે સંદર્ભ સાથે જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

સમિતિ અને સમગ્ર શિક્ષા વડોદરા જિલ્લા દ્વારા પ્રસ્તુત કાર્યક્રમની રચના કરી હતી.

2. સંશોધનના હેતુઓ

પ્રસ્તુત સંશોધનનો હેતુ આ મુજબ હતો.

I. ઉજાસભણી કાર્યક્રમનો અભ્યાસ કરવો.

II. ઉજાસભણી કાર્યક્રમનાં લાભો જાણવા.

3. ઉજાસભણી કાર્યક્રમ રચના

ઉજાસભણી કાર્યક્રમની રચના જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ સમિતિ અને સમગ્ર શિક્ષા વડોદરા તેમજ જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન વડોદરા દ્વારા કરવામાં આવી હતી. પ્રસ્તુત કાર્યક્રમને બે વિભાગમાં વિભાજીત કરવામાં આવ્યો હતો. કાર્યક્રમની રચનામાં જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ અધિકારી તેમજ સર્વ શિક્ષા અભિયાનના કોઓર્ડીનેટર પણ સહભાગી બન્યા હતા. બંને વિભાગની વિગતવાર માહિતી આ મુજબ રહી હતી.

- **ઉજાસભણી કાર્યક્રમ વિભાગ 1**

શાળાએ જતા બાળકોમાં સૂચિત, જવાબદાર તેમજ આરોગ્યપ્રદ વર્તુણકને પ્રસાહન આપવા માટે તેમના જ્ઞાનમાં વધારો કરવો, સકારાત્મક વલણ અપનાવવા અને જીવન કૌશલ્યોનો વિકાસ કરવોએ કાર્યક્રમના ઉદ્દેશ્ય હતા. અભ્યાસક્રમ માળખું, વર્તન પરિવર્તનને વાસ્તવિક બનાવવા માટે જીવન કૌશલ્યો વિકસાવવા ઉપર કેન્દ્રિત હતો. તે શીખનારાઓને તેમના અનુભવ અંગત જાણકારી, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે, આરોગ્યલક્ષી અભિગમને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અને તેને સ્વયં તેમજ અન્ય લોકો સાથે જોડાવા માટે, વિવેચનાત્મક ચિંતન તેમજ અસરકારક રીતે વાતચીત/પ્રત્યાયન, સંવાદ કરવામાં સક્ષમ બનાવવાના મહત્વને રેખાંકિત કરે છે.

શિક્ષણ, અને ખાસ કરીને શાળાકીય શિક્ષણ, જીવન કૌશલ્યોના વિકાસમાં

ISBN : 978-81-985609-7-1 **Year : April-2025**

મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, કારણ કે તે તેમના રચનાત્મક વર્ષોમાં તેમને વિવિધ અનુભવોથી પરિચિત કરે છે અને તેમને શીખવા અને મહાવરો કરવા માટે અનુરૂપ પરિસ્થિતિઓ પૂરી પડે છે.

- **તાલીમના મુખ્ય ઉદ્દેશો**

  i. વિષયવસ્તુ સંદર્ભ અને પ્રક્રિયાઓની રીતે વિકાસના દરેક તબ્બકે શીખનારાઓની વિવિધતા તેમજ ગતિશીલ જરૂરિયાતોને પ્રતિસાદ આપવો.

  ii. આંનદદાયક શિક્ષાની સુવિધા માટે એક મુક્ત, ભય રહિત અને પોષક વાતાવરણ તૈયાર કરવું.

  iii. ભાગીદારી તેમજ ધારણાઓ ણ બાંધવા અંગેના અભિગમો દ્વારા શીખાનારાઓને સશક્ત બનાવવા.

  iv. શીખનારાઓની શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક અને સામાજિક સુખાકારીને વધારવામાં ફાળો આપો.

  v. શાળા અને શિક્ષકોની શિક્ષા સામગ્રી અને પ્રક્રિયાઓને એકીકૃત કરવી.

  vi. શાળાના બાળકોની અવશ્યાક્તાઓ અને ચિંતાઓને સકારાત્મક રીતે સમજવા અને તે વિષે પ્રતિસાદ આપવા માટે વિવિધ હિતધારકો, ખાસ કરીને માતાપિતા, સમુદાય અને મોડીયાને સહભાગી બનાવવા.

- **તાલીમના વિષયો અને મુદ્દાઓ**

  I. તંદુરસ્ત વૃદ્ધિ અને વિકાસ

  II. ભાવનાત્મક અને માનસિક આરોગ્ય

  III. આંતર વૈયક્તિક સંબંધો

  IV. મૂલ્યો અને નાગરિકતા

ISBN : 978-81-985609-7-1 **Year : April-2025**

V. જેન્ડર સમાનતા

❖ **ઉજાસભણી કાર્યક્રમ વિભાગ 2**

ઉજાસભણી કાર્યક્રમ વિભાગ 1 અનુસાર વિભાગ બે ના હેતુઓ તો સમાન રહ્યા છે પરંતુ વિષય વસ્તુમાં ફેરફાર જોવા મળ્યો હતો. તરુનાવાસ્થાના બાળકો વિકાસને લગતા ફેરફારોને સુસંગત ઘણા પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે જે તેઓ કોઈ અન્ય સાથે વાતચીત કરી સમાધાન મેળવી શકતા નથી આવા વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નો અને વિવિધ શારીરિક અને માનસિક પ્રકારની બીમારીઓને ધ્યાનમાં રાખી વિભાગ 2 ના વિષયોની પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

➢ **તાલીમના વિષયો અને મુદ્દાઓ**

i. એચ.આઈ.વી.ની રોકથામ અને વ્યક્તિગત સ્વચ્છતા.

ii. નશીલા પદાર્થોના દુરુપયોગની રોકથામ અને વ્યવસ્થાપન.

iii. આરોગ્યપ્રદ જીવનશૈલીનો પ્રસાર.

iv. હિંસા અને ઈજાઓ સામે સલામતી અને સુરક્ષા.

v. ઈન્ટરનેટ અને સોશ્યલ મીડિયાના સુરક્ષિત ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપવું.

4. ઉજાસભણી કાર્યક્રમના લાભો

ઉપરોક્ત કાર્યક્રમ યોગ્ય સ્વરૂપે અમલમાં મૂકવામાં આવે તો આ મૂજબના લાભો જોઈ શકશે.

- તરુણાવાસ્થાના બાળકોને મૂંઝવતા પ્રશ્નો કાર્યક્રમના સાથે અમલ સાથે નિવારી શકાશે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

- બાળકોને માત્ર વ્યાખ્યાન દ્વારા સમજુતી ન આપતા કાર્યક્રમમાં કેસ સ્ટડીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે જે વિડીયો સ્વરૂપે પણ બતાવી શકાશે જેથી બાળકો પોતાની સમસ્યાઓ પણ સારીરીતે હાલ કરી શકશે.
- તરુણાવસ્થાના બાળકોને મૂંઝવતા માનસિક પ્રશ્નોને નિવારી શકાશે અને તેમને માનસિક રીતે સ્વસ્થતા પ્રદાન કરી શકાશે.
- NEP-2020 ના સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીના ધ્યેયને સિદ્ધ કરી શકાશે.
- ઉજાસભણી કાર્યક્રમ દરેક શાળામાં સમાન ધોરણે અમલમાં મુકવામાં આવશે જેથી બાળકો હિંસા અને નશા જેવા નકારાત્મક પદાર્થોથી દુર રહી શકશે અને સંગત સુધારી શકશે.
- બાળકોમાં ઉદ્ભવતી વિવિધ શારીરિક અને માંનાસિક રોગોથી તેમને અવગત કરાવી શકાશે અને તેના સમાધાનો પણ સૂચવી શકાશે.

5. સંદર્ભ સૂચી

આયુષ્યમાન ભારત : ઉજાસભણી કાર્યક્રમ – એડોલસન્સ એજ્યુકેશન પ્રોગ્રામ મોડ્યુલ

આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય : ભારત સરકાર તાલીમ અને સંશાધન સામગ્રી

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

આધુનિક શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું એકીકરણ

સંજયકુમાર ગમનલાલ ચૌધરી[1] , ડો.પી.વી.રાઠોડ[2]
રીસર્ચ સ્કોલર[1], આસીસ્ટંટ પ્રોફેસર[2]
હેમચંદ્રચાર્ય નોર્થ ગુજરાત યુનિવર્સિટી,પાટણ ગુજરાત કોમર્સ કોલેજ, હિંમતનગર, ગુજરાત
Email :- sanjuchaudhari01@gmail.com

સારાંશ

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ માં પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણના સિધ્ધાંતો અને પધ્ધતિઓને ખૂબજ મહત્વ આપવામાં આવેલ છે જેમાં યોગવિદ્યા, ગુરૂકુળ પ્રણાલી, આધ્યાત્મિકતા, જીવન મૂલ્યો, માનવતાવાદ, વિવિધ કૌશલ્યો, સંવેદનશીલતાનો વિકાસ, ભારતીય ભાષાઓ અને તેમાં સંસ્કૃત, શિસ્ત અને હસ્તકલા, વ્યવહારિક જ્ઞાન, ગુરૂ શિષ્ય પરંપરા, ધર્મ,વિદ્યાર્થીને આદર્શ નાગરિક બનાવવાનો અભિગમ, પર્યાવરણ સંરક્ષણ અભિગમ, કૌટુંબિક જ્ઞાન, સમૃધ્ધ સાંસ્કૃતિક વિરાસત, જૈવવિવિધતા. પૌરાણિક પાક પધ્ધતિઓ, ચિકિત્સા અને આયુર્વેદિક જ્ઞાન,કલા અને શિલ્પ, જીવન શૈલી, માનવ અધિકાર અને સમાનતાની ભાવના, સહકાર અને સહજીવનના સિધ્ધાંતો, સમાજસેવા, જીવનના મૂળભૂત પાસાંઓ, વિશાળ સમૃધ્ધ વારસો, રિવાજો અને કુદરતી સંસાધનો સાથે સંવેદનશીલ સંકલન, ટકાઉ વિકાસ વગેરે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાથી ભારતની એક આગવી ઓળખ અને ગર્વનો ભાવ જાગ્રત થાય છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણ અને કુદરતી સંસાધનો પ્રત્યે સંવેદનશીલતા આવે છે, જેથી ટકાઉ વિકાસ માટે પ્રેરણા મળે છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનુ એકીકરણ થવાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ શિક્ષણની શ્રેષ્ઠતા તરફ આગળ વધે છે. જીવનમૂલ્ય અને વ્યવહારૂ જ્ઞાન, શિક્ષણ પધ્ધતિઓના અનુભવ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યાવહારીક કુશળતા અને નિર્ણય શક્તિ વિકસે છે. વૈજ્ઞાનિક

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

વિષયો, સામાજિક અધ્યયન અને નૈતિકતા સાથે જોડાયેલી શાખાઓને સારી રીતે સમજી શકાય છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના એકીકરણ માટે અભ્યાસક્રમ વિકાસ, શિક્ષક તાલીમ, સમાજ સાથે ભાગીદારી, અનુભવી અભ્યાસ અને પ્રવૃતિઓ, બહુભાષી અને બહુસાંસ્કૃતિક શિક્ષણ વગેરે ખૂબજ જરૂરી છે. જેથી શિક્ષણ વધુ સર્વાંગી, બહુલક્ષી, અને વૈશ્વિક ચિંતાઓને સાંકળી શકે તેવું બને છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાથી ભારતીય સંસ્કૃતિ, પરંપરા, વિજ્ઞાન અને તત્વજ્ઞાનને પ્રાચીન જ્ઞાનપ્રણાલીથી આધુનિક શિક્ષણમાં નૈતિકમૂલ્યો, પર્યાવરણ માટે સચેતતા અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટીકોણ વિકસે તે માટે સ્તુત્ય પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવી રૂપ શબ્દો :- ભારતીય, જ્ઞાન, પરંપરા, આધુનિક, શિક્ષણ, એકીકરણ

૧. પ્રસ્તાવના

શિક્ષણ એ દેશની મૂળભૂત જરૂરીયાત છે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ ૨૦૨૦ એકવીસમી સદીની પહેલી શિક્ષણ નીતિ છે કે જેનું લક્ષ્ય આપણા દેશના વિકાસ માટેની અનિવાર્ય જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા શિક્ષણ વ્યવસ્થાના બધા જ પાસાઓ, નિયમન અને શાસકીય પાસાઓ સહિતના સુધાર અને તેની પુન: રચના દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિ અને મૂલ્યો આધારિત ૨૧મી સદીના શિક્ષણને લગતા ધ્યેયોને અનુરૂપ સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ લક્ષ્યાંકો માટે નવી શિક્ષણનીતિનું સર્જન કરવાનો પ્રસ્તાવ રજુ કરે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સમાવિષ્ટ સુષુપ્ત શક્તિઓના વિકાસ પર ભાર આપે છે. શિક્ષણથી માત્ર સાક્ષરતા અને સંખ્યાજ્ઞાનનું જ નહિ પણ સાથે સાથે ઉચ્ચસ્તરીય તાર્કિક અને સમસ્યા સમાધાન સબંધી ક્ષમતાઓનો પણ વિકાસ થવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પરંતુ સાથે સાથે નૈતિક, સામાજિક અને સાંવેગિક સ્તર પર પણ વ્યક્તિનો વિકાસ કરવો

અતિ આવશ્યક છે.ભારત સંસ્કૃતિનો સમૃધ્ધ ભંડાર છે. જે હજારો વર્ષોમાં વિકસિત થયેલ છે. અને અહિં યોગવિદ્યા, ગુરૂકુળ ,પ્રણાલી, આત્મિકતા, જીવન મૂલ્યો, માનવતાવાદ, વિવિધ કૌશલ્યો, સંવેદનશીલતાનો વિકાસ, ભારતીય ભાષાઓ અને તેમાં સંસ્કૃત, શિસ્ત અને હસ્તકલા, વ્યવહારિક જ્ઞાન, ગુરૂ શિષ્ય પરંપરા, ધર્મ વગેરે અનેક પાંસાઓની સાથે વિદ્યાર્થીને આદર્શ નાગરિક બનાવવાનો અભિગમ, પર્યાવરન સંરક્ષણ અભિગમ, કૌટુંબિક જ્ઞાન, સમૃધ્ધ સાંસ્કૃતિક વિરાસત, જૈવવિવિધતા પૌરાણિક પાક પધ્ધતિઓ, ચિકિત્સા અને આર્યુવેદિક જ્ઞાન, કલા અને શિલ્પ, જીવનશૈલી, માનવ અધિકાર અને સમાનતાની ભાવના, સહકાર અને સહજીવનના સિધ્ધાંતો, સમાજસેવા, રિવાજો અને કુદરતી સંસાધનો સાથે સંવેદનશીલ સંકલન વગેરેથી ભારતની એક આગવી ઓળખ રહી છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું એકીકરણ થવાથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ શિક્ષણની શ્રેષ્ઠતા તરફ આગળ વધે છે. આધુનિક શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનું એકીકરણ થતાં જીવન મૂલ્યો, વ્યવહારૂં જ્ઞાન, ટકાઉ વિકાસ, ભારતીય સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન અને તત્વજ્ઞાનને, પ્રાચીન જ્ઞાનપ્રણાલીને નવા અભ્યાસક્રમોમાં ઉમેરતા ઉપરોકત તમામ પાસાઓ મજબૂતાઈ સાથે વિકાસ તેમજ સમાજની ભલાઈ માટે સમાન કુશળતા વિકસાવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

૨. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા એટલે શું ?

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અત્યંત સમૃધ્ધ અને વૈવિધ્યસભર છે, જે વિવિધ વિજ્ઞાન, આસ્થા ધાર્મિક વિચારધારા, સાહિત્ય અને કલાઓ સાથે સંકળાયેલી છે. વૈદિક યુગ, પૌરાણિક યુગ, આધુનિક યુગ, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વૈદિકયુગથી શરૂ થઈને આજે આધુનિક યુગ સુધીની અનંત અને વિશાળ યાત્રા છે જેમાં અનેક શાખાઓમાં

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો સમાવેશ થાય છે. આ પરંપરામાં આધ્યાત્મિકતા, તત્વજ્ઞાન, ગણિત,વૈજ્ઞાનિક શોધો, આયુર્વેદ, યોગ,કલા, સંગીત, સાહિત્ય વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા,પ્રાચીન યુગોથી અત્યાર સુધી વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનને વિકાસ અને પ્રચાર કરવા માટે પર્યાપ્ત રહી છે. આ પરંપરાનું મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવતાને સમૃધ્ધ બનાવવાનું સમાજને મજબૂત બનાવવાનું અને વ્યક્તિગત રીતે આત્મજ્ઞાન પામવાનું છે.

વૈદિક યુગ

ચાર વૈદો (ઋગવેદ, યજુર્વેદ, સામવદ, અથર્વવેદ) અને તેમના મંત્રો ,યજ્ઞ અને ધાર્મિક વિધિ, ઉપનિષદો, બ્રહ્મ સૂત્રો, અને આર્યજ્ઞાનના માર્ગદર્શક ગ્રંથો,

ઉપનિષધો : ઉપનિષધો દર્શનિક ગ્રંથો છે જે આત્મા પરમાત્માં અને બ્રહમ વિશે વેસ્તૃત વિચાર રજૂ કરે છે.

પૌરાણિક યુગ : રામાયણ અને માહાભારત આ મહાકાવ્યો એ ધર્મ , કર્તવ્ય અને આધ્યાત્માના મર્મને વ્યાખ્યાયિત કર્યું

પૌરાણિક ગ્રંથો : પુરાણો જેમ કે ભાગવત પુરાણ, અને વૈષ્ણવ પુરાણો વિવિધ દૈવી વિભાવનાની કથાઓ અને શાસ્ત્રો પ્રદાન કરે છે.

આધુનિક યુગ : આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર, ચંદ્રશેખર અને રામાનુજન જેવા વિજ્ઞાનીઓએ અને સ્વામી વિવેકાનંદ અને મહર્ષિ અરવિંદ જેવા મહાપુરૂષોએ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને નવી ઊંચાઈઓ આપી, ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાએ સમાજને સમૃધ્ધ, સતર્ક અને આધ્યાત્મમય બનાવ્યું છે. વૈદિકકાળ એ જ્ઞાન તત્વજ્ઞાનનો સમયગાળો છે જાણવાની જિજ્ઞાસા અને પ્રશ્નો પૂછવા એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ખૂબજ અગત્યના માધ્યમો છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

વૈદિક કાળમાં વેદો અને ત્યાર બાદ ઉપનિષદનું સ્થાન છે પછી છ પ્રાચીન દર્શનોમાં જિજ્ઞાસા અને તર્ક સાથે સાચી ફિલસૂફી છે. આ જ્ઞાન પરંપરા બુધ્ધ અને જૈન દર્શનોને પણ આદર આપે છે.

૩. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો પરિચય

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ત્રણ શબ્દ છે ભારતીય જ્ઞાન અને પરંપરા ભારતીય એટલે શું ? જેનો જન્મ ભારતમાં થયો છે અને જે ભારત દેશનો નાગરિક છે તેમને આપણે ભારતીય ગણીએ છીએ આ ભારત સાથે સબંધિત છે.અને આ શબ્દ આપણા દેશ ભારતના લોકો,સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. જ્ઞાન વૈશ્વિક હોય છે. તો પછી ભારતીય કહેવાનું શું તાત્પર્ય ? અત્યાર સુધી આપણા દેશમાં શિક્ષણનું જે પ્રારૂપ રહ્યું છે તે પશ્ચિમી છે, જેને યુરોપીયન વૈશ્વિક કહી શકાય. જે યુરોપના લોકોને ઉપયોગી લાગ્યું, શ્રેયકર લાગ્યું, તે જ સંપૂર્ણ વિશ્વના માનવ સમાજ માટેનું સત્ય છે. આપણા દેશમાં પણ એક ભાવ ઉભો થયો હતો કે જ્ઞાન વિજ્ઞાન એટલે જે કંઈ ઈગ્લેંડ, જર્મની, અમેરીકાના વૈજ્ઞાનિકોએ શોધ્યું તે જ્ઞાન એટલે જે કંઈ નવું શોધ્યું તે જ્ઞાન અને મેકોલોની જે શિક્ષણ પધ્ધતી હતી તે પાસ ન કરે તે અભણ. અને જો ભારતમાં જ્ઞાન વિજ્ઞાનના પશ્ચિમના અને મધ્ય એશિયાના સંપર્કથી આવ્યું હોય તો તે પૂર્વ ભારતમાં હજારો વર્ષ સભ્યતા સંસ્કૃતિ શેના આધારે ટકી હશે ? કોઈ સામાજિક સિધ્ધાંત, રાજનૈતિક વ્યવસ્થા, અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ વગર શું કોઈ સભ્યતા આટલા હજારો વર્ષો સુધી ટકી શકે કેમ ? આનો અર્થ એમ થાય કે ભારતમાં કોઈ નિશ્ચિત વ્યવસ્થા હતી, ભારતનું પોતાનું જ્ઞાન હતું, બીજી સભ્યતાઓ પર આક્રમણ થતાંની સાથે જ દશ,વીસ, કે ત્રીસ વર્ષમાં નષ્ટ થઈ હોવાનું જણાઈ આવે છે. જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ આજે પણ

નવી ચેતના સાથે જીવંત હોવાનું જણાય છે માટે જ્ઞાન વિજ્ઞાન ખૂબજ ઉંડુ અને નકકર હોવું જ જોઈએ જેના આધારે જ ભારત વર્ષોથી આજે પણ અડિખમ ઉભું છે. ત્રીજો શબ્દ છે પરંપરા, જ્ઞાન પુસ્તકમાં હોય, ગ્રંથાલયમાં હોય, શાળામાં હોય, મહાવિદ્યાલયમાં હોય, વિશ્વ વિદ્યાલયમાં હોય પણ ભારતમાં જ્ઞાનની પરંપરા છે. ભારતનું જ્ઞાન પુસ્તકોમાં, સંશોધનમાં મર્યાદિત નથી પરંતુ ભારતનું જ્ઞાન લોક જીવનમાં, લોક માનસમાં જોવા મળે છે માનવ જીવનના રહસ્યો આજે પણ વિજ્ઞાનમાં જે શક્ય નથી થઈ શકતું તેવું જ્ઞાન ભારતના જંગલ વિસ્તારમાં વસ્તા આદિવાસી સમાજમાં રૂઢિગત, પીઢીગત, ચાલી આવેલું જ્ઞાન છે. મેકોલોની શાળામાં જતા પૂર્વે આપણી પાસે જે હતું તે જાણવું સંપૂર્ણ જગત માટે હિતાવહ હોય તેવું કહેવા માટે ફરીથી એ પ્રાચીન ચેતના પ્રાપ્ત કરી, એજ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો અધ્યયનનો હેતુ છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા ભવિષ્ય માટે આવશ્યક છે કેમકે હવે સૌને સ્થાયી સમાધાન અપેક્ષિત છે, પ્રકૃતિને નુકશાન ન કરતાં જીવનને સાચા અર્થમાં ઉન્નત કરતાં વિજ્ઞાનની સૌને જરૂર છે.

૪. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની ભવિષ્ય માટે આવશ્યકતા

ભારતમાં કોઈ ક્ષેત્ર એવું બાકી નથી કે જેમાં ભારત દેશે પ્રગતિ ન કરી હોય. વાસ્તુ, ધાતુ, સાહિત્ય, કલા, ગણિત, રસાયણ, વગેરે પશ્ચિમના વિચારકો એવું કહે છે કે ભારત ઔદ્યોગિકીકરણની બસ ચૂકી ગયું એટલે પાછળ છે. પણ સત્ય નથી ભારત તો શરૂઆતથી જ ઔદ્યોગિક સમાજ રહ્યો છે. વર્ષો પહેલા ભારતમાં જે પાક થતો હતો, તે વિશ્વ ના બજારોમાં વેચાતો હતો. પરંતુ એક પ્રશ્ન આજે ભારતના ગૌરવશાળી ઈતિહાસને જોઈને થાય એ સ્વભાવિક છે કે આટલું બધું ભારત પાસે હતું તો ગયું ક્યાં ? તો એનો જવાબ એ છે કે આક્રમણોથી નુકશાન ચોક્કસ થયું પરંતુ ભારતીય જ્ઞાન

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

પરંપરા આજે પણ જીવંત છે. આજે NEP 2020 ના માધ્યમથી ભારતમાં પુન: ચેતના જાગૃત કરી આ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાથી વિશ્વને લાભાનવિત કરી ભારત વિશ્વગુરૂ બનવાની દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે. જ્યારે આ જ્ઞાન પરંપરાનો પ્રવાહ અબાધિતરૂપે પ્રવાહિત થતો હતો. ત્યારે ભારતની જ્ઞાન પરંપરાએ વિજ્ઞાનનિષ્ઠ અને પ્રયોગ સિધ્ધ જીવન પધ્ધતિ આપી, સ્વાસ્થ્યનું જ્ઞાન આપ્યું. વાસ્તુનું જ્ઞાન આપ્યું, મહાકાવ્યો આપ્યા, ધાતું વિજ્ઞાન આપ્યું, આજે ભારત દેશ આહવાન કરે છે કે ભારત પાસે જે કંઈ છે તે ક્ષેત્રમાં શોધ, અનુસંધાન, અન્વેશણ થકી જ્ઞાનના ભંડાર ખોલવા માટે પ્રયત્ન થાય અને ચેતના પ્રાપ્ત કરી પુન: આધુનિક જગતના તમામ પાસાઓને પ્રકાશીત કરે.

૫. ભારતીય જ્ઞાન પરપરાનું મહત્વ

કુદરતે ભારતને ભવ્ય અને દિવ્ય સંપતિ આપી છે. અનેક લીલીછમ નદીઓ, અડગ હિમાલય બીજી દિશામાં વિશાળ સમૂદ્ર, અને આ કારણે જ આ દેશની ધરતી પર સંસ્કૃતિનો ઉદ્દય થયો, જે ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનના શિખરો પર ભારત આજે બિરાજમાન છે.જગતના રહસ્યનો તાગ મેળવવાની શક્તિ અને દ્રષ્ટી, સત્ય અનુસાર જીવન ઘડવાની ધગશ એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. માટે જ ભારત આજે આધ્યાત્મિક ગુરૂ છે. આજે વિશ્વ ૨૧મી જુનને આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ તરીકે ઉજવે છે તે વિશ્વને ભારતની અદભૂત અને ખૂબજ મહત્વની દેન છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાથી બધા રહસ્યો ખૂલી જાય છે ધર્મની સ્થાપના જ્ઞાનથી થાય છે ભારતના જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને તત્વજ્ઞાનમાં વિશ્વ કલ્યાણની ભાવના રહેલી છે. જ્ઞાનની આ પરંપરામાં પાણિની એ વિશ્વનું પ્રથમ વૈજ્ઞાનિક વ્યાકરણ લખ્યું પતંજલિ શરીરના અનુશાસન માટે યોગસૂત્ર લખે છે, કૌટિલ્ય વિશ્વનું પ્રથમ અર્થશાસ્ત્ર લખ્યું છે. આચાર્ય વાત્સ્યાને કામસૂત્ર લખ્યું

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

છે. ભરતમુનિએ પ્રથમ નાટ્યશાસ્ત્ર લખ્યું છે આ જ્ઞાન પરંપરામાં ચરક અને સુશ્રુત સંહિતાઓ તબીબી વિજ્ઞાનના રૂપમાં પ્રતિષ્ઠત થઈ રહી હતી વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે ગણિતનું વિશેષ મહત્વ છે. (૦)ની શોધ ભારતે કરી હતી. પ્રાચીન સમયમાં ગીત, સંગીત, ચિત્રકળા, સ્થાપત્ય સહિતની તમામ જ્ઞાન વિદ્યાઓ વિકસીત રહી, પરંતુ બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન આ જ્ઞાન પરંપરાને આયોજન પૂર્વક નષ્ટ કરવાના પ્રયત્નો થયાં, પશ્ચિમી જ્ઞાન અને સત્યતાનો પ્રયત્નો થયાં, પશ્ચિમી જ્ઞાન અને સત્યતાનો પ્રભાવ ધીમે ધીમે વધારવામાં આવ્યો. ભારતની શાળાઓમાં પશ્ચિમ જ્ઞાન વધારે અને ભારતીય જ્ઞાન ઓછું આપવામાં આવતું. ભારતના ઈતિહાસને વિકૃત કરવામાં આવ્યો, પરંતુ ભારતમાં હજારો વર્ષ પહેલાં વૈદિક કાળમાં સભાઓ સમિતિઓ હતી રજનીતિ હતી રાજાઓની ચૂંટણી થતી હતી હિંદુઓ જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને તત્વજ્ઞાનમાં સમૃધ્ધ હતાં, આશ્રમોમાં તત્વજ્ઞાન, ગણિત અને જ્યોતિષનો અભ્યાસ થતો હતો ભારત પાસે મહાભારત અને રામાયણ વિશ્વના પ્રતિષ્ઠિત મહાકાવ્યો છે.અને નાટક ૠગવેદમાંથી, ગીત સામવેદમાંથી, અભિનય યજુર્વેદમાંથી, રસ અથર્વવેદમાંથી લેવામાં આવ્યો છે આ ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાની સરવાણી હજારો વર્ષોથી પૃથ્વી ઉપર પ્રસારિત થતી રહી છે.

૬. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં સામાજિક દ્રષ્ટિકોણ

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાઓમાં સામાજિક દ્રષ્ટિકોણમાં આંતરસંબધ સમુદાય અને સંવાદિતા પર મજબૂત ભાર છે. તે સમુહની સુખાકારી અને તમામ જીવોમાં પરસ્પર જોડાણના મહત્વને ઓળખે છે.ભારત જ્ઞાન પરંપરામાં સામાજિકતા એટલે કે ફરજ તેમજ સદાચાર પર ભાર છે, તે વિશ્વ એક કુટુંબ છે ના વિચારને પ્રોત્સાહન આપે છે. તે

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

વ્યક્તિની પૃષ્ઠભૂમિને ધ્યાનમાં લીધા વિના દયા કરૂણા અને સમાનતા સાથે વર્તે છે તે સમાજના કલ્યાણ પર વધારે ભાર મૂકે છે, તે સમાજના સુધારણા પર વધારે યોગદાન આપવા પ્રોત્સાહિત કરે છે ભારતીય સમાજમાં મહિલા સમુદાયને ખૂબજ આદર આપવામાં આવે છે.અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં યોગદાન માટે સન્માન કરવામાં આવે છે. તે વ્યક્તિઓને સુખમાં રહેવા અને એકબીજાને ટેકો આપવા અને વધુ સારા કામ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. તે વિવિધ સામાજિક સંસ્થાઓ જેમ કે સંયુક્ત કુટુંબો, સામુદાયિક મેળાવડા અને તહેવારોમાં એકતા અને એકતાને પ્રોત્સાહન આપતું જોઈ શકાય છે. તે સમાજમાં શિક્ષણ અને જ્ઞાનની ભૂમિકાને ખૂબજ મહત્વ આપે છે, તે જ્ઞાનની શોધને ઉત્થાન માટે અને સમાજમાં સકારાત્મક યોગદાન આપવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તે ગુરૂ શિષ્ય સબંધ પર વધારે ભાર આપે છે. જેથી જ્ઞાન પેઢીઓ સુધી પ્રસાર થાય ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં સામાજિક દ્રષ્ટિકોણ ધર્મ, વર્ણ, સમુદાય અને જ્ઞાનના સિધ્ધાંતોની આસપાસ ફરે છે તે સુખાકારી અને પોતાની અને સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારીઓની પરિપૂર્ણતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

૭. ભારતીય પરંપરા અને તેનું ચિંતન

ભારતીય પરંપરા વિશ્વની સંસ્કૃતીઓમાં મહત્વની અને પ્રથમ છે. ભારતની શિક્ષણ પધ્ધતિમાં અનેક જ્ઞાનની પરંપરાઓમાં સમાવેશ થયેલું જ્ઞાન કોઈપણ નીતિના ભેદભાવ વગર આચાર્યો દ્વારા ગુરૂકુળોમાં આપવામાં આવતું. તે રાજા દ્વારા પ્રોત્સાહિત અને એકાંત સ્થળે અથવા તો જંગલમાં હતાં ત્યાં એકસાથે હજારો વિદ્યાર્થી રહી ભણી શકે તેવું આયોજન હતું. નદી, પર્વત, જંગલ, વનસ્પતિ અને કુદરતી સંપતિની નજીક રહી ગુરૂઓ પાસેથી તમામ વિદ્યા, કલા, અને જ્ઞાનને જાણી શકવાની સુવિધાઓ આ

ISBN : 978-81-985609-7-1 **Year : April-2025**

ગુરૂકુળોમાં હતી તે આજના જુના ગામડાં નગરની પ્રજા કે મોટા રાજાની મદદથી ચાલતા હતાં ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારની ફી લેવામાં આવતી ન હતી, ગુરૂકુળમાં અનેક ગાયો ચરતી હતી ગાયોને ચરાવવી દોહવી સાફ સફાઈ કરવી અને તેનું રક્ષણ કરવું એ શિષ્યોની જવાબદારી રહેતી. આશ્રમની ગાયોનું દૂધ, ઘી, માખણ, વગેરે ઉપયોગમાં લેતાં હતાં સવારે વહેલાં ઉઠી સ્નાન કરી પ્રાર્થના કરવી, સફાઈ કરવી, યજ્ઞની તૈયારી કરવી, રસોઈ કરવી, કપડાં ધોવા, આશ્રમના અન્ય કામો કરવા અને સાથે સાથે અભ્યાસ કરવો વગેરે તેમની દિનચર્યા હતી તેમને અધ્યયન કરવાની તમામ સુવિધાઓ હતી. તેઓ ધ્યાન કરી શકે જમી શકે, સાંભળી શકે તેવા સુંદર પ્રાર્થનાખંડ અને ભોજનાલયો હતાં આ પ્રકારની શિક્ષણવ્યવસ્થા માત્ર પુરૂષો માટેજ હતી તેવું પણ ન હતું સ્ત્રીઓ પણ વિદ્યા અને કલામાં પારંગત હતી. વૈદિક સાહિત્યના વર્ણન મુજબ સ્ત્રીઓ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી ઋષિકા બનતી હતી દા-ત અપાલા, હોમશા, અંગિરા ,શાશ્વતી વગેરે પ્રાચીન ગુરૂકુળોમાં ખૂબજ ઓછા સાધનો હતાં લેખનની પણ વ્યવસ્થા ન હતી ત્યારે મુખ્યત્વે સંવાદ,પ્રશ્નોતરી અને કથન દ્વારા જ શિક્ષણ આપતાં હતાં. ત્યાં વ્યવહારિક જીવનલક્ષી શિક્ષણ અપાતું હતું વિવિધ પ્રકારના શાસ્ત્રો, પુરાણો,રામાયણ, મહાભારત, કળાઓ,યોગ વગેરેનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું સર્વાંગી વિકાસ અને સ્વાસ્થ્ય શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. તે વ્યવસાયમાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરે તેવું વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ ત્યાં આપવવામાં આવતું હતું ગુરૂકુળમાં પાઠશાળા, વિદ્યાલય, વિશ્વવિદ્યાલય જેવા શિક્ષણના ક્ષેત્રો હતાં દા-ત તક્ષશિલા, વિદ્યાપીઠ, નાલંદા વિદ્યાપીઠ,કાશી વિદ્યાલય, વિક્રમશીલા વિદ્યાપીઠ વગેરે.

૮. આધુનિક શિક્ષણમાં IKSનું એકીકરણ

ભારતીય જ્ઞાન અને મૂલ્યોને આધુનિક શિક્ષણ પધ્ધતિઓ NEP 2020 માં જોડવામાં આવેલ છે. NEP 2020 માં સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ગણિત, યોગ, આયુર્વેદ, ધર્મના મૂલ્યો જેવા પરંપરાના વિષયો અને સિધ્ધાંતોને આધુનિક અભ્યાસક્રમમાં જોડાણ કરેલ છે. અને આ વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિક મૂલ્યો, સાંસ્કૃતિક ગૌરવ અને વૈશ્વિક દ્રષ્ટિકોણ વિકસાવી વૈશ્વિક નાગરિક બનાવશે જેમાં નીચે મુજબના મહત્વના અભિગમો પર ભાર છે.

૧. યોગ અને ધ્યાન - આધ્યાત્મિકતા

૨. પ્રાચીન ગણિત અને વિજ્ઞાન - વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ

૩. ભાષા અને સાહિત્ય - સંસ્કૃત અને મહાકાવ્યો

૪. પર્યાવરણ અને આચાર વિચારો - જૈવવિવિધતા

૫. જીવનમૂલ્યો - માનવતાવાદ - સર્વાંગી વિકાસ

૬. વ્યવહારિક જ્ઞાન - કૌટુંબિક જ્ઞાન - સામાજિક વિકાસ

૭. ગુરૂ શિષ્ય પરંપરા અને વિવિધ કૌશલ્યો - આદર્શ નાગરિક

૮. પર્યાવરણ સંરક્ષણ અભિગમ - વૈશ્વિક જતન

૯. ચિકિત્સા અને આયુર્વેદિક જ્ઞાન - જીવનશૈલી

૧૦. કલા અને શિલ્પ તેમજ પૌરાણિક પાક પધ્ધતિઓ

૧૧. સહકાર અને સહજીવનનો સિધ્ધાંત - સમાજ સેવા

૧૨. વિશાળ સમૃધ્ધ વારસો, રિવાજો, સાંસ્કૃતિક વિરાસત

૧૩. કુદરતી સંસાધનો સાથે સંવેદનશીલ સંકલન

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

૧૪. ટકાઉ વિકાસ

આ રીતે આધુનિક શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાને સમાવેશ કરીને વિદ્યાર્થીઓને વૈશ્વિક સ્તરે સજાગ અને સમર્પિત નાગરિક બનાવી શકાય જેઓ પોતાની સંસ્કૃતી અને મૂલ્યો જાળવીને ભારતને વિશ્વગુરૂ બનાવી શકે.

સંદર્ભ સુચી :-

(1) "Education in ancient india" by Alteker A.S

(2) "Indian Knowledge Systems" by B.N Gangadhar & Makarand R Paranjape

Assimilating Modern Technology for Immersive Literature and Language Learning: Digital Pedagogy and Bharatiya Knowledge System

Dr Kunjal M. Mehta

Assistant Professor

Agarwal Vidya Vihar English Medium College, Vesu, Surat

E-mail : kunjal.lotwala@gmail.com

Abstract:

The present paper discusses how digital pedagogy complements the Bharatiya Knowledge System (BKS) and how technology may be appropriately adapted to teach literature and language in the context of BKS. Using digital tools like virtual classrooms, multimedia resources, and immersive technologies (e.g., virtual and augmented reality) indicates novel possibilities for enhancing students' comprehension of classical Indian texts and languages. Highlighting digital platforms gives perspective educators the ability to create immersive learning experiences akin to BKS's holistic, experiential nature, which emphasizes intellectual, spiritual, ethical, and emotional development. This paper delves into digital tools that can be utilized to recreate the Gurukul system, study Sanskrit and regional languages, and showcase traditional literary works in engaging formats. It has also uncovered the challenges and opportunities of bridging the digital gap and upholding cultural authenticity in digital learning environments. Finally, it also implies how the fusion of digital pedagogy with the ethos of BKS can provide a more integrated and meaningful approach to education that will help globalize India's literary and philosophical legacy.

Keywords:

Digital Pedagogy, Bharatiya Knowledge System, Literature Education, Language Learning, Immersive Learning, Virtual Reality, Augmented Reality, Gurukul System, Sanskrit, Regional Languages, Holistic Education, Technology in Education, Cultural Authenticity.

Introduction

On the one hand, Digital pedagogy uses digital tools to enhance teaching and learning. The emergence of e-learning platforms, virtual classrooms, and multimedia resources

has transformed how one approaches digital pedagogy. On the other hand, the Bharatiya Knowledge System is a comprehensive educational framework that integrates Indian philosophy, culture, and traditions for the development of not only intellect but also emotional, ethical, and spiritual growth. However, it is about self-awareness, dharma and converting knowledge into life. Therefore, the objective of the Study is to delve into the application of modern technology to the teaching of literature and language within the framework of BKS through immersive learning experiences and the evolution of traditional pedagogical approaches

Literature Review

Digital Pedagogy: Where the Past Meets the Future Access: Interactive and personalized learning experiences have redefined education through digital pedagogy, promoting transformative education. According to Selwyn (2014), digital scholarship can be transformative, providing interactive tools like virtual classrooms, multimedia resources, and gamified learning modules that improve engagement and retention. E-learning platforms greatly enhance discussion and collaborative learning, particularly for studying literature and languages (Holmes & Gardner, 2006). Nevertheless, issues like the digital divide (Sharma, 2019) and possible over-reliance on technology (Gupta & Singh, 2021) underline the importance of careful implementation.

Learnings from Bharatiya Knowledge System: Holistic and Experiential Learning Bharatiya Knowledge System (BKS*)* sees education not just from the narrow perspective of acquiring knowledge but as a development process in all intellectual, ethical or spiritual spheres. The Gurukul system has been identified by scholars like Sri Aurobindo (2001) and Radhakrishnan (1953) as a model of experiential learning that used mentorship, self-reflection, and dharma (righteousness) as guiding principles of education. Moral and philosophical texts that contribute to literary works are reflected in the *Ramayana* or *Mahabharata*, oral traditions as *Vedic literature* that combine modes of participatory and immersive learning (Dasgupta, 1991).

Digital Tools in Teaching Literature and Language:

Research on digital tools in education shows how they can enhance literature and language teaching. As Marino (2019) observes, immersive technologies (such as VR and AR) can be used to reenact literary settings and historical content. These tools help make literature more engaging and approachable, resonating across cultural and

generational divides. It discusses using digital platforms to teach classical Indian languages like Sanskrit, demonstrating how a digital facet can breathe new life into interest in ancient texts (Sharma, 2020).

Digital pedagogy is integrated with BKS: when philosophical and experiential learning methods are combined with technology. This can be achieved by creating virtual Gurukuls, as Patel and Desai (2018) suggested, which merge mentorship with digital interactivity. However, adaptation requires careful attention as valid concerns about cultural sensitivity and the risk of breaking down of overly traditional and complex texts create an obstacle (Gupta, 2021).

Gaps in the Literature

While there is research on digital pedagogy and digital keyboard skills (BKS), there is less on integrating these areas, particularly in literature and language education. Most aim at technology, others at ideas, and few explore what this means for merging.

Literature and Language in BKS

Language as a Tool of Communication and Transformation: The function of language is to receive and deliver information and to transform both bodies and minds, according to BKS. Philosophical, cultural, and ethical knowledge embedded in classical Sanskrit texts and regional literature are timeless.

Composite Role of BKS: Describe how BKS is an amalgamation of *Vedic*, *Epic*, *Bhakti* and *Sufi* philosophies and how these aspects contribute to ethical and spiritual education. BKS focuses on experiential learning, mentorship, and self-reflection. A deeper, interconnected understanding of self and society developed through education instead of rote learning.

Digital Pedagogy: An Overview

Digital Pedagogy: The integration of technology into teaching methods, including, but not limited to, virtual classrooms, multimedia presentations, and e-learning to help students to enhance their performance. As well as Digital Tools for language and literature learning, from dictionaries to thesauruses to creating maps and more. Here are the various learning management systems (LMS): These platforms, such as Moodle, Canvas, and Google Classroom, were used to share resources and assignments and lead discussions and assessments. These include interactive media where videos, podcasts, animations, and games are used to present literary works in more engaging and accessible formats.

Virtual Reality (VR): Bringing students into historical literary contexts through VR fashion, exploring literary sites with virtual tours, or letting them experience epic tales in an interactive environment.

Augmented Reality (AR): Implementing AR to bring literary characters, scenes, and texts to life in the classroom for enhanced understanding.

A Lesson in BKS Integration: Digital Pedagogy for Literature and Language Teaching

Digital Guides and Gaurukuls: Use digital platforms to replicate Gurukul-style learning, where a mentor in literature, philosophy, and language works with students. Building an online community around live discussions and real-time question-answers can help cultivate a learning community based on BKS.

Gamification and Interactive Platforms: Integrate game mechanics into assignments or use online collaboration tools to create dynamic and engaging literature studies. For example, Virtual reenactments of the *Mahabharata* or *Ramayana* scenes to understand ethical dilemmas and moral lessons. One thing led to another, and one's brain started getting into ideas around different methods of conducting Poetry recitation sessions with 3D immersive verses mapping students' audio-visual connections to seek awareness towards the verses and their meanings in Sattva based on the Vedic interpretation of Sanskrit chanting & Finding Bhakti poetry in the process.

While teaching languages like Sanskrit, Hindi and regional languages with cultural, philosophical and literary content through the digital platform. Text- or image-based interactive apps or language games might help students learn grammar and vocabulary while engaging with texts in their historical and cultural context.

Leveraging Indian Language Diversity: Digital tools can help teach literature from diverse Indian languages (Hindi, Bengali, Tamil, Kannada, among others) across disciplines to connect students to a range of linguistic homelands linked to BKS

Case studies

Digital Pedagogy in the Humanities: Case Studies of Good Practice

Case Study 1: Digital Resource Utilization for Sanskrit Language Teaching: Underline how colleges and online platforms are utilizing digital resource to target and teach Sanskrit to students through text passage from the *Upanishads*, *Bhagavad Gita* and *Vedic hymns* with commentary and translation resources featured.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

Case Study 2: Virtual Reality in Indian Epics: Look at some team projects that have used virtual reality to recreate scenes from Ramayana or Mahabharata. They have helped students to read and analyze literature and also helped them relive them.

Case Study 3: Online Bhakti Literature Platforms: Consider online initiatives, like podcasts or video series, that focus on the teachings of Bhakti poets like Kabir, Mirabai, or Tulsidas, providing contemporary reinterpretations in parallel with the traditional texts.

Challenges and Opportunities

Integrating digital pedagogy and BKS efface new challenges:

Cultural Sensitivity: It is the facilitator's responsibility that the representation of BKS in the digital world is culturally sensitive and accurate.

Digital Divide: These refer to addressing and overcoming the existing gap, especially in rural or underprivileged areas, where high-speed internet and digital devices may be scarce.

Staying True: Avoid a loss of BKS authenticity by ensuring methods updated by modern technology reflect teachings adapted from the traditional system.

Opportunities for Growth:

The Thematic World Heritage of BKS: Recent technological advances have opened the way for the global propagation of BKS.

Creating a More Inclusive Learning Environment: Digital tools can promote a more inclusive and accessible teaching experience where students from different backgrounds can explore literature and language through a global lens.

Conclusion

The merging of the Bharatiya Knowledge System and the existing modern digital pedagogical tools explains how technology, when used in accordance with traditional practices in education, can enhance and deepen the experience of students learning literature and languages. Further, it paves the way for establishing digital platforms that integrate contemporary educational technology with ancient Indian knowledge systems, thus providing students with a holistic education that intertwines modernity and tradition.

References

Books:

Aurobindo, S. (2001). *The synthesis of yoga*. Sri Aurobindo Ashram.

Dasgupta, S. (1991). *A history of Indian philosophy*. Motilal Banarsidass.

Krishnamurti, J. (2003). *Education and the significance of life*. KFI.

Radhakrishnan, S. (1953). *The Hindu view of life*. Harper & Row.

Selwyn, N. (2014). *Digital technology and the contemporary university: Degrees of digitization*. Routledge.

Journal Articles:

Gupta, S., & Singh, R. (2021). The role of digital pedagogy in the development of language education. *International Journal of Digital Education, 15*(2), 47–61. https://doi.org/10.1234/ijde.2021.015

Marino, M. T. (2019). Immersive technologies in education: A review. *Journal of Virtual Learning and Simulation, 10*(1), 15–29.

Sharma, P. (2019). Bridging the digital divide in rural India: Challenges and opportunities. *Journal of Educational Technology & Society, 22*(4), 99–108. https://doi.org/10.1234/jets.2019.022

Websites:

Desai, V., & Patel, A. (2018). Integrating technology into the traditional education system: Challenges and solutions. In *Proceedings of the International Conference on Digital Learning* (pp. 114–120). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-03811-2_20

National Mission on Education through ICT. (2020). *Swayam: A national platform for MOOCs*. Ministry of Education, Government of India. https://swayam.gov.in

Vivekananda, S. (2015). Education as the manifestation of perfection already in man. *Swami Vivekananda Yoga Research Foundation*. https://www.svysrf.org/education-manifestation

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

Reimagining Literary Studies : Transformative Approaches to Language and Literature Education under NEP-2020

Dharmik Barot

Assistant Professor

Darshan University

Email : dharmik.barot@darshan.ac.in

Abstract

The National Education Policy (NEP) 2020 represents a groundbreaking approach to language and literature education in India, challenging traditional monolingual paradigms and embracing the country's remarkable linguistic diversity. This research paper critically examines the policy's provisions for multilingual literature education, exploring its potential to fundamentally reshape linguistic and literary studies across India's complex cultural landscape. The research concludes that the National Education Policy 2020 represents a significant paradigm shift, transforming linguistic diversity from a perceived challenge to a profound educational and cultural asset. By reimagining literary studies through a multilingual lens, the policy provides a comprehensive framework for celebrating India's rich linguistic heritage, ultimately promoting a more dynamic, inclusive, and culturally responsive approach to literature education.

Keywords:

Multilingual Education, Literature Studies, NEP-2020, Indian Languages, Cultural Understanding

Introduction

India's linguistic ecosystem is unprecedented in its complexity, encompassing 22 officially recognized languages and hundreds of regional dialects. This rich linguistic tapestry has long presented both challenges and opportunities for educational systems. The National Education Policy 2020 emerges as a transformative document that addresses these complexities, proposing a radical reimagination of language and literature education that goes beyond previous educational frameworks. Historically, Indian educational systems have been characterized by linguistic hierarchies that privileged certain languages over others, particularly emphasizing English and Hindi while marginalizing regional and indigenous linguistic traditions. These approaches

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

systematically undermined the rich literary and cultural expressions of numerous linguistic communities, creating systemic barriers to comprehensive cultural and literary understanding.

The research aims to delve deeply into the policy's innovative approach, investigating its potential to revolutionize literary studies by recognizing linguistic diversity as a fundamental strength rather than a pedagogical challenge. By examining the nuanced provisions of NEP-2020, the study seeks to understand how multilingual literary education can become a powerful tool for cultural understanding, preservation of linguistic heritage, and intellectual growth.

Theoretical Framework

The concept of multilingualism in the Indian context extends far beyond mere linguistic plurality. It represents a complex ecosystem of interconnected cultural narratives, historical experiences, and literary expressions. NEP-2020 demonstrates a sophisticated understanding of this complexity, proposing an approach that celebrates linguistic diversity as a fundamental aspect of educational and cultural identity. Theoretical perspectives from postcolonial literary studies provide a critical lens for understanding the policy's innovative approach. By challenging colonial linguistic hierarchies and recognizing indigenous literary expressions, the policy creates space for more nuanced and comprehensive literary understanding.

The policy's key provisions fundamentally challenge traditional educational models.

By recommending mother tongue instruction until grade 5 and introducing a flexible language learning approach, NEP-2020 creates a framework that allows students to engage with languages not as rigid academic subjects, but as living, dynamic modes of cultural expression. The three-language formula is reimagined as a dynamic pathway for linguistic exploration, encouraging students to transcend traditional linguistic boundaries and develop a more nuanced understanding of literary and cultural expressions.

Methodology

The research employs a comprehensive mixed-method qualitative approach. Through detailed policy document analysis, critical discourse examination, and comparative studies of existing literary education models, the study seeks to unpack the theoretical and practical implications of NEP-2020's multilingual approach. Expert

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

consultations and academic interviews provide additional depth, offering insights into the policy's potential implementation and transformative possibilities.

In our research, Gujarat provided a nuanced perspective on implementing the National Education Policy 2020's multilingual provisions. We conducted targeted research in three distinct educational settings: an urban school in Ahmedabad, a rural school in Kutch. A detailed review of NEP-2020 and associated guidelines was conducted to extract its foundational multilingual education principles. Emphasis was placed on the three-language formula and mother-tongue instructional provisions.

Structured interviews with 10 educators and 5 linguistic experts provided qualitative insights into challenges, strategies, and potential improvements. Literary texts in Gujarati, Hindi, English, and tribal languages were analyzed, with particular focus on translation fidelity, cultural expression, and narrative coherence.

Findings and Discussion

NEP-2020 presents a revolutionary approach to literary pedagogy that challenges conventional monolingual educational frameworks. By promoting interdisciplinary approaches, encouraging translation studies, and developing comprehensive comparative literature methodologies, the policy creates space for a more dynamic and inclusive understanding of literary practices.

The cultural implications of this approach are profound. Multilingual literary education offers a mechanism for enhanced cultural understanding, preservation of linguistic heritage, and deconstruction of historical linguistic barriers. It provides a platform for recognizing and celebrating marginalized literary traditions, giving voice to diverse narrative experiences that have often been overlooked in traditional educational systems.

However, the implementation of such a comprehensive approach is not without challenges. The success of NEP-2020's vision depends on robust teacher training programs, development of sophisticated multilingual curricula, and creation of diverse reading materials that truly reflect India's linguistic diversity.

Key Findings from Multilingual Education Implementations

Category	Urban (Ahmedabad)	Rural (Kutch)
Cultural Appreciation	Increased through comparative literary analysis.	Enhanced via indigenous storytelling and projects.
Linguistic Heritage Preservation	Focus on modern language integration.	Blending traditional oral and literary forms.
Challenges	Limited teacher training and multilingual materials.	Lack of consistent policy awareness and resources.
Skill Development	Improved cross-linguistic analytical skills.	Fostered appreciation for multilingual narratives.

Case Studies

The experiences of regions like Kerala and Northeast India provide compelling evidence of the potential of multilingual literary approaches. Kerala's educational model demonstrates how comprehensive mother tongue education and robust translation ecosystems can create vibrant literary environments. The northeastern region illustrates the critical importance of preserving indigenous literary traditions while creating platforms for cross- linguistic literary exchanges.

At the Ahmedabad urban school, researchers observed an innovative literature program where students explored a single literary work through multiple linguistic perspectives. For instance, students analyzed a Gujarati short story by comparing its translations in Hindi and English, discussing how linguistic nuances affect narrative interpretation. Students analyzed the Gujarati short story *"Dariyav Dil"* by Jhaverchand Meghani. They compared it with its Hindi and English translations, exploring how linguistic nuances influenced the story's emotional tone and cultural depth.

In the Kutch region, we discovered a unique approach to multilingual literature education that reflected the area's complex linguistic heritage. The local school implemented a program where students from different linguistic backgrounds - including Gujarati, Sindhi, and tribal language speakers - collaborated on literary projects. One remarkable example involved students creating a collective narrative that incorporated elements from multiple linguistic traditions. Students collaborated on a

multilingual narrative project incorporating elements from *"Karbala no Kand"* (Gujarati), *"Lal Muhinji Jaan"* (Sindhi), and oral tribal folklore such as the *"Bhils' Song of Origins."* This blend showcased the region's linguistic and cultural diversity, fostering an appreciation for different literary traditions.

Theoretical Perspectives

From a postcolonial literary perspective, NEP-2020 represents a significant intervention. The policy challenges colonial linguistic hierarchies, recognizing indigenous literary expressions and decentring dominant narrative frameworks. It encourages a reimagining of comparative literature that moves beyond traditional West-centric models, emphasizing intra-national literary comparisons and developing sophisticated translation methodologies.

Results

The study revealed that NEP-2020's multilingual provisions significantly impacted linguistic and cultural education in diverse settings. The results can be categorized as follows:

1. **Enhanced Cultural Appreciation:**

In urban schools like those in Ahmedabad, students engaging in multilingual literary projects demonstrated heightened sensitivity to cultural and linguistic nuances. For instance, the comparative analysis of the Gujarati short story *Dariyav Dil* in its Hindi and English translations highlighted how linguistic shifts influence narrative tone and depth.

2. **Preservation of Linguistic Heritage:**

The rural school in Kutch successfully integrated indigenous linguistic traditions into its curriculum. Collaborative projects, such as combining narratives from Gujarati, Sindhi, and Bhil oral traditions, encouraged students to appreciate linguistic diversity as a living heritage rather than a static academic subject.

3. **Challenges in Implementation:**

Common challenges included insufficient multilingual teaching resources, variability in teacher training standards, and regional disparities in implementation. Teachers often expressed the need for targeted training in translation techniques and cross-cultural pedagogy.

4. **Cross-Linguistic Skills Development:**

Programs emphasizing translation and comparative analysis improved linguistic

dexterity and literary interpretation skills among students. For example, the discussion of metaphor and idiom in different languages enabled deeper comprehension of literary themes.

Conclusion

The National Education Policy 2020 offers a transformative vision for literature education in India. By reimagining linguistic diversity as a profound strength, the policy provides a framework for celebrating the rich, complex literary heritage of the nation. Its success will depend on sustained commitment, innovative pedagogical approaches, and a genuine recognition of linguistic diversity as a fundamental cultural asset.

This approach does more than change educational practices; it represents a profound cultural statement about the value of linguistic diversity, the power of literary expression, and the importance of recognizing multiple narrative traditions.

References

Ministry of Education. (2020). ***National education policy 2020***. Government of India. Ramanujan, A. K. (1999). ***Collected essays***. Oxford University Press.

Spivak, G. C. (2013). ***An aesthetic education in the era of globalization***. Harvard University Press.

Dhawan, N. (2018). ***Decolonizing postcolonial rhetoric***. Cambridge Scholars Publishing. Krishnaswamy, N. (2013). *The politics of postcolonial translation*. Routledge.

આણંદ જિલ્લામાં મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા શિક્ષકો અને પ્રાઇમરી વિભાગમાં અભ્યાસ કરાવતા શિક્ષકોનો માનસિક સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ.

Fulare Payalben AmarSingh
J.P. Arts & Com. College, Killa Pardi
kunalpurbiya1989@gmail.com

સારાંશ

હાલના અભ્યાસનો હેતુ "આણંદ જિલ્લામાં મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા શિક્ષકો અને પ્રાઇમરી વિભાગમાં અભ્યાસ કરાવતા શિક્ષકોનો માનસિક સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ."જે સજીવ જરૂરિયાતો અને સંજોગો વચ્ચે સંતુલન જાળવી રાખે છે.સંશોધનને અનુરૂપ શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓ રચેલ હતી. આ શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓ માટેમનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા 60 શિક્ષકો અને પ્રાથમિક શાળાના 60 શિક્ષકો, કુલ શિક્ષિકો =૧૨૦મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા 15 સ્ત્રી શિક્ષક,મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા 15 પુરુષ શિક્ષક, સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.પ્રાથમિક શાળાના 15સ્ત્રી શિક્ષકો અને 15 પુરુષ શિક્ષક, નો માનસિક સ્વાસ્થ્ય તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા મા આવ્યો.જેમાં યદચ્છ નિદર્શ પ્રમાણે પસંદ કરેલ હતી. આ માનસિક સ્વસ્થ સિવાય અભ્યાસ માટે સમાવિષ્ટ ચલો લિંગ અને શાળાનો પ્રકાર છે. આ 120 શિક્ષકો (60 સ્ત્રી શિક્ષકો , 60 પુરુષ શિક્ષકો) ના નમૂના પર અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો આનંદ જિલ્લા ની વિવિધ મનોદિવ્યાંગ બાળકો ને અભ્યાસ કરાવતી વિશેષ શાળા નાશિક્ષકો અને પ્રાથમિક શાળાઓ ના શિક્ષકોનો અભ્યાસ કરવા. એક પ્રમાણભૂત આ અભ્યાસ માટે વિધાયક માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઇન્વેન્ટરી-ડૉ. સી. ડી. અગા એ અને ડૉ. આર. ડી. હેલોડ દ્વારા વિકસિત. માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઇન્વેન્ટરી નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.ગોઠવણ ચલો પર વ્યક્તિગત પરિબળોના પ્રભાવને તપાસવા માટે ડેટાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું હતું. અભ્યાસના મુખ્ય તારણો દર્શાવે છે કે શાળાના બાળકોનું એડજસ્ટમેન્ટ મુખ્યત્વે છે શાળાના ચલો પર આધારિત છે જેમ કે શાળામાં હાજર શિક્ષણનું માધ્યમ, અને બાળકોનું લિંગ પણ ગોઠવણની સમસ્યાઓને નોંધપાત્ર રીતે પ્રભાવિત કરે છે. મોટે ભાગે સમસ્યાઓ શાળાએ જતા બાળકો સાથે સંબંધિત ભાવનાત્મક ખલેલ, વૃદ્ધિ અને વિકાસ, શૈક્ષણિક અન્ડરચીવમેન્ટ અને સંબંધ સંબંધિત સમસ્યા.

પ્રસ્તાવના :-

ખેડા જિલ્લામાંથી મહાત્મા ગાંધીજીના જન્મ દિવસે તા.૨/૧૦/૯૭ ના રોજ વિભાજીત નવનિર્મિત આણંદ જિલ્લામાં વર્ષ – ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી મુજબ જિલ્લામાં પુરૂષોનું સાક્ષરતા

પ્રમાણ ૯૩.૨૩ ટકા અને સ્ત્રી સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ૭૭.૭૬ ટકા અને આણંદ જિલ્લામાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ સરેરાશ ૮૫.૭૯ ટકા છે.

આણંદ એન.આર.આઈ જિલ્લો ગણાય વે. જેથી સૌથી વધુ શિક્ષિત અને સૌથી ઓછા શિક્ષિતના દરવાળા ગામડાઓ આ જિલ્લામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જયારે જિલ્લા પ્રાથમિક શાળાઓમાં કન્યા કેળવણીને વધુ ઉત્તેજન આપી સરેરાશ ૩૫ ટકા જેટલા સ્ત્રી અને પુરૂષોના સાક્ષરતા તફાવત ને શકય તેટલો ક્રમશઃ ઘટાડવા માટે જિલ્લાના વહિવટી તંત્ર દ્વારા વર્ષોથી પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. હાલ જિલ્લામાં ૩૫ ટકા થી ઓછી સ્ત્રી સાક્ષરતાવાળ ફકત ૧૭ ગામ છે. ૨૭ ટકા થી ઓછી સાક્ષરતા વાળા એકપણ ગામ નથી. આમ જોતાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે મહત્વનો ફાળો બહોળો પ્રદાન કરેલ છે.જિલ્લા પ્રાથમિક શૈક્ષણિક માળખુ જોતાં આણંદ જિલ્લાના તાલુકા ૮(આઠ) છે. બીટ ૨૧ છે. તેમજ ૧૨૫ પગાર કેન્દ્રો આવેલા છે. બી.આર.સી. કેન્દ્રો – ૦૮ છે. અને સી.આર.સી. કેન્દ્રો ૧૬૪ છે. જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણમાં કુલ ૧૦૩૨ શાળાઓ આવેલી છે. ધો. ૧ થી ૭ ની શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા જોતાં અ.જાતિ માં કુમાર અને કન્યાઓ ૧૩૬૭૮ છે. અનુ.જન.જાતિમાં કુમાર અને કન્યા ૬૭૭૧ છે. બક્ષીપંચમાં કુલ ૧૮૩૯૭૬ છે. અન્યમાં ૯૨૮૬૩ છે. આમ કુલ વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૨૯૭૨૮૮ છે. જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે બાળકોની સારી એવી પ્રગતી ગયેલ છે.

જિલ્લા પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાળકોને વિવિધલક્ષી અધ્યન આપવામાં આવે છે. બાળકોને શાળામાં આનંદમય શિક્ષણ મેળવે તથા રસપ્રદ પ્રવૃતિઓથી માહિતગાર થાય તે માટે બાળ મેળા, બાળ રમોત્સવ, વિજ્ઞાનમેળા, ગરબા સ્પર્ધા, શૈક્ષણિક સાધનોનું પ્રદર્શન ગણિત મેળા સબંધિત સ્પર્ધા જેવી આનંદમય શિક્ષણ માટેની પ્રવૃતિઓ યોજવામાં આવે છે. આમ જિલ્લામાં પ્રાથમિકતાનો પાયો મજબુત છે.

સમસ્યાકથન :-

. પ્રસ્તુત સંશોધન માટેની સમસ્યા આ પ્રમાણે શબ્દબદ્ધ કરવામાં આવી હતી.
"આણંદ જિલ્લામાં મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા શિક્ષકો અને પ્રાઇમરી વિભાગમાં અભ્યાસ કરાવતા શિક્ષકોનો માનસિક સ્વાસ્થ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ."

પૂર્વ થયેલા અભ્યાસ:-

વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોના માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે શિક્ષણ મંત્રાલયની પ્રશંસનીય પહેલ – શિક્ષણ મંત્રાલયની પ્રશંસનીય પહેલ

કેન્દ્રીય શિક્ષણ મંત્રાલય (Union Ministry of Education) અનુસાર તમામ રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની સરકારોને મંત્રાલયની પહેલને વ્યાપક પ્રચાર કરવાની સલાહ આપવામાં

આવી હતી. જેથી રસ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, માતાપિતા આ સેવાઓનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી શકે. NCERTની મદદથી શિક્ષણ મંત્રાલયે માનસિક સ્વાસ્થ્ય સર્વે હાથ ધર્યો (NCERT Mental Health Survey) હતો.

નવી દિલ્હી:શિક્ષણ મંત્રાલય (Union Ministry of Education) દ્વારા નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ (NCERT)ની મદદથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય સર્વે હાથ ધરવામાં આવ્યો (NCERT Mental Health Survey) હતો. જેમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સર્વાંગી વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ સર્વે વિદ્યાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યને લઈને તેમની ધારણા જાણવા માટે કરવામાં આવ્યો હતો. સર્વેક્ષણે વિદ્યાર્થીઓને તેમની લાગણીઓ પર પ્રતિબિંબિત કરવાની અને તેમના સુખાકારીને હકારાત્મક અથવા નકારાત્મક રીતે અસર કરતા પાસાઓ પર આત્મનિરીક્ષણ કરવાની તક આપી છે.

પહેલસર્વેક્ષણ: રાજ્યસભામાં એક પ્રશ્નના લેખિત જવાબમાં આ માહિતી આપતાં શિક્ષણ રાજ્યપ્રધાન અન્નપૂર્ણા દેવીએ જણાવ્યું હતું કે, ''દેશભરની વિવિધ શાળાઓના ધોરણ 6 થી 12ના કુલ 3,79,842 વિદ્યાર્થીઓએ સર્વેમાં ભાગ લીધો હતો. શિક્ષણ મંત્રાલય દ્વારા તારીખ 06 સપ્ટેમ્બર 2022ના રોજ સર્વેક્ષણ અહેવાલ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. સર્વેક્ષણના એકંદર તારણો સૂચવે છે કે, મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ તેમના જીવનમાં સારું કરવા માટે જવાબદાર હોવાનું અનુભવે છે.''વિદ્યાર્થી તણાવ: જો કે, વિદ્યાર્થીઓનો શારીરિક દેખાવ, અંગત અને શાળાના જીવનમાંથી સંતોષ અને લોકો તેમની લાગણીઓ અને આનંદના અનુભવો શેર કરવા માટે ઉપલબ્ધતા પણ વારંવાર મૂડ સ્વિંગ સાથે સંકળાયેલા હતા, અભ્યાસ, પરીક્ષા અને પરિણામ વિશે ચિંતા અનુભવતા હતા. આ વિદ્યાર્થી તણાવ મધ્યમથી માધ્યમિક સ્તર સુધી વધ્યો અને છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓ દ્વારા વધુ નોંધવામાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી વ્યૂહરચનાઓમાં યોગ અને ધ્યાન માટે તેમની પસંદગીનો સમાવેશ થાય છે.

એક માહિતી પુસ્તિકા વિકસાવવા માટે પસંદગીની શહેરી અને ગ્રામીણ શાળાઓ, જલંધર (પંજાબ)માં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોમાં બાળકોની હળવી અને મધ્યમ માનસિક વિકલાંગતા અંગેના જ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન કરવા માટેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ.

અભ્યાસની પૃષ્ઠભૂમિ અને ઉદ્દેશ્યો: માનસિક મંદતા એ કોઈ રોગ નથી પરંતુ એક એવી સ્થિતિ છે જેમાં બૌદ્ધિક ક્ષમતાઓ ક્યારેય પ્રગટ થતી નથી અથવા મંદબુદ્ધિ વ્યક્તિને આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે પૂરતો વિકાસ થયો નથી. અભ્યાસનો ઉદ્દેશ્ય શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારના શાળાના શિક્ષકોમાં બાળકોની હળવી અને મધ્યમ માનસિક વિકલાંગતા અંગેના જ્ઞાનના સ્કોરનું મૂલ્યાંકન કરવાનો, શહેરી અને ગ્રામીણ શાળાના શિક્ષકો વચ્ચેના બાળકોના હળવા

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

અને મધ્યમ માનસિક વિકલાંગતા અંગેના જ્ઞાનના સ્કોરની તુલના કરવાનો છે. હળવા અને મધ્યમ માનસિક વિકલાંગતાના સંબંધમાં શહેરી અને ગ્રામીણ શાળાના શિક્ષક જ્ઞાન સ્કોર અને તેમના વસ્તી વિષયક ચલો સાથે જોડાણ શોધો અને વિકાસ માટે હળવા અને મધ્યમ માનસિક વિકલાંગતા સંબંધિત માહિતી પુસ્તિકા.

પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા.-

પ્રસ્તુત સંશોધનના શીર્ષકમાં સમાવિષ્ટ શબ્દો પણ તેના ચોક્કસ અર્થ સાથે પ્રયોજાય છે. આથી શબ્દોને વ્યાખ્યાયિત કરવાનું જરૂર બને છે.

માનસિક સ્વાસ્થ્ય:-

માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે વ્યક્તિ અને સમાજનાં સંયોજન પર અસર કરતા બધાજ પરિબળોનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ અને અભ્યાસનાં પરિણામોનો ફાયદાકારક ઉપયોગ" – ડી.બી.કલીન

'માનસિક સ્વાસ્થ્ય એટલે લોકોના વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક દષ્ટીએ એવા પ્રકારના વર્તનનો વિકાસ કે જે કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક બીમારી ને નિવારવા માટેની ઉત્તમ શક્તિ ધરવતો હોય" – હેડલી (૧૯૫૮)

સંશોધનના હેતુઓ :-

સંશોધકે પોતાના મર્યાદિત સાધનો,શક્તિ અને સમયને લક્ષમાં લઈને નીચેના હેતુઓ નજર સમક્ષ રાખીને અભ્યાસ કરવાનું વિચાર્યું હતું

1. મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષક માં માનસિક સ્વાસ્થ્ય ની જાતીયતા પર ની અસર તપાસવી.
2. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માં માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર જાતીયતા ની અસર તપાસવી.
3. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોમાં વ્યવસાયિક સંતોષ અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય વચ્ચેનો સંબધ તપાસવો.

સંશોધનની ઉત્કલ્પના :-

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે પોતાના સંશોધનને અનુરૂપ શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓ નીચે પ્રમાણે રચેલ હતી. પૂર્વધારણાઓ નીચે મુજબ હતી.

H01 મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષક માં માનસિક સ્વાસ્થ્ય ની જાતીયતા વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

H02. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માં માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર જાતીયતા વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

H03 મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષક અને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માં

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર જાતીયતા વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહી હોય.

સંશોધનના ચલો :-

૧. સ્વતંત્ર ચલ :

1. જાતીયતા : સ્ત્રી, પુરુષ
2. શાળાનો પ્રકાર : વિશેષ શાળા, જિલ્લા પંચાયત સંચાલિત શાળા, નગરપાલિકા સંચાલિત શાળા,

૨.પરતંત્ર ચલ : માનસિક સ્વાસ્થ્ય

૭. સંશોધનની મર્યાદા :-

૧. પ્રસ્તુત સંશોધન ફક્ત મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષક અને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો પુરતું માર્યાદિત કરવામાં આવ્યું હતું.

૨. પ્રસ્તુત સંશોધન ફક્ત મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષક અને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના માનસિક સ્વાસ્થ્યના માપન માટે તૈયાર ઉપકરણોનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

૩. પ્રસ્તુત સંશોધન ફક્ત આણંદ જિલ્લા પુરતું જ મર્યાદિત રહ્યું હતું.

નમૂના પસંદગી :-

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નમૂનાના પસંદગી તરીકે આણંદ જિલ્લાની વિવિધ મનોદિવ્યાંગ બાળકો ને અભ્યાસ કરાવતી વિશેષ શાળા નાશિક્ષકો અને પ્રાથમિક શાળાઓ ના શિક્ષકોનો સમાવેશ કરવા માં આવ્યો. શિક્ષકોને યાદ્દચ્છિક રીતે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. આ યાદ્દચ્છિકરણ સમયે શિક્ષકોની જાતીયતા અને શાળાનો પ્રકાર જેવા ચલોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. જેમાં...

મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા 60 શિક્ષકો અને પ્રાથમિક શાળાના 60 શિક્ષકો, કુલ શિક્ષિકો =૧૨૦ નમુના તરીકે લીધા.

મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા 15 સ્ત્રી શિક્ષક, મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતા 15 પુરુષ શિક્ષક, નમુના તરીકે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

પ્રાથમિક શાળાના 15સ્ત્રી શિક્ષકો અને 15 પુરુષ શિક્ષક, નો માનસિક સ્વાસ્થ્ય તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાટે નમુના તરીકે લીધા .

માનસિક સ્વસ્થ સિવાય અભ્યાસ માટે સમાવિષ્ટ ચલો લિંગ અને શાળાનો પ્રકાર છે.

120 શિક્ષકો (60 સ્ત્રી શિક્ષકો , 60 પુરુષ શિક્ષકો) ના નમૂના પર અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધન પ્રકાર :-

પ્રસ્તુત સંશોધન વ્યાવહારિક સંશોધન પ્રકારનો હતો. તેમજ સંખ્યાત્મક સ્વરૂપ પણ ધરાવતો હતો.

સંશોધન પધ્ધતિ :-

પ્રસ્તુત સંશોધન સર્વેક્ષણ સંશોધન પધ્ધતિ અને પ્રશ્નાવલી સંશોધન પદ્ધતિ મુજબ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટેના ઉપકરણો :-

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સંશોધકે નીચે જણાવેલ તેયાર ઉપકરણોનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

૧ આ અભ્યાસ માટે વિધાયક માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઇન્વેન્ટરી-ડૉ. સી. ડી. અગા એ અને ડૉ. આર. ડી. હેલોડ દ્વારા વિકસિત. માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઇન્વેન્ટરી નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

માહિતી પ્રાપ્તિની રીત :-

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નમૂનાનાં પાત્રોને “માનસિક સ્વાસ્થ્ય માપન સંશોધનીકા” આ ઉપકરણો ઉપયોગ આપવામાં આવ્યા હતા. અને તેના પર પ્રાપ્ત પ્રતિચારોના ગુણાંકન માટે ઉપકરણની માર્ગદર્શિકામાં આપેલ સુચનાઓનું અનુસરણ કરી કરેલ હતું

માહિતીના પૃથક્કરણની રીત :-

સારણી – ૧.

મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષકો અને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના માનસિક સ્વાસ્થ્યના માપન નો સ્કોરનું સરેરાશ, SD અને t મૂલ્ય

મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષકો(n = 60) અને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના(n = 60).

Group	N	M	SD	“t”
મનોદિવ્યાંગ બાળકો ને અભ્યાસ કરાવતી વિશેષ શાળા નાશિક્ષકો	60	38.25	13.97	1.06
પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોનો	60	41.18	16.37	1.06

Significant at .01 levels. (2.62)

કોષ્ટક 1 માં આપેલા પરિણામો પરથી, એવું દેખાય છે કે વચ્ચેની ગોઠવણ સમસ્યાઓની તીવ્રતા

. મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષકો અને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના માનસિક સ્વાસ્થ્યના માપન સરેરાશ સ્કોર 38.25 અને 41.18 હતો.

આ શિક્ષકોઓના બે જૂથો વચ્ચે માનસિક સ્વાસ્થ્ય no તફાવત હતો

કમ્પ્યુટિંગ ટી રેશિયો દ્વારા આંકડાકીય રીતે પણ પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું જે નોંધપાત્ર ન હોવાનું પણ જણાયું હતું (t=1.06).

મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષકો અને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના માનસિક સ્વાસ્થ્યના તેથી રીતે કહી શકાય કે અલગ નહોતા

મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષક અને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માં માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર જાતીયતા વચ્ચે સાર્થક તફાવત. શાળાનાશિક્ષકો માં નોધપત્રતફાવત ઓ સાબિત થયા .

કોષ્ટક-2:

મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષક માં માનસિક સ્વાસ્થ્ય ની જાતીયતા વચ્ચે નો .સ્કોરનું સરેરાશ, SD અને t મૂલ્ય

મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષક માં શાળાના સ્ત્રી શિક્ષક(n = 30) અને પુરુષ શિક્ષક (n = 30)

માનસિક સ્વાસ્થ્ય.

Group	N	M	SD	"t"
મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં સ્ત્રી શિક્ષક	30	40.10	15.55	1.03
મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં પુરુષ શિક્ષક	30	36.40	12.17	1.03

Significant at .01 levels. (2.62)

કોષ્ટક 2 માં આપેલા પરિણામો પરથી, એવું દેખાય છે કે મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષક માં માનસિક સ્વાસ્થ્ય ની જાતીયતા વચ્ચે ના સરેરાશ સ્કોર્સ 40.10 અને 36.40 હતા. આ

શિક્ષક ઓના બે જૂથો ના સંદર્ભ માં માનસિક સ્વાસ્થ્ય નો તફાવત હતો કમ્પ્યુટિંગ ટી રેશિયો દ્વારા પણ આંકડાકીય રીતે પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું જે નોંધપાત્ર ન હોવાનું પણ જણાયું હતું (t=1.03).

આથી કહી શકાય કે મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષક માં માનસિક સ્વાસ્થ્ય ની જાતીયતા ભિન્નતા પર કોઈ તફાવત નથી

મનોદિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવતાં શિક્ષક માં શાળાના સ્ત્રી શિક્ષક અને પુરુષ શિક્ષક માં માનસિક સ્વાસ્થ્ય ની જાતીયતા ભિન્નતા પર કરતા નોંધપાત્ર રીતે અલગ હશે સાબિત થયું નથી.

કોષ્ટક 3

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના માનસિક સ્વાસ્થ્યના માપન ની જાતીયતા વચ્ચે નો .સ્કોરનું સરેરાશ, SD અને t મૂલ્ય .

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના શિક્ષક માં શાળાના સ્ત્રી શિક્ષક(n = 30) અને પુરુષ શિક્ષક (n = 30)

માનસિક સ્વાસ્થ્યના માપન

Group	N	M	SD	"t"
પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના શિક્ષક માં શાળાના સ્ત્રી શિક્ષક	30	34.50	16.39	3.44
પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના શિક્ષક માં શાળાના પુરુષ શિક્ષક	30	47.87	13.58	3.44

Significant at .01 levels. (2.62)

કોષ્ટક 3

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના માનસિક સ્વસ્થ્ય ઉચ્ચ હોવાનું જણાયું હતું પ્રાથમિક શાળાના સ્ત્રી શિક્ષકોના અને શાળાના પુરુષ શિક્ષકોના માનસિક સ્વસ્થ્ય સરેરાશ સ્કોર અનુક્રમે 34.50 અને 47.87 હતા અને

બે જૂથો વચ્ચે શિક્ષકોના માનસિક સ્વસ્થ્ય સંદર્ભમાં તફાવત પણ ટી રેશિયોની ગણતરી દ્વારા આંકડાકીય રીતે ચકાસવામાં આવ્યો હતો જે પણ નોંધપાત્ર જણાયો હતો. (t=3.44). આમ, એમ કહી શકાય કે, શૈક્ષણિક ભારણ અને શાળાનું વાતાવરણપ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોના માનસિક સ્વસ્થ્ય વધારવામાં ફાળો આપી શકે છે.

REFERENCES

Aggrawal, J.C. (2004). Psychology of learning and Development, Shipra Publication, Delhi.

Adjustment Inventory. Unpublished Ph. D. Thesis, M.S. University, Baroda.

Isakson, K. (1999). The adjustment of adolescents during the transition into high school: A

Short-term longitudinal study. Journal of Youth and Adolescence, 28, 1- 26.

Jansari A.B. (1971). Student problem Inventory. Bharti manomapan centre, Ahmedabad, India.

Tung, S. and Chahal, N. (2005). Relationship between Stress and Adjustment Adolescents

Females; A causal study, Journal of Personality study and Group Behavior, Amritsar, 25, 19-31.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

NEP(2020) અને જાહેર પુસ્તકાલયનો શિક્ષણ માટે સહયોગી અભિગમ

ચેતનાબેન ઇશ્વરભાઇ પરમાર[1], ડૉ. ભાવિના નાયક[2]
પી.એચડી રિસર્ચ સ્કૉલર, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી,સુરત[1],
Librarian, The Sarvajanik College of Physiotherapy, Rampura, Surat-03[2]
[1] chetna2march@gmail.com, [2]bhavinanaik@gmail.com

સારાંશ :

ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ૨૦૨૦ની નવી નીતિ (NEP)ના અમલીકરણમાં લાઈબ્રેરીઓ નિર્ણાયક અને બહુમુલી ભૂમિકા ભજવે છે.તેઓ જ્ઞાનના હબ તરીકે કાર્ય કરે છે અને NEPમાં દર્શાવે શૈક્ષણિક લક્ષ્યોને સમર્થન આપવામાટે નિમિત છે. પુસ્તકાલયો વિવિધ જ્ઞાન સંશાધનોને એસ્કેસ કરવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે. સંશોધનને પ્રોત્સાહિત કરી શકે છે અને વાંચકોના નિર્ણાયક વિચાર કૌશલ્યોને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે.પુસ્તકાલયો ડિજીટલ સાક્ષરતાના પ્રચારમાં યોગદાન આપી શકે છે જે NEPનું એક મહત્વપૂર્ણ પાસું છે. જેમ-જેમ શિક્ષણમાં ડિજિટલ શિક્ષણ સામગ્રીથી એક્સેસ પ્રદાન કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, તેઓ ઉપભોકતાને ડિજિટલ ટુલ્સ અને ફેકલ્ટી પ્લેટફોર્મના અસરકારક ઉપયોગ પર સૂચનાત્મક માર્ગદર્શન અને સહાય પૂરી પાડે છે. જે તેમની ડિજીટલ સાક્ષરતા કુશળતામાં નોધપાત્ર સુધારા તરફ દોરી જાય છે.પુસ્તકાલયો શૈક્ષણિક, જર્નલ્સ, સંશોધન પત્રો અને પુસ્તકો સહીત વિદ્વતાપૂર્ણ સંશાધનોની વિશાળ શ્રેણીનો એક્સેસ પણ પ્રદાન કરે છે.NEP (2020), જે ભારત સરકાર દ્વારા બનાવવામાં આવેલી નેશનલ એજ્યુકેશન પોલિસી છે, તે શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારાઓ લાવવાનો અને સમગ્ર દેશમાં શિક્ષણને વધુ સસ્તું, સમાવિષ્ટ અને વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બનાવવાનો ઉદ્દેશ્ય ધરાવે છે. NEP (2020) એ પ્રાથમિકથી લઈને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી ઘણા મહત્વના સૂચનો રજૂ કર્યા છે.

ચાવી રૂપ શબ્દો:

NEP-૨૦૨૦, ઉપભોકતા, સાર્વજનિક ગ્રંથાલય, શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારા, ડિજિટલ ટુલ્સ, ડિજિટલ શિક્ષણ

1. પ્રસ્તાવના :

માનવ સંશાધન વિકાસ મંત્રાલય (MHRD) ભારત સરકારના એક વિભાગના માર્ગદર્શન હેઠળ, ભારતમાં NEP૨૦૨૦ ની રચના શરુ કરવામાં આવી હતી અને ત્યારબાદ ૨૮ જુલાઈના રોજ કેન્દ્રીય કેબીનેટ દ્વારા મંજુર કરવામાં આવી હતી,નવી નીતિ ભારતના વિઝ્નની રૂપરેખા આપે છે તેની શિક્ષણ પરની અગાઉનિ રાષ્ટ્રીય નીતિને બદલીને NEP૨૦૨૦ રજૂ કરવામાં આવી છે. શૈક્ષણિક માળખું નિયમનકારીએ મીકેનીઝમ્સ અને ગવર્નન્સ પ્રોટોકોલના દરેક પાસાઓ માટે સુધારા કરી તેનું પુનઃ રચનાઓ કરવાનો પ્રયાસ છે જેનું મૂળ ભારતના સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસા અને મૂખ્ય મુલ્યોમાં છે. આ નીતિ ટકાઉ વિકાસ માટેના ૨૦૩૦ના એજન્ડાના ધ્યેય ૪ (SDG૪) સાથે સરેખિત છે. NEPનો કેન્દ્રીય સિદ્ધાંત માનવતા પર ભાર મુકવાનો અને માનવતાવાદી ભાર આપી શિક્ષણને પ્રભાવિત કરવાનો છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) એ ભારતીય શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં વધુ સમાનતા, સમાવેશ અને ડિજિટલીકરણ માટે એક ક્રાંતિકારી પહેલ છે. આ નીતિ માત્ર શાળાઓ અને મહાવિદ્યાલયોની શૈક્ષણિક કામગીરીમાં સુધારાને પ્રોત્સાહન આપતી નથી, પરંતુ જાહેર પુસ્તકાલયો જેવા સામાજિક શૈક્ષણિક કેન્દ્રોની ભૂમિકા મજબૂત કરવા માટે પણ માર્ગદર્શન આપે છે.જાહેર પુસ્તકાલયો જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સર્વસામાન્ય સાધન છે, જ્યાં પ્રાથમિક શિક્ષણથી લઈને વ્યાવસાયિક અને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી સુધીની જરૂરી સંસાધનો ઉપલબ્ધ છે. NEP 2020 ડિજિટલ લર્નિંગ અને મલ્ટિ-લિંગ્વલ ટેક્નોલોજી દ્વારા સમગ્ર દેશના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષણ સમુદાય માટે મફત અને સમાન તકો ઉભી કરે છે.આ નીતિ હેઠળ જાહેર પુસ્તકાલયો માત્ર ગ્રંથસંગ્રહ કેન્દ્ર તરીકે જ નહીં, પરંતુ શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન, ડિજિટલ ટેક્નોલોજી, અને જાતે શીખવાના કેન્દ્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે. NEP 2020ના માધ્યમથી, જાહેર પુસ્તકાલયો શિક્ષણમાં સહયોગી અભિગમ વિકસાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, જ્યાં આ પ્રકારની ઍક્સેસ નબળું છે.

2. NEP૨૦૨૦:

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) એ ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં મહત્ત્વપૂર્ણ પરિવર્તન લાવ્યું છે. આ નીતિ માત્ર પરંપરાગત શિક્ષણ પ્રણાલીને સુધારવા નહીં, પણ ટેક્નોલોજી અને નવી પદ્ધતિઓના ઉપયોગ દ્વારા આધુનિક શિક્ષણને વધુ સમાનતાવાદી

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

બનાવવા માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે. NEP 2020ના અમલમાં જાહેર ગ્રંથાલયોની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે તે ડિજિટલ રિસોર્સ અને શૈક્ષણિક સમાનતાની ઉપલબ્ધિ માટે મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર બની શકે છે.રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) ભારતના શિક્ષણ મંત્રાલય દ્વારા પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલી નવી શિક્ષણ નીતિ છે, જેનો હેતુ ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિમાં મુખ્ય સુધારા લાવવાનો છે. NEP 2020 ભારતીય શિક્ષણક્ષેત્ર માટે છેલ્લા 34 વર્ષમાં પ્રસ્તુત થયેલી પ્રથમ સુધારાત્મક નીતિ છે.

3.જાહેર ગ્રંથાલયોની ભૂમિકા અને સામજિક વિકાસમાં સહયોગ :

પુસ્તકાલયોને ક્યારેય માત્ર જ્ઞાનના ભંડાર તરીકે જ નહીં, પરંતુ એક શૈક્ષણિક અને સામાજિક કેન્દ્ર તરીકે જોવામાં આવ્યા છે. ગ્રંથાલયો શાળાઓ, મહાવિદ્યાલયો, અને સ્થાનિક સમુદાય માટે એક ઉન્મુક્ત જગ્યા પૂરી પાડે છે, જ્યાં વિવિધ શિક્ષણ સ્તરવાળા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો લાભ મેળવી શકે છે.NEP 2020ના દ્રષ્ટિકોણથી, પુસ્તકાલયોની ભૂમિકા માત્ર પ્રારંભિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી મર્યાદિત નથી. તે વ્યાવસાયિક તાલીમ, રિસર્ચ અને ડિજિટલ પેઢી માટેના જ્ઞાનવિસ્તાર સુધી વિસ્તરે છે.

જાહેર ગ્રંથાલયો વિવિધ શૈક્ષણિક સ્તરે વિવિધ ઉદ્દેશ્યો માટે ઉપયોગી બને છે, ખાસ કરીને NEP 2020 હેઠળ. તે તમામ ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ માટે માહિતીના સ્રોતો સુધી પહોંચ સુગમ કરે છે.જાહેર ગ્રંથાલયો કોઈપણ સમાજના શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક વિકાસ માટે એક મહત્વપૂર્ણ આધાર બની રહ્યા છે. આ ગ્રંથાલયો માત્ર પુસ્તકોના સંગ્રહસ્થાન નથી, પરંતુ જ્ઞાનના પ્રસાર, સમુદાયના સશક્તિકરણ, અને વૈચારિક વિકાસ માટેના કેન્દ્રો છે.

4. NEP 2020 હેઠળ પુસ્તકાલયોની નવી ભુમિકા

NEP 2020 શૈક્ષણિક માળખામાં પુસ્તકાલયો માટે નીતિગત દિશા દર્શાવે છે.

4.1 મલ્ટિ-મોડલ ગ્રંથાલયોની રચના:

NEP 2020 હેઠળ, ગ્રંથાલયોને ડિજિટલ તેમજ પરંપરાગત માધ્યમોનો મિશ્રણ કરીને મલ્ટિ-મોડલ ફોર્મમાં વિકસાવવામાં આવે છે.

ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ: ઓનલાઇન પુસ્તકો, મોક ટેસ્ટ પેપર અને શૈક્ષણિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

વિશ્વસનીય ડેટાબેઝ: વૈજ્ઞાનિક રિસર્ચ પેપર્સ, ઇ-બુક્સ, અને અન્ય શૈક્ષણિક સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવવા ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

4.2 શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે સહકાર:

ગ્રંથાલયો હવે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે શૈક્ષણિક હબ તરીકે કાર્ય કરે છે.

આ નીતિ હેઠળ, શિક્ષકો માટે નવી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ શીખવા માટે સહયોગી ગ્રૂપ રચવામાં આવે છે.

4.3 સ્થાનિક ભાષાઓમાં માહિતી:

NEP 2020 મલ્ટિ-લિંગ્વલ ટેક્નોલોજીને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ મુજબ પુસ્તકાલયો ભારતની વિવિધ સ્થાનિક ભાષાઓમાં શૈક્ષણિક સામગ્રી પૂરી પાડે છે, જેનાથી દરેક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને સમાન તક મળે છે.

4.4 પ્રવર્તિત ડિજિટલ સેવાઓ:

પુસ્તકાલયો ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ જેમ કે DIKSHA, SWAYAM, અને NDL (National Digital Library) સાથે સંકલિત છે.આ સેવા દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ માટે ઉપયોગી માહિતી સરળતાથી મેળવી શકે છે.

5.મફત શૈક્ષણિક ઉપકરણો:

જાહેર ગ્રંથાલય વિદ્યાર્થીઓ માટે પુસ્તક, મેગેઝીન અને ડિજિટલ માધ્યમથી મફત અથવા ઓછી કિંમતમાં અભ્યાસસામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવે છે.

મફત શૈક્ષણિક ઉપકરણો વિદ્યાર્થીઓ માટે શૈક્ષણિક જીવનમાં બહુફાયદાકારક સાબિત થાય છે, ખાસ કરીને તે વિદ્યાર્થીઓ માટે જેમણે આર્થિક સક્ષમતા નહીં હોય. યરાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વિવિધએસરકારી અને ખાનગી પહેલો દ્વારા આ ઉપકરણો શૈક્ષણિક સ્તરે વિકાસ અને સમાનતાવાદ લાવવાના પ્રયાસમાં પૂરા પાડવામાં આવે છે.

6.ડિજિટલ યુગમાં ગ્રંથાલય:

NEP 2020 હેઠળ, ગ્રંથાલયોમાં ડિજિટલ માળખું વિકસાવવામાં આવ્યું છે, જેમાં ઈ-બુક્સ, ઑનલાઇન લેખો અને મલ્ટિ-મીડિયા સંસાધનોનો સમાવેશ થાય છે.ડિજિટલ યુગે માનવજીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન લાવ્યું છે અને તે ગ્રંથાલયની પરંપરાગત પ્રક્રિયાઓમાં પણ દેખાય છે આજે ગ્રંથાલય માત્ર શાંતિપૂર્વક વાંચન માટેની જગ્યા રહેવા કરતાં વધુ ટેકનોલોજી પર આધારિત શિક્ષણ અને માહિતીના કેન્દ્રો બની ચૂક્યા છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

7.શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્લેટફોર્મ:

જાહેર ગ્રંથાલય શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે આંતરક્રિયાત્મક ફોરમ તરીકે કાર્ય કરે છે, જેમાં નવી શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓ અને તાલીમ માટેની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 એ ભારતીય શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ક્રાંતિકારી ફેરફાર લાવવાનું લક્ષ્યાંક ધરાવતી નીતિ છે. આ નીતિ શૈક્ષણિક શામેલગીને સુનિશ્ચિત કરવા, મલ્ટિ-ડિસિપ્લિનરી અભિગમને પ્રોત્સાહન આપવા અને ડિજિટલ લર્નિંગની સાથે શૈક્ષણિક ઇક્વિટી લાવવાનું ઉદ્દેશ ધરાવે છે. NEP 2020 હેઠળ જાહેર પુસ્તકાલયો શિક્ષણક્ષેત્રે મહત્વપૂર્ણ સહયોગી સ્થાનો તરીકે માને છે, કારણ કે તે તમામ ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ માટે માહિતીના આદરશ સ્રોતો પૂરા પાડે છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) એ શિક્ષણના મૌલિક સુધારાઓ માટે ડિજિટલ ટેક્નોલોજી અને નવીન પદ્ધતિઓ પર ભાર મૂક્યો છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે નવી ટેક્નોલોજી આધારિત પ્લેટફોર્મ્સના વિકાસ દ્વારા શિક્ષણને વધુ અસરકારક અને સર્વસામાન્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

8.જાહેર પુસ્તકાલયોનું મહત્વ:

જાહેર પુસ્તકાલયો ખાસ કરીને ગ્રામીણ અને આર્થિક રીતે પછાત વિસ્તારોમાં જ્ઞાનને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. આ પુસ્તકાલયો શૈક્ષણિક માહિતી, ટેકનિકલ જ્ઞાન અને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી માટે મહત્વપૂર્ણ સાધનો પૂરા પાડે છે.

જાહેર પુસ્તકાલયો(Public Libraries) એ જ્ઞાન અને શિક્ષણ માટેનું મહત્વપૂર્ણ સાધન છે. તેઓ સમુદાયના બધા વયના લોકોને જ્ઞાન મેળવવા, જીવન કૌશલ્ય વિકાસ માટે અને મનોરંજન માટે ઉપયોગી બને છે. અહીં જાહેર પુસ્તકાલયોના મહત્વને વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે

9.શૈક્ષણિક માળખામાં સહકાર:

NEP 2020માં જાહેર પુસ્તકાલયોને શાળાઓ, મહાવિદ્યાલયો અને સંશોધન કેન્દ્રોની સાથે જોડવાનો ઉલ્લેખ છે.પુસ્તકાલયો માત્ર પુસ્તકો પૂરાં પાડતા નથી, પણ ઓનલાઈન રિસોર્સ, મલ્ટિ-મિડિયા લર્નિંગ અને ડિજિટલ લાઇબ્રેરીઝની સાહાય્યતા ઉપલબ્ધ કરાવે છે.રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) એ શૈક્ષણિક માળખાને વધુ સમાનતાવાદી, ઉપલબ્ધ, અને

ટેક્નોલોજી આધારિત બનાવવા માટે અનેક સુધારાઓ અને નવિન સંકલ્પનાઓને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે.

10. ઉપસંહાર :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 અને જાહેર પુસ્તકાલયોના સહયોગી અભિગમ દ્વારા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સકારાત્મક પરિવર્તનની શરૂઆત થઈ છે. NEP 2020ના ઉદ્દેશ્ય મુજબ, દરેક શિક્ષણપ્રેમી અને શીખવવાની પ્રત્યે વચનબદ્ધ વ્યક્તિ માટે શિક્ષણ વધુ સુલભ, સમાનતાવાદી, અને સર્વગ્રાહી બનતું જાય છે.જાહેર પુસ્તકાલયો શિક્ષણ માટે જ્ઞાનના ભંડારરૂપે કાર્ય કરે છે, જ્યાં ડિજિટલ અને પરંપરાગત માધ્યમોનો મિશ્રણ શૈક્ષણિક વિકાસમાં મોખરે છે. NEP હેઠળ નવું ડિજિટલ માળખું, મલ્ટિ-લિંગ્વલ ટેક્નોલોજી, અને માહિતીના મફત સ્રોતો વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો માટે એક મહત્વપૂર્ણ સાધન બની રહ્યા છે.જ્યાં એક તરફ આ નીતિ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શૈક્ષણિક સ્તરે સમાનતાવાદી શક્યતાઓ લાવે છે, ત્યાં બીજી તરફ ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની ખોટને પુરું કરવા એક મોટો પડકાર પણ છે. જો NEPના તમામ પાસાઓનું યોગ્ય અમલીકરણ કરવામાં આવશે, તો તે માત્ર શિક્ષણ ક્ષેત્રે પરંતુ સામાજિક વિકાસ માટે પણ એક મજબૂત પાયો સાબિત થશે.NEP 2020 અને જાહેર પુસ્તકાલયોનો સહયોગ ભવિષ્યના શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ માળખાના નિર્માણ માટે નવું મોખેરું સ્થાપિત કરશે, જ્યાં જ્ઞાન, પ્રેરણા, અને ટેક્નોલોજીનું સંમિશ્રણ એક સમાનતાવાદી સમાજ માટે માર્ગદર્શક બનશે.

સંદર્ભસૂચિ

1. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ(2020), માનવ સાધન વિકાસ મંત્રાલય, ભારત સરકાર, ન્યુદિલ્લી.
2. ગ્રંથાલયો દ્વારા જ્ઞાન આધારિત સમજનું નિર્માણ,અમદાવાદ (2013).ગ્રંથાલય સેવા સંઘ, પૃ.૬૫
3. શાહ, ચેતના (૨૦૧૪)International journal of research in all subject in multi languages,ગ્રામીણ ચેતનાનો આધાર: ગ્રામ ગ્રંથાલય ગ્રામ ગ્રંથાલય: Vol. 2, Issue:2, February, અમદાવાદ , ડૉ બાબાસાહેબ આંબેડકર યુનિવર્સિટી. પૃ.૧-3
4. ડો. કિરીટ આર. ચૌહાણ .International journal of creative research thoughts (રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ(NEP), 2020 અને શિક્ષક –પ્રશિક્ષણ (vol-10, issue-10, oct-2022)

5. K V, jayamma. (2023). Role of Libraries in Implementing the New Education policy 2020 in Higher Education in India. *Asian Journal of Information Science and Technology*, *13*(02), 66–71. https://doi.org/10.51983/ajist-2023.13.2.3748

6. Rajendra S, L. (2024). National Educational Policy (NEP2020) and Role of Libraries. *International Journal of Humanities Social Science and Management (IJHSSM)*, *4*(4), 235–237. https://doi.org/www.ijhssm.org
7. https://www.researchgate.net/publication/364344687_National_Education_Policy-2020_and_Value_of_the_Libraries

"રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ(NEP) 2020 અંતર્ગત સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે માહિતીના સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ"

Hemaxi N Dhimmar[1], Dr. Bhavina J Naik[2]
Ph.D. Research scholar, Dept.of Library and Information science, Veer Narmad South Gujarat Univerity, Surat,Gujarat-India,[1]
Librarian, Sarvajaik College of Physiotherapy, Rampura, Surat, Gujarat-India[2]
dhimmarhemaxi17@gmail.com, bhavinanaik@gmail.com

સારાંશ:

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 એ શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ડિજિટલિકરણ અને શ્રેષ્ઠ માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે વિવિધ સુધારાઓની શરૂઆત કરી છે. આ નીતિ ખાસ કરીને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે અસરકારક છે, કારણ કે તે ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ, મલ્ટિ-લિંગ્વલ અભિગમ, અને નવું ટેકનોલોજીકલ માળખું પ્રદાન કરે છે.

SWAYAM, DIKSHA, અને NDLI જેવા ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ દ્વારા સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમ માટે મફત અથવા ઓછી કિંમતમાં રિસોર્સ ઉપલબ્ધ છે. NEP 2020 મલ્ટિ-લિંગ્વલ ટેક્નિક્સ દ્વારા સ્થાનિક ભાષામાં માહિતી પ્રદાન કરે છે, જે સ્થાનિક તેમજ રાષ્ટ્રીય સ્તરે પરીક્ષાઓ માટે સહાયરૂપ છે. દક્ષિણ ગુજરાત જેવા વિસ્તારોમાં જિલ્લા અને તાલુકા પુસ્તકાલયો ડિજિટલ અને પરંપરાગત ટેક્નોલોજીના સંમિશ્રણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપ થાય છે.

જ્યાં આ નીતિ ડિજિટલ ઍક્સેસ અને શૈક્ષણિક સમાનતા વધારવામાં મહત્વપૂર્ણ સાબિત થાય છે, ત્યાં ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો અભાવ એક મોટો પડકાર છે. આ લેખ NEP 2020 હેઠળ ડિજિટલ રિસોર્સના ઉપયોગ, તાલુકા સ્તરે વિસ્તરણ અને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારીમાં વિદ્યાર્થીઓની વૃત્તિમાં આવેલા પરિવર્તનનું વિશ્લેષણ કરે છે.

કીવર્ડ્સ:

NEP 2020, સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ, માહિતીના સ્ત્રોતો, ડિજિટલ લર્નિંગ, મલ્ટિ-લિંગ્વલ ટેક્નોલોજી.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

(1). પ્રસ્તાવના :

આજે સમાજજીવન એવું વિષમ બન્યું છે કે વ્યક્તિના જીવનમાં ક્યારે પરિવર્તન આવે તે કહી શકાતું નથી. આજે કમ્પ્યુટર વિજ્ઞાન યુગમાં માનવીનો સાચો મિત્ર તો સારા ઉત્તમ પુસ્તકો જ છે. અંગ્રેજીમાં ઉક્તિ જાણીતી છે.

"A Good Book is mans Friend, Philosopher and Guide"

સારું પુસ્તક માનવીનો મિત્ર જ નહિ પણ તત્વચિંતક અને માર્ગદર્શક પણ બની શકે છે.

મિલ્ટ્ને કહ્યું છે કે " સારા પુસ્તકો આત્માનું જીવનરકત છે." પુસ્તકોમાં આત્મા હોય છે જે કદી નાશ પામતો નથી. જ્ઞાન એ આત્માની ભૂખ છે, આ જ્ઞાન માત્ર શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં મર્યાદિત સમયગાળામાં પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. તે આજીવન ચાલતી પ્રક્રિયા છે. એક સાધના છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ એ વ્યક્તિમાત્રનું પરમ લક્ષ્ય છે. જ્ઞાન શક્તિના યુગમાં વાંચન એ મનવજીવનના વિકાસ માટે ઘણો આધાર છે. સારા પુસ્તકો સાચે માર્ગે દોરી પ્રકાશ બતાવે છે. જ્ઞાન મેળવવું એ આત્માની ભૂખ છે અને તે વાંચનથી સંતોષાય છે. ગ્રંથ વગરનું ઘર આત્મા વગરના શરીર જેવુ છે. વાંચન માનવીને કેળવે છે, ઘડે છે. વાંચન માનવીની ક્ષિતિજોને વિસ્તારે છે.

પાષાણયુગથી અંતરિક્ષયુગ સુધી મનુષ્યે જે પ્રગતિ કરી છે તેનો જીવતો ભંડાર આપના પુસ્તકાલયો છે. ગ્રંથાલયોના માધ્યમ દ્વારા મનુષ્યે પોતાના દ્રષ્ટિકોણો, વિચારો તેમજ અનુભવોને એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધી વારસામાં આપ્યા છે. તેથી તે ભૂતકાળ અને વર્તમાનની સાંકળ બનીને ભવિષ્યની પૃષ્ઠભૂમિ તૈયાર કરવામાં મહત્વનુ કાર્ય કરે છે.

દરેક પ્રકારના ગ્રંથાલયના ઉદ્દેશો સામાન્ય છે તેમાં સાર્વજનિક ગ્રંથાલય લોકોનું, તેમજ લોકો માટેનું ગ્રંથાલય છે. જેમાં કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર દરેક લોકોને માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે છે.

" સાહિત્ય એ સાહિત્યકારનું પ્રતિબિંબ છે.

જ્યારે શિક્ષણકાર્ય એ શિક્ષકનું પ્રતિબિંબ છે."

(૨). સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ વિષે ટૂંકી માહિતી:

સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ એ એવી પરીક્ષાઓ છે, જે નોકરી, શૈક્ષણિક પ્રવેશ અથવા અન્ય ક્ષેત્રોમાં યોગ્ય અને શ્રેષ્ઠ ઉમેદવારની પસંદગી માટે યોજવામાં આવે છે. આ પરીક્ષાઓમાં ઉમેદવારોના જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને ક્ષમતાનું મૂલ્યાંકન થાય છે.

આજના સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાના યુગમાં જોઈએ તો---

- શૈક્ષણિક પ્રવેશ માટેની પરીક્ષા:
  - JEE (ઈજનેરી માટે)
  - NEET (મેડિકલ માટે)
  - CAT (મેનેજમેન્ટ માટે)
  - CLAT (કાયદા માટે)

- સરકારી નોકરી માટેની પરીક્ષા:
  - UPSC (કેન્દ્રીય જાહેર સેવા આયોગ -IAS/IPS/IFS માટે)
  - SSC (સ્ટાફ સિલેકસન કમિશન) (કેમ્પ્ટ્રોલર, ક્લાર્ક વગેરે માટે)
  - GPSC (ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગ)
  - બેન્કિંગ પરીક્ષાઓ (IBPS, SBI PO)
  - RRB (રેલ્વેની ભરતી માટે) રેલવે રિકરૂટમેન્ટ બોર્ડ
  - શિક્ષક યોગ્યતા કસોટી (TAT-TAT)
  - ગુજરાત પોલીસ ભરતી બોર્ડ(PSI અને કોન્સ્ટેબલ)
  - લોકરક્ષક ભરતી બોર્ડ
  - જેલ ભરતી બોર્ડ
  - નિગમો,
  - રેવન્યુ તલાટી
  - ઇન્કમટેક્સ ઇન્સ્પેકટર
  - જીવનવીમા નિગમ

વગેરે જાહેર સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ દ્વારા સરકારી નોકરીમાં ભરતી ની તકો વધી છે. જેના લીધે પુસ્તકાલયોમાં આવા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા માહિતીના સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ વધ્યો

છે. અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં વધારો નોંધાયો છે.

(3). રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) :

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) એ ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિમાં એક ક્રાંતિપૂર્ણ બદલાવ છે, જે શિક્ષણ પ્રણાલીને વધુ સમાવેશી, સમાનતાવાદી અને ટેક્નોલોજી આધારિત બનાવવા પર કેન્દ્રિત છે. આ નીતિ માત્ર પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિઓના સુધારાને પ્રોત્સાહન આપતી નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક વિકાસ માટે ટેક્નોલોજી આધારિત અભિગમ રજૂ કરે છે. NEP 2020 ડિજિટલ લર્નિંગ અને મલ્ટિ-લિંગ્વલ સપોર્ટની મદદથી સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ માટે માહિતીના સ્ત્રોતો સુધી પહોંચ સરળ બનાવે છે. NEP 2020 એ વિશેષ ધ્યાનશીલા સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ જેવી કે UPSC, GPSC, SSC, બેન્કિંગ , રેલવે રિકરૂટમેન્ટ બોર્ડ, PSI અને કોન્સ્ટેબલ(સરકારી નોકરી માટે), NEET અને JEE (શૈક્ષણિક પ્રવેશ માટેની) જેવી પરીક્ષાઓ માટે તૈયાર થતા વિદ્યાર્થીઓને વધુ સારી રીતે માહિતી મેળવવાની સાથે જોડે છે. આ નીતિ હેઠળ, માહિતીના આધુનિક સ્ત્રોતો વધુ વ્યાપક બની રહ્યા છે, જે વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસક્રમ સાથે જોડાવાની વૃત્તિમાં ફેરફાર લાવી રહ્યા છે.

આ નીતિ માત્ર શાળાના શિક્ષણને જ નહીં, પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક તાલીમ અને ખાસ કરીને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓની તૈયારી માટે મુખ્યરૂપે ડિઝાઇન કરવામાં આવી છે. UPSC, GPSC, SSC, NEET, JEE, અને અન્ય નેશનલ લેવલની પરીક્ષાઓની તૈયારી કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે NEP 2020એ ટેક્નોલોજી આધારિત માહિતીના સ્ત્રોતોને ઉપલબ્ધ બનાવીને એક નવી દિશા દર્શાવી છે.

(૪). રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 (NEP 2020) અને માહિતીના સ્ત્રોતોનો પ્રભાવ:

૧. ડિજિટલ ટેક્નોલોજીના ઉપયોગમાં વધારો: NEP 2020ના મહત્તમ ઉદ્દેશ્યોમાં ડિજિટલ લર્નિંગ માટે પ્લેટફોર્મ્સ અને સાધનો વિકસાવવાનું મહત્વ છે.

- SWAYAM પ્લેટફોર્મ:

આ મફત ડિજિટલ લર્નિંગ પ્લેટફોર્મ વિદ્યાર્થીઓને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી માટે લાયકાતના વિષયોને સમજવા માટે ઉપયોગી છે. આ મફત અને ઓપન કોર્સ પ્લેટફોર્મ છે, જેમાં UPSC, GPSC, SSC, NEET અને JEE જેવી પરીક્ષાઓ માટે તૈયાર મટિરિયલ ઉપલબ્ધ છે.

- DIKSHA:

આ છે એક મલ્ટી-લિંગ્વલ ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ, જે વિવિધ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે શૈક્ષણિક મટિરિયલ પૂરૂ પાડે છે. આ પ્લેટફોર્મ શાળા અને ઉચ્ચ શિક્ષણના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ડિઝાઇન કરાયેલ છે. DIKSHA એક મલ્ટિ-લિંગ્વલ પ્લેટફોર્મ છે, જે વિદ્યાર્થીઓને માતૃભાષામાં માહિતી પૂરી પાડે છે. ખાસ કરીને આ પ્લેટફોર્મ ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં ખૂબ ઉપયોગી સાબિત થયું છે.

- NDL (National Digital Library):

આ ઓનલાઈન લાઇબ્રેરી છે, જે વિદ્યાર્થીઓ માટે ઇ-બુક્સ, રિસર્ચ પેપર્સ અને મોડ્યુલ્સની વિશાળ શ્રેણી પૂરી પાડે છે.

૨. મલ્ટિ-લિંગ્વલ અને સ્થાનિક ભાષામાં માહિતી : NEP 2020ના ધ્યેયોમાં શિખણનું માધ્યમ માતૃભાષામાં લાવવાનો ઉલ્લેખ છે.

- આ નીતિ અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓને સ્થાનિક ભાષામાં અભ્યાસક્રમ, મોડ્યુલ્સ અને ટેક્સ્ટબુક્સ ઉપલબ્ધ થાય છે.
- ઓનલાઇન ડિજિટલ મટિરિયલમાં ગુજરાતી, હિન્દી અને અન્ય ભાષાઓનો સમાવેશ વધારવામાં આવ્યો છે.

૩. જાહેર પુસ્તકાલયો અને તેમની નવી ભૂમિકા : NEP 2020માં પાઠશાળાઓ, મહાવિદ્યાલયો અને જાહેર પુસ્તકાલયોનું આધુનિકીકરણ અવશ્યક છે.

- ડિજિટલ એક્સેસની સુવિધા દ્વારા હવે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના મોબાઈલ અથવા કોમ્પ્યુટર પરથી ઉપયોગ કરી શકે છે.
- પુસ્તકાલયોમાં "મોક ટેસ્ટ પેપર" અને "રિસર્ચ માટિરિયલ્સ" જેવા મટિરિયલ્સ ઉપલબ્ધ છે.

૫. જાહેર પુસ્તકાલયોની ઉપયોગિતા: NEP 2020 હેઠળ, ભારતના વિવિધ વિસ્તારોમાં પ્રકાશિત થયેલા જાહેર પુસ્તકાલયો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારીના સાધનો ઉપલબ્ધ છે.

- પ્રાથમિક અભિગમ: ડિજિટલ પુસ્તકાલય દ્વારા ઇ-બુક્સ, ડિજિટલ રિસોર્સ અને રિસર્ચ પેપર્સમાં સરળતાથી ઉપયોગ માટે પધ્ધતિ વિકસાવવામાં આવી છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

- વિદ્યાર્થીઓની માહિતી શોધવાની વૃત્તિમાં ફેરફાર:

1. પરંપરાગત માધ્યમોથી ડિજિટલ ટેક્નોલોજી તરફ:

- અગાઉ, વિદ્યાર્થીઓ મુખ્યત્વે પુસ્તકો અને કોચિંગ સેન્ટર્સ પર આધાર રાખતા હતા.
- હવે, ઓનલાઇન ક્લાસીસ, મોબાઈલ એપ્લિકેશન અને ઇ-બુક્સ જેવા સ્ત્રોતો પ્રાથમિક બની ગયા છે.

2. મોક ટેસ્ટ અને ઓનલાઈન પેક્ટિસ પ્લેટફોર્મ્સનો ઉપયોગ:

- સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી માટે "મોક ટેસ્ટ" અને "પ્રેક્ટિસ પેપર" ઉપલબ્ધ કરાવતી વેબસાઇટ્સ અને એપ્લિકેશન્સ ખૂબ ઉપયોગી સાબિત થઈ રહી છે.

3. ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારો વચ્ચે તફાવત:

- શહેરી વિસ્તારોમાં ડિજિટલ સાધનો અને ઇન્ટરનેટની ઉપલબ્ધતા વધુ છે, જ્યારે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આ સાધનો પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ નથી.
- NEP 2020 આ તફાવત દૂર કરવા ડિજિટલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકસાવવા પ્રયાસશીલ છે.

4. સમુદાય આધારિત શિક્ષણ:

- વિદ્યાર્થીઓ હવે ગૃપ સ્ટડી, ઓનલાઈન ટ્યુટોરિયલ્સ અને ફોરમ્સ મારફતે શિખણને પ્રોત્સાહન આપે છે.

૬. રિમોટ લર્નિંગ અને ટેક્નોલોજી:

- રિમોટ એપ્લિકેશન્સ: ગ્રામીણ વિદ્યાર્થીઓ માટે DIKSHA જેવા પ્લેટફોર્મ મહત્વના બની છે.
- પ્રગતિશીલ ઉપકરણો: હવે, વિદ્યાર્થીઓ વધુ ટેક્નોલોજી આધારિત સાધનો, જેમ કે ઑનલાઈન ફોરમ્સ, ટ્યુટોરીયલ્સ અને કોલાબોરેટિવ લર્નિંગ ટૂલ્સ પર આધાર રાખે છે.

૭. મફત ડિજિટલ માધ્યમોની ઉપલબ્ધતા : NEP 2020 હેઠળ મફત ડિજિટલ સાધનો અને પ્લેટફોર્મ ઉપલબ્ધ થયા છે, જે પ્રાથમિક સ્ત્રોત તરીકે કામ કરે છે.

૮. NEP 2020 હેઠળ સુધારાના તકો અને પડકારો:

તકો:

- મફત ડિજિટલ રિસોર્સ ઉપલબ્ધ હોવાથી ગ્રામીણ અને આર્થિક રીતે પછાત વિદ્યાર્થીઓ માટે નવા માર્ગ ખૂલે છે.
- મલ્ટિ-ડિસિપ્લિનરી અભિગમને કારણે વિવિધ વિષયોની સરળ રીતે શિખણ શક્ય છે.
- ડિજિટલ માધ્યમોથી વિદ્યાર્થીઓની માહિતી શોધવાની વૃત્તિમાં નવો ઉછાળો જોવા મળ્યો છે.
- મલ્ટિ-લિંગ્વલ સપોર્ટ હેઠળ સ્થાનિક ભાષાઓમાં સરળતાથી અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરવા માટે સાધનો ઉપલબ્ધ છે.

પડકારો:

- ડિજિટલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો અભાવ: ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં.ઘણા વિસ્તારોમાં ઇન્ટરનેટ કનેક્ટિવિટી અને ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનોની અભાવ છે.
- ડિજિટલ લર્નિંગમાં કૌશલ્યની અવગણના: ઘણા વિદ્યાર્થીઓ માટે ઓનલાઇન લર્નિંગ પદ્ધતિઓ નવી હોય છે, જેના માટે યોગ્ય તાલીમ આપવી જરૂરી છે.
- ડિજિટલ સાધનો પર આધાર વધતાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેનું મનોમિલન ઘટી શકે છે.

૯. નિષ્કર્ષ:

NEP 2020એ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી માટે માહિતીના સ્ત્રોતોનું ઉપયોગ વધારવા માટે નોંધપાત્ર પગલાં લીધાં છે. ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ અને મલ્ટિ-લિંગ્વલ અભિગમ શિક્ષણમાં સંખ્યાબંધ સવલતો પ્રદાન કરે છે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોના વિદ્યાર્થીઓ માટે. જો ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર મજબૂત કરવામાં આવે, તો આ નીતિ ભારતીય શિક્ષણક્ષેત્ર માટે એક ક્રાંતિકારી પહેલ સાબિત થઈ શકે છે.

NEP 2020 એ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી માટે માહિતીના સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ વધુ સુગમ અને સમાનતાવાદી બનાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. ડિજિટલ ટેક્નોલોજી અને મલ્ટિ-લિંગ્વલ અભિગમના કારણે, વિદ્યાર્થીઓ માટે અભ્યાસમાં નવી ક્ષમતા ઊભી થઈ છે. જો તમામ નીતિઓનો યોગ્ય રીતે અમલ થાય તો તે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની

તૈયારીમાં ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીને વૈશ્વિક સ્તરે વધુ મજબૂત બનાવશે.રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 વિદ્યાર્થીઓના શિખણ માટે નવા દરવાજા ખોલે છે, ખાસ કરીને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ માટે તૈયાર થતા વિદ્યાર્થીઓ માટે. ડિજિટલ લર્નિંગ, મલ્ટિ-લિંગ્વલ રિસોર્સ અને નવી પદ્ધતિઓ દ્વારા તેમના અભ્યાસ અને માહિતી શોધવાની પદ્ધતિઓમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સુધારો થયો છે. જો આ નીતિનો સંપૂર્ણ અમલ કરવામાં આવશે તો તે શિક્ષણ અને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી માટે ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિમાં એક નવો માળખો સ્થાપિત કરશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 એ ભારતીય શિક્ષણમાં ડિજિટલિકરણ લાવીને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાની તૈયારી માટે શ્રેષ્ઠતાનું માળખું ઉભું કર્યું છે. ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સ, મલ્ટિ-લિંગ્વલ અભિગમ, અને ડિજિટલ લાઇબ્રેરી જેવા સ્ત્રોતોએ શિક્ષણ વધુ સરળ અને સમાનતાવાદી બનાવ્યું છે. જો ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર મજબૂત થાય અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આ સેવાઓ વધુ વ્યાપક બને, તો NEP 2020 માત્ર શિક્ષણક્ષેત્રમાં જ નહીં, પરંતુ દેશના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસમાં પણ મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે છે.

સંદર્ભસૂચિ

1). રાવલ,એન.જી.(૨૦૧૭). ***જનરલ નોલેજ.*** અમદાવાદ: નવનીત એજ્યુકેશન લિમિટેડ

૨). મહેતા,ડૉ. ચંદ્રકાન્ત(૨૦03). ***સંચાર-મધ્યમ સંશોધન.*** અમદાવાદ: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.

૩). ચૌહાણ, મીનળ સી.(૧૯૯૩). ***સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની સામાજિક ભૂમિકા.*** અમદાવાદ:સેજલ પ્રકાશન.

૪). ***માહિતી સ્ત્રોતો પદ્ધત્તિઓ અને સેવાઓ***, અમદાવાદ: ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર યુનિવર્સિટિ, પૃ.૧૩૭.

૫). ***રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ***(2020), માનવ સાંસાધન વિકાસ મંત્રાલય, ભારત સરકાર, ન્યુદિલ્લી.

૬). ***જીવનશિક્ષણ***(vol-67,issue-10, oct-2024), ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ, ગાંધીનગર.

૭). Mahedihasan, Gulamhaidar M(2018). A study of government district libraries of Gujarat state, Hemchandracharya north Gujarat university, patan, Pp. ૨

ડિજિટલ યુગમાં માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેના અંતરનો અભ્યાસ

અહમદઅલી એન. ખણુસીયા
શોધછાત્ર, ચિલ્ડ્રન્સ રિસર્ચ યુનિવર્સિટી,ગાંધીનગર.
Email : Khanusiyaa777@gmail.com

સારાંશ:

આ અભ્યાસ ડિજિટલ યુગમાં માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચે વધતા અંતરને સમજવા માટે કરવામાં આવ્યો છે. ટેકનોલોજીના ઝડપી વિકાસને કારણે, તરુણો મોટાભાગનો સમય મોબાઈલ, ઇન્ટરનેટ અને સોશિયલ મીડિયા સાથે પસાર કરે છે, જેના કારણે માતાપિતા અને બાળકો વચ્ચે સંદેશાવ્યવહાર અને માનસિક જોડાણ ઓછું થઈ ગયું છે. આ અભ્યાસમાં હિમતનગર તાલુકાના માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેના સંબંધોને અનુસંધાનમાં રાખી, તેમના ટેકનોલોજી ઉપયોગ, સામાજિક અને માનસિક પ્રભાવ, અને અંતરના મુખ્ય કારણો જાણવા માટે સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ દ્વારા માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી હતી. શોધમાં તારણ આવ્યું કે, ટેકનોલોજીનો વધતો ઉપયોગ, સંચાર પદ્ધતિઓમાં તફાવત, પેઢીગત મૂલ્યોમાં ભિન્નતા, ગોપનીયતા અને વિશ્વાસનો અભાવ, આ કારણે માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે. આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે ખુલ્લી સંવાદશીલી, ટેકનોલોજીના નિયંત્રિત ઉપયોગ અને સંયુક્ત કુટુંબિય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેનો સંબંધ મજબૂત બનાવી શકાય.

ચાવીરૂપ શબ્દો :

ડિજિટલ યુગ, માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેનું અંતર, ટેકનોલોજી અને સમાજ, સોશિયલ મીડિયા અને પરિવર્તન, સંચાર અને પેઢીગત તફાવત

પ્રસ્તાવના :

આજના ડિજિટલ યુગમાં, ટેકનોલોજીએ આપણા જીવનના દરેક પાસાને ઘેરી લીધા છે. આનાથી તરુણો અને માતાપિતા વચ્ચેના સંબંધોમાં નવો પરિમાણ ઉમેરાયો છે. એક તરફ જ્યાં ટેકનોલોજીએ સંદેશાવ્યવહારને સરળ બનાવ્યો છે, ત્યાં બીજી તરફ તેણે પેઢીઓ વચ્ચેના અંતરને પણ વધાર્યું છે. માતાપિતા માટે આ સમયમાં તરુણોની કાળજી રાખવી વધુ પડકારજનક બની છે, કારણ કે તરુણો મોટાભાગનો સમય મોબાઇલ ફોન, ઇન્ટરનેટ,

સોશિયલ મીડિયા કે અન્ય ડિજિટલ માધ્યમોમાં પસાર કરે છે. જેના લીધે માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેના સંબધોનું અંતર વધતું જણાઈ આવે છે. આ રિસર્ચ પેપર ડિજિટલ યુગમાં હિમતનગર તાલુકાના સંદર્ભમાં માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેના અંતરનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસમાં અમે ટેકનોલોજીના ઉપયોગ, સંચારના માધ્યમો અને સામાજિક સંબંધો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.

શિર્ષક :

ડિજિટલ યુગમાં માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેના અંતરનો અભ્યાસ

અભ્યાસના હેતુઓ :

1. ડિજિટલ યુગમાં હિમતનગર તાલુકાના માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેના અંતરના કારણો જાણવા.
2. ડિજિટલ યુગમાં હિમતનગર તાલુકાના માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેના અંતરના પરિણામોને ઓળખવા.
3. ડિજિટલ યુગમાં હિમતનગર તાલુકાના માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેના અંતરની સમસ્યા અંતર્ગત ઉકેલ આપવા.

અભ્યાસની પદ્ધતિ :

આ અભ્યાસ માટે અમે હિમતનગર તાલુકાની વિવિધ શાળાઓ અને કોલેજોના 50 વિધાર્થીઓ અને તેમના માતાપિતાનું સર્વેક્ષણ કર્યું જેમાં ટેકનોલોજીના ઉપયોગ, સંચારની રીત અને સામાજિક સંબધોની ગુણવત્તા અને સમસ્યાઓના સમાધાન માટેના તેમના વિચારો જાણવા રૂબરૂ મુલાકાત અને પૂછપરછ વડે તેમની સમસ્યાઓ અને ઉપાયો જાણવાની કોશિશ કરી. જેમાં મોટાભાગના માતાપિતા અને વિધાર્થીઓ પાસેથી ડિજિટલ યુગમાં હિંમતનગર તાલુકામાં માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચે અંતરના કારણો અને તેના પરિણામો નીચે મુજબ જોવા મળ્યા હતા.

ડિજિટલ યુગમાં અંતરના કારણો :

(1) ટેકનોલોજીનો વધુ પડતો ઉપયોગ :

તરુણો ટેકનોલોજી સાથે વધુ સારી રીતે જોડાયેલા હોય છે અને તેઓ સોશિયલ મીડિયા, ગેમિંગ અને અન્ય ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર વધુ સમય વિતાવે છે. આના કારણે તેઓ વાસ્તવિક જીવનના સંબંધોથી દૂર થઈ જાય છે અને માતાપિતા સાથે વાતચીત કરવામાં

ISBN : 978-81-985609-7-1 **Year : April-2025**

ઓછો સમય આપે છે.

(2) સંચારના અલગ અલગ માધ્યમો :

માતાપિતા અને તરુણો સંદેશાવ્યવહાર માટે અલગ-અલગ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરે છે. માતાપિતા ફોન કોલ અથવા મેસેજનો ઉપયોગ કરે છે, જ્યારે તરુણો વોટ્સએપ, ઇન્સ્ટાગ્રામ, ફેસબુક અને અન્ય સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ કરે છે. આના કારણે વાતચીતમાં અસરકારકતાનો અભાવ રહે છે અને સંબંધોમાં અંતર વધે છે.

(3) પેઢીઓ વચ્ચેના મૂલ્યોમાં તફાવત :

ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે સમાજમાં મૂલ્યોમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું છે. માતાપિતાના સમયમાં જે મૂલ્યો પ્રચલિત હતા, તે તરુણોના સમયમાં બદલાઈ ગયા છે. આ મૂલ્યોમાં તફાવતના કારણે પણ માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેના સંબંધોમાં તણાવ ઉભો થાય છે.

(4) ગોપનીયતા :

તરુણો પોતાની ગોપનીયતાને ખૂબ મહત્વ આપે છે અને તેઓ માતાપિતાને પોતાના વિશે બધું જ જણાવવા માંગતા નથી. આના કારણે માતાપિતાને લાગે છે કે તેઓ પોતાના બાળકોને સમજી શકતા નથી અને આના કારણે સંબંધોમાં ખાલીપો અનુભવાય છે.

ડિજિટલ યુગમાં અંતરના પરિણામો :

(1) સંબંધોમાં તણાવ :

ડિજિટલ યુગમાં અંતરના કારણે માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચે વારંવાર ઝઘડા અને તકરાર થાય છે.

(2) **વિશ્વાસનો અભાવ** :

તરુણો માતાપિતા પર વિશ્વાસ કરવાનું બંધ કરી દે છે અને માતાપિતા પણ તરુણો પર વિશ્વાસ કરવાનું બંધ કરી દે છે.

(3) માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર અસર :

ડિજિટલ યુગમાં અંતરના કારણે તરુણોમાં એકલતા, ચિંતા અને હતાશા જેવી માનસિક સમસ્યાઓ ઉભી થઈ શકે છે.

(4) શૈક્ષણિક પ્રદર્શન પર અસર :

ટેકનોલોજીના વધુ પડતા ઉપયોગના કારણે તરુણોનું શૈક્ષણિક પ્રદર્શન પણ પ્રભાવિત

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

થઈ શકે છે.

ડિજિટલ યુગમાં અંતરની સમસ્યાના ઉપાયો :

ડિજિટલ યુગમાં માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેના સંબંધોને મજબૂત બનાવવા માટે ઘણી બધી વ્યૂહરચનાઓ અપનાવી શકાય છે. જે નીચે મુજબ છે.

(1) સમય ફાળવો :

દરેક માતાપિતાએ પોતાની રોજિંદા કાર્યોમાં અમુક સમય પોતાના તરુણો સાથે વાતચીત કરવા માટે ફાળવવો જોઈએ અને ટેકનોલોજીથી દૂર રહીને વાસ્તવિક જીવનની વાતચીત કરવી જોઈએ.

(2) સાથે સમય વિતાવો :

કોઈ પ્રવૃત્તિઓ સાથે મળીને કરો જે બંનેને ગમે. જેમ કે, ચાલવા જવું, ફિલ્મ જોવી, કોઈ નવી વસ્તુ શીખવી વગેરે.

(3) સાંભળવાનું શીખો :

તમારા બાળકને ધ્યાનથી સાંભળો. તેઓ શું કહે છે તેને સમજવાનો પ્રયાસ કરો. તેમની લાગણીઓને માન આપો અને તેમને સમર્થન આપો.

(4) સીમા નક્કી કરો :

ટેકનોલોજીના ઉપયોગ માટે સ્પષ્ટ સીમા નક્કી કરો. દિવસમાં કેટલો સમય ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવો તે અંગે ઘરમાં અમુક નિયમો બનાવો.

(5) સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ :

તમારા બાળકના સોશિયલ મીડિયા એકાઉન્ટ્સ પર નજર રાખો અને તેમને સલામત રહેવા માટે માર્ગદર્શન આપો.

(6) ખુલ્લા મનથી વાતચીત કરો :

તમારા બાળક સાથે ખુલ્લા મનથી વાતચીત કરો. તેમના વિચારો, લાગણીઓ અને અનુભવો વિશે વાત કરો.

(7) એકબીજાને માફ કરવાનું શીખો :

કોઈ ભૂલ થઈ જાય તો એકબીજાને માફ કરવાનું શીખો.

(8) સકારાત્મક વાતાવરણ બનાવો :

ઘરમાં એક સકારાત્મક અને પ્રેમાળ વાતાવરણ બનાવો.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

નિષ્કર્ષ :

ડિજિટલ યુગમાં માતાપિતા અને તરુણો વચ્ચેનું અંતર એ એક જટિલ સમસ્યા છે. આ સમસ્યાને હલ કરવા માટે માતાપિતા અને તરુણો બંનેએ પ્રયત્નો કરવા પડશે. માતાપિતાએ તરુણો સાથે ખુલ્લા મને વાતચીત કરવી જોઈએ અને તેમની લાગણીઓને સમજવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તરુણોએ પણ માતાપિતા સાથે સમય વિતાવવો જોઈએ અને તેમની સાથે સંબંધો મજબૂત કરવાના પ્રયાસ કરવા જોઈએ.

સંદર્ભ સૂચિ :

1. ઉચાટ, ડી.એ. (૨૦૦૯), શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, રાજકોટ:સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
2. આચાર્ય, મોહિની (૨૦૦૮), શિક્ષણમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, અમદાવાદ : અક્ષર પબ્લિકેશન.

"ભારતમાં મુખ્ય શ્રમ બજાર સૂચકાંકોનો તાજેતરની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ"

Ms. Dipikaben S. Vasave[1], Dr. Henal N. Bardoliwala[2],

[1]Research Scholar, Department of Economics,

Veer Narmad South Gujarat University, Surat

[2]Assistant Professor, Department of Economics,

Akhand Anand Arts & Commerce College Ved Road, Surat

[1]**dsvasave1998@gmail.com**, [2]**henalbardoliwala1986@gmail.com**,

ટૂંકસાર:-

પ્રસ્તુત શોધ અભ્યાસ એ "ભારતમાં મુખ્ય શ્રમ બજાર સૂચકાંકોનો તાજેતરની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ" નાં સંદર્ભમાં કરવામાં આવેલ છે. અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણનો સમયગાળો જુલાઈથી જૂનનો છે, જેમાં વર્ષ 2017-18 થી 2023-24 સુધીનાં સમયગાળાને આવરી લેવામાં આવેલ છે. અભ્યાસમાં બેરોજગારીનાં માપનનાં સંબંધમાં નિયુક્ત 'ભગવતી કમિટી - 1973' દ્વારા આપવામાં આવેલ ખ્યાલો હેઠળ, સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) અંતર્ગત ભારતમાં વર્ષ 2017-18 થી 2023-24 દરમિયાન શ્રમ બજાર સૂચકાંકોનો જેવાં કે, બેરોજગારી દર (UR), શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) અને શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) નો અભ્યાસ કરી, આ તમામ દરોનાં આંકડાઓનું કોષ્ટકીકરણ અને આલેખ દ્વારા વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે. અભ્યાસના હેતુઓ જેવા કે- ભારતમાં સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં બેરોજગારીનો દર (UR), શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) અને શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) જાણવાનો હેતુ તેમજ વિવિધ વય જૂથ, જાતિ અને વિસ્તાર પ્રમાણે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) અંતર્ગત શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) જાણવાનો હેતુ રહેલો છે. અભ્યાસ સંબંધી માહિતી એકત્રીકરણ માટે માહિતીના દ્વિતીય સ્ત્રોતનું પ્રયોજન કરી અભ્યાસ સંબંધિત લેખ, વાર્ષિક અહેવાલ અને વિવિધ વેબસાઈટનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. આમ, અભ્યાસનાં તારણો પરથી એવું જણાય છે કે, અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણનો સમયગાળો 2017-18 થી 2023-24 દરમિયાન ભારતમાં સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં બેરોજગારીનાં દર (UR) માં ઘટાડો નોંધાયો છે, જ્યારે શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) અને શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) માં વધારો નોંધાયો છે. (Source: https://mospi.gov.in) તેમજ વર્ષ 2017-18 થી 2022-23 વચ્ચે યુવાન પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંને માટે શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) વધ્યો છે. જેમાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં અને ખાસ કરીને ગ્રામીણ મહિલાઓ માટે આ વધારો હકારાત્મક હતો. જ્યારે 15 થી 19 વર્ષની વય જૂથમાં LFPR સૌથી ઓછો હતો, કારણ કે આ સમયગાળા દરમિયાન યુવાનો શિક્ષણ પ્રણાલી સાથે જોડાયેલા હોય છે. તેમજ 20 થી 29 વર્ષની વયજૂથમાં LFPR માં લિંગ તફાવત વધે છે, તેથી આ ઉંમરમાં સ્ત્રીઓનો LFPR પુરુષોની સરખામણીમાં ઓછો હોય છે, જ્યારે પુરુષો માટે તે સાર્વત્રિક છે.(Source: Article: Trends in Youth Employment in India: 2017-18 To 2022-23).

ચાવીરૂપ શબ્દ:

સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss), વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS), બેરોજગારીનો દર (UR), શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR), શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR), કાર્યબળ (WF)

1). પ્રસ્તાવના:-

ભારતમાં મુખ્ય શ્રમ બજારનાં સૂચકાંકો જેવા કે, બેરોજગારી દર (UR), શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) અને શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સૂચકાંકોનો પ્રસ્તુત શોધ પેપરમાં અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. ભારત દેશ વિવિધ પ્રકારની બેરોજગારીનો સામનો કરી રહ્યો છે. બેરોજગારી એક આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યા છે. જે વિકસિત અને વિકાસશીલ બંને દેશોમાં જોવા મળે છે. ભારત લાંબા સમય સુધી અંગ્રેજોની ગુલામીમાં શોષણનો શિકાર રહ્યો છે. આવામાં વધતી વસ્તીના અનુરૂપ કૃષિનો વિકાસ અને ઉદ્યોગોની સ્થાપના ન થવાના કારણે રોજગારી સર્જનમાં પાછળ રહી ગયો છે. આઝાદી બાદ પણ વસ્તી વિસ્ફોટની સમસ્યાનાં કારણે બેરોજગારી ગંભીર સમસ્યા બની ગઈ છે. અર્થતંત્રમાં હાલ વસ્તી વૃદ્ધિનો પ્રશ્ન વિકટ છે, તેમાંય વિશેષ બેરોજગારીની સમસ્યાનો પ્રશ્ન. કારણકે જેમાં સમગ્ર વસ્તીનો નહીં પરંતુ એવા લોકોનો સમાવેશ થાય છે જેમને શ્રમદળનો ભાગ ગણવામાં આવે છે. (સામાન્ય રીતે 15 થી 59 વર્ષની વર્ગનાં વ્યક્તિઓને આર્થિક રીતે સક્રિય અથવા કાર્યશીલ માનવામાં આવે છે. બીજી બાજુ બાળકો,

વૃદ્ધો, અશક્ત લોકો, ગૃહિણીઓ કોઈ ઉત્પાદકીય કાર્ય કરતાં નથી તે તમામ શ્રમનો સક્રિય પુરવઠાનો ભાગ નથી.) શ્રમદળમાં મુખ્યત્વે 15 થી 59 વર્ષના વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમાંથી 15 થી 19 વર્ષના યુવાનો શિક્ષણ પ્રણાલી સાથે સંકળાયેલા હોય છે અને 20 થી 29 વર્ષની ઉંમરના સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે લિંગ તફાવત વધતા સ્ત્રીઓનો શ્રમબળમાં ભાગીદારી દર ઘટે છે. જેથી રોજગાર પ્રાપ્ત લોકોની સરખામણીમાં બેરોજગારોની સંખ્યા વધે છે પરિણામે શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તરમાં પણ ઘટાડો નોંધાયો છે. અને અર્થતંત્રમાં વૃદ્ધિ અને વિકાસના માર્ગો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે અવરોધાય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત શોધ અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણ વર્ષ 2017-18 થી 2023-24 નાં સમયગાળા દરમિયાન સામયિક શ્રમ બળ સર્વે (PLFS) ના ડેટા મુજબ, શ્રમ બજારનાં સૂચકાંકો: જેમાં બેરોજગારી દર (UR) માં ઘટાડો અને શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) તેમજ શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) માં વધારો નોંધાયો છે. જેની સવિસ્તાર સમજુતી અભ્યાસમાં મેળવીશું.

2). સમસ્યા કથન:-

ભારત એક અતિ વસ્તી વાળો દેશ છે, જેમાં બેરોજગારીની સમસ્યા એક સામાન્ય સ્થિતિ છે. પરંતુ જો આ સમસ્યાને રુંધવા માટે સમયસર અને યોગ્ય પગલા લેવામાં ન આવે તો તે દેશના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ માટે અવરોધક સાબિત થઈ શકે છે. જેથી સરકાર વસ્તી વૃદ્ધિ અને બેરોજગારી ઘટાડવા માટે અવારનવાર કાર્યક્રમો અને નીતિઓને અમલમાં મૂકે છે. કારણ કે જો બેરોજગારીના દરમાં ઘટાડો થશે તો જ શ્રમબળ ભાગીદારી દર માં બેરોજગાર લોકોની સરખામણીમાં રોજગાર પ્રાપ્ત લોકોની સંખ્યા વધશે પરિણામે શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તરનું પ્રમાણ વધશે. જે દેશના વિકાસ માટે હકારાત્મક બાબત છે. આમ, ખરેખર હાલની સ્થિતિમાં મુખ્ય શ્રમ બજારના સૂચકાંકો જેમાં બેરોજગારી દર, શ્રમબળ ભાગીદારી દર અને શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તરનું પ્રમાણ જાણવું જરૂરી છે. જે ભવિષ્યમાં સરકારને દેશના વિકાસ માટેની નીતિ ઘડવામાં મદદરૂપ થશે. આમ પ્રસ્તુત શોધ અભ્યાસમાં સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં બેરોજગારી દર (UR), શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) અને શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) જેવાં સૂચકાંકોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી બને છે.

3). સંબંધિત સાહિત્ય સમિક્ષા:-

Menon, R. And Nath, P. (2023) : પ્રસ્તુત શોધ અભ્યાસમાં વર્ષ 2017-18 અને

2018-19 નાં સમયગાળાને આવરી લેવામાં આવેલ છે. જેમાં PLFS નાં બે રાઉન્ડનો ઉપયોગ કરીને 15 થી 65 વર્ષની વયનાં શહેરી ભારતીય વ્યક્તિઓનો એક સંકલિત પેનલ બનાવી અને શ્રમદળમાં મહિલાઓના અનુભવો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવેલ છે. જ્યાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં નીચી ગતિશીલતાના પુરાવા મળે છે. જેમાં મહિલાઓને શ્રમદળમાં ભાગીદારીના સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડી રહ્યો છે. જ્યારે મોટાભાગની મહિલાઓ સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન શ્રમદળની બહાર રહે છે. પરંતુ જે મહિલાઓ તેમાં ભાગ લે છે તેમને નોંધપાત્ર ગેરફાયદાનો સામનો કરવો પડે છે. તેમજ મહિલાઓ માટે રોજગારી શોધવાનો દર પુરુષો કરતાં અડધો છે, જે અર્થતંત્રમાં મહિલાઓની શ્રમ માટેની નબળી માંગ દર્શાવે છે. મહિલાઓને રોજગારી અને બેરોજગારી બંનેમાંથી નોંધપાત્ર રીતે બહાર નીકળવાનો સામનો કરવો પડે છે, લગભગ ૧૮ ટકા રોજગારી મેળવતી મહિલાઓ તેમની નોકરી છોડી દે છે. અને વર્ષ દરમિયાન બિન ભાગીદારી તરફ જાય છે. જ્યારે વય અને શિક્ષણને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે ત્યારે પણ મહિલાઓના સંબંધિત ગેરફાયદાઓ ચાલુ રહે છે, જેમાં યુવાન અને સ્નાતક મહિલાઓ માટે રોજગારી શોધવાનો દર સૌથી ઓછો જોવા મળે છે. અને શ્રમબળ માંથી બહાર નીકળવાનો દર પણ પુરુષો કરતાં ઘણો વધારે હોય છે. આમ, અભ્યાસમાં મહિલાઓની શ્રમબળ ભાગીદારી તપાસ કરતી વખતે માંગ બાજુનાં પ્રશ્નો પર ધ્યાન આપવાનાં મહત્વ પર ભાર મૂકવામાં આવેલ છે.

Digvijay, D.B. And Shafighi, N. (2021) : પ્રસ્તુત શોધ અભ્યાસમાં વર્ષ 2000 થી 2019 સુધીના ડેટાનો ઉપયોગ કરી ભારતની બેરોજગારીની સ્થિતિ અને દેશનો જીડીપી અને ફુગાવાનો દર બેરોજગારીને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે તે વિશે જાણવાનો હેતુ રહેલો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ભારતમાં બેરોજગારી, જીડીપી અને ફુગાવાના દર વચ્ચેના સંબંધને નક્કી કરવા માટે રિગ્રેશન વિશ્લેષણનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે, જે બે કે તેથી વધુ ચલો વચ્ચેનો સંબંધ શોધવાની તકનીક છે. આમ, બેરોજગારી એ પરતંત્ર ચલ છે જ્યારે જીડીપી અને ફુગાવાનો દર એ સ્વતંત્ર ચલ છે. અભ્યાસના તારણો એ રેખીય રીગ્રેશન વિશ્લેષણ રૂપમાં રજૂ કરવામાં આવેલ છે. જેના ઉપયોગથી ભારતમાં જીડીપી અને ફુગાવાનો દર બેરોજગારીને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે તે સરળતાથી નક્કી કરી શકાય છે. આમ, અભ્યાસમાં જણાય છે કે, બેરોજગારી જીડીપી દ્વારા ખૂબ પ્રભાવિત થાય છે. દેશમાં

જીડીપીનો દર વધતા ભારતમાં બેરોજગારી ઘટે છે, જ્યારે ફુગાવાનાં દરનો બેરોજગારી દર પર કોઈ ખાસ પ્રભાવ પડતો નથી.

Dev, S. M. and Venkatanarayana, M. (2011) : પ્રસ્તુત પેપરમાં વર્ષ 1983 થી 2007-08નાં સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં યુવાનોની રોજગારી અને બેરોજગારીની સ્થિતિની તપાસ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં શ્રમદળ અને કાર્યબળ ભાગીદારી દર, બેરોજગારી, અલ્પ રોજગારી, કામ કરતા ગરીબો, વૃદ્ધિ અને રોજગાર સ્થિતિ સ્થાપકતા વગેરેના વલણોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે. વસ્તી વિષયક લાભાંશ અથવા યુવા વૃદ્ધિના કારણે યુવા વસ્તીના હિસ્સામાં વધારો ભારતમાં ભવિષ્યનાં આર્થિક વિકાસના સ્ત્રોતોમાનો એક હોવાનું જણાય છે. શાળા અને કોલેજમાં પ્રવેશ દરમાં વધારો થવાથી શ્રમદળમાં યુવાનોનું પ્રમાણ ઘટી રહ્યું છે. પરંતુ શ્રમદળમાં તેમનું ઉચ્ચું પ્રમાણ સૂચવે છે કે, યુવા બેરોજગારી અને અલ્પરોજગારીની સમસ્યા આવનારા ઘણા વર્ષો સુધી ભારતમાં એ ગંભીર નીતિગત મુદ્દો બની રહેશે. આ પેપરમાં યુવાનો માટે ઉત્પાદક રોજગાર વધારવા અને બેરોજગારી ઘટાડવા માટે નીતિગત ભલામણો પણ રજૂ કરવામાં આવેલ છે. અને જો યુવાનોની શિક્ષણ પ્રાપ્તિ અને કૌશલ્ય વિકાસમાં સુધારો કરવા માટેના પગલાં લેવામાં નહીં આવે તો કાર્યબળની નબળી રોજગાર ક્ષમતા વસ્તી વિષયક લાભાંશને કારણે મળતા લાભોને અવરોધશે.

4). અભ્યાસનાં હેતુઓ:-

1) ભારતમાં સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં બેરોજગારીનો દર (UR) જાણવાનો હેતુ
2) ભારતમાં સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) જાણવાનો હેતુ
3) ભારતમાં સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) જાણવાનો હેતુ
4) ભારતમાં વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) અંતર્ગત વિવિધ વય જૂથ, જાતિ અને વિસ્તાર પ્રમાણે શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) જાણવાનો હેતુ

5). સંશોધન પદ્ધતિ :-

પ્રસ્તુત શોધ અભ્યાસમાં દ્વિતીય માહિતીનાં સ્ત્રોતનું પ્રયોજન કરવામાં આવેલ છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

જેમાં અભ્યાસ સંબંધિત માહિતી એકત્રીકરણ માટે અભ્યાસ સંબંધિત લેખ, વાર્ષિક અહેવાલ અને વિવિધ વેબસાઈટનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણનો સમયગાળો જુલાઈ થી જૂનનો છે, જેમાં વર્ષ 2017-18 થી 2023-24 સુધીનાં સમયગાળાને આવરી લેવામાં આવેલ છે.

આમ, પ્રસ્તુત શોધ અભ્યાસ સામાન્ય સ્થિતિ (ps +ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં મુખ્ય શ્રમ બજાર સૂચકાંકો જેવાં કે, બેરોજગારી દર (Unemployment Rate), શ્રમબળ ભાગીદારી દર (Labour Force Participation Rate), શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (Worer Population Ratio) નાં સંદર્ભમાં કરવામાં આવેલ છે. આ બંને સ્થિતિમાં રોજગાર અને બેરોજગારીનાં તમામ મહત્વપૂર્ણ પરીણામોનો અંદાજ આપતાં ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારને આવરી લેતાં સાત વાર્ષિક અહેવાલો, જેમાં સર્વેક્ષણનો સમયગાળો જુલાઈ 2017-જૂન 2018 થી જુલાઈ 2023 -જૂન 2024 દરમિયાન સામયિક શ્રમ બળ સર્વે (PLFS) માં એકત્રિત કરવામાં આવેલાં ડેટાને આધારે બહાર પાડવામાં આવેલ છે.

- બેરોજગારીનો ખ્યાલ:-

ભારતમાં વિવિધ પ્રકારની બેરોજગારી જોવા મળે છે. તે દરેકને માટે એક સરખી આંકડાકીય માહિતી લાગું પાડી શકાય નહીં. આયોજન પંચ દ્વારા બેરોજગારીના માપનનાં સંબંધમાં નિયુક્ત કમિટી ‘ભગવતી કમિટી (1973)’ એ બેરોજગારીના માપન માટે ત્રણ ખ્યાલોની ભલામણ કરી છે.

1. સામાન્ય સ્થિતિની બેરોજગારી
2. વર્તમાન સપ્તાહિક સ્થિતિની બેરોજગારી
3. વર્તમાન દૈનિક સ્થિતિની બેરોજગારી

અહીં પ્રસ્તુત શોધ અભ્યાસમાં સામાન્ય સ્થિતિ અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિની બેરોજગારીના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. જેથી તેની સમજ આ મુજબ મેળવી શકાય:

1). સામાન્ય સ્થિતિ ની બેરોજગારી (Usual Status Unemployment):-

જો કોઈ વ્યક્તિને વર્ષ દરમિયાન 183 દિવસથી ઓછા દિવસ માટે રોજગારી મળે તો તેને “સામાન્ય સ્થિતિની બેરોજગારી” અથવા “લાંબાગાળાની બેરોજગારી” કહેવામાં આવે છે.

આમાં મુખ્યત્વે છૂટક કામ નહીં સ્વીકારતા શિક્ષિતો અને કામ માટે ઉપયોગી હોય તેના કરતાં અલગ તાલીમ મેળવેલા વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. આની અંતર્ગત લોકોની સામાન્ય ગતિવિધિઓ વિશે જાણવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. જેમ કે - વ્યક્તિઓમાંથી કેટલા પાસે રોજગાર છે, કેટલા બેરોજગાર છે વગેરે. આ સમીક્ષા વર્ષ પહેલાંના 365 દિવસોમાં કોઈ વ્યક્તિના કાર્યની સ્થિતિને પ્રદર્શિત કરે છે.

2). વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિની બેરોજગારી (Current Weekly Status Unemployment):-

જે દિવસે મોજણી કરવામાં આવી હોય તેના અઠવાડિયા અગાઉ જો વ્યક્તિએ કામની શોધનાં પ્રયાસ કર્યા હોય અને તેમ છતાં પણ તેને એક પણ દિવસ કામ ન મળ્યું હોય તેવી સ્થિતિને "વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિની બેરોજગારી" કહેવાય છે .

આ બેરોજગારી મુખ્યત્વે અનિયમિત અને ટૂંકા ગાળાની હોય છે અને તેના દ્વારા અઠવાડિયાની સરેરાશ બેરોજગારીની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આની અંતર્ગત જો વ્યક્તિ આ અઠવાડિયામાં એક કલાક પણ કાર્ય પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ રહે છે, તો તેને રોજગારમાં માની લેવામાં આવે છે.

- ભારતમાં વધતી બેરોજગારીની સમસ્યાને ધ્યાનમાં રાખતા સરકાર દ્વારા નીચે મુજબની યોજનાઓ શરૂ કરવામાં આવી છે:-

1. મનરેગા
2. પંડિત દિનદયાળ ઉપાધ્યાય શ્રમેવ જયતે કાર્યક્રમ
3. પ્રધાનમંત્રી યુવા યોજના
4. પ્રધાનમંત્રી રોજગાર સર્જન કાર્યક્રમ
5. પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના
6. સંકલ્પ (SANKALP)યોજના વગેરે.....

- ભારતમાં બેરોજગારી સંબંધિત આંકડાઓ નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન (NSSO) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે.

6). બેરોજગારીની વ્યાખ્યા:-

" જે વ્યક્તિ કામ કરવાની ઈચ્છા ધરાવતો હોય, યોગ્ય લાયકાત ધરાવતો હોય, બજારનો પ્રવર્તમાન વેતન દર સ્વીકારવા તૈયાર હોય અને કામની શોધ કરવાનાં પ્રયાસો

કરવા છતાં તે કામ મેળવી શકતો ન હોય તો તેને બેરોજગાર કહેવામાં આવે છે, આવી સામૂહિક સ્થિતિને બેરોજગારી નાં નામે ઓળખવામાં આવે છે."

સૂત્ર

$$\text{બેરોજગારી દર} = \frac{\text{બેરોજગાર શ્રમિકો}}{\text{કુલ શ્રમબળ}} \times 100$$

સમય (અઠવાડિયામાં 24 કલાક કે તેથી ઓછા સમય માટે કામ મળે), સંમતિ (લાયકાત ઊંચી હોવા છતાં નીચા સ્તરનું કામ કરવા માટે સંમતિ), આવક (ગરીબી દૂર કરી શકે તેના કરતા ઓછી આવક) અને ઉત્પાદકતા (શ્રમિકની ઉત્પાદકતા કરતા ઓછી ઉત્પાદકતા નું કામ મળે) નાં માપદંડો દ્વારા પણ બેરોજગારી નો ખ્યાલ વિસ્તૃત સ્વરૂપે નક્કી કરી શકાય છે.

કોષ્ટક નં. 1.1 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ **(ps +ss)** માં બેરોજગારી દર **(UR)** ટકાવારીમાં:-

સર્વેક્ષણનો સમયગાળો	ગ્રામીણ			શહેરી			ગ્રામીણ + શહેરી		
	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ
2017-18	5.7	3.8	5.3	6.9	10.8	7.7	6.1	5.6	6.0
2018-19	5.5	3.5	5.0	7.0	9.8	7.6	6.0	5.1	5.8
2019-20	4.5	2.6	3.9	6.4	8.9	6.9	5.0	4.2	4.8
2020-21	3.8	2.1	3.3	6.1	8.6	6.7	4.5	3.5	4.2
2021-22	3.8	2.1	3.2	5.8	7.9	6.3	4.4	3.3	4.1
2022-23	2.7	1.8	2.4	4.7	7.5	5.4	3.3	2.9	3.2
2023-24	2.7	2.1	2.5	4.4	7.1	5.1	3.2	3.2	3.2

Source: Periodic Labour Force Survey Annual Reports [July 2023 – June 2024] (www.mospi.gov.in)

Note: (ps+ss) Determined Considering Both Principal Activity Status and Subsidiary Economic Activity Status 2023-24 Refers to The Period July 2023 – June 2024 And Likewise For 2022-23, 2021-22, 2020-21, 2019-20, 2018-19 And 2017-18

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

<u>આલેખ નં. 1.1</u> 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ (ps +ss) માં બેરોજગારી દર(ટકાવારીમાં):-

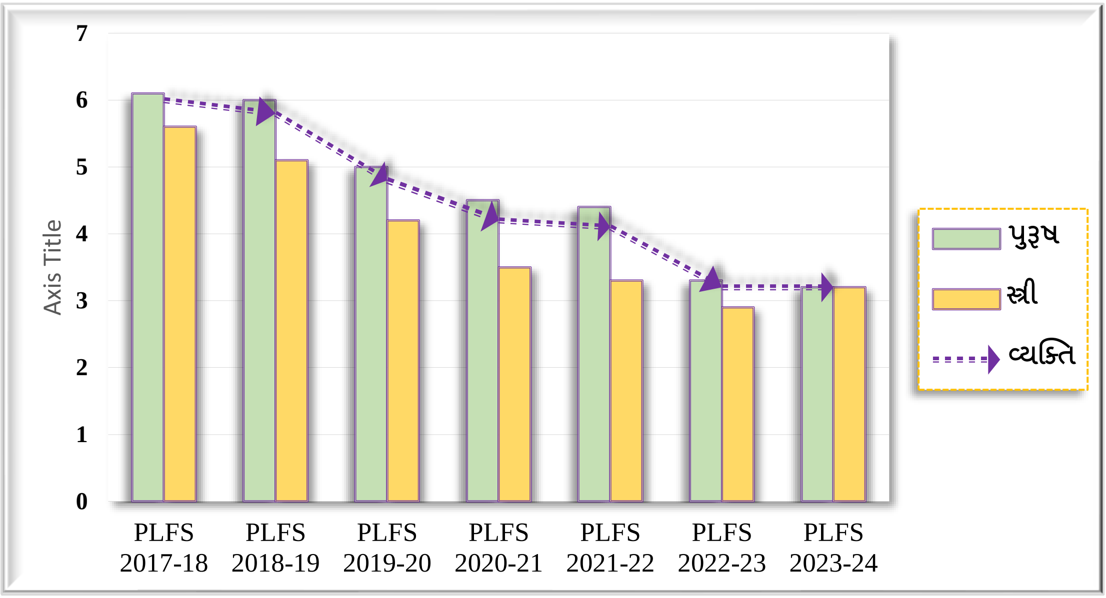

→ ઉપરોક્ત કોષ્ટક અને આલેખ માં સર્વેક્ષણનો સમયગાળો 2017-18 થી 2023-24 દરમિયાન 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિમાં (ps+ss) બેરોજગારીનો દર દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રી અને વ્યક્તિઓની બેરોજગારીનો દર ટકાવારીમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

→ કોષ્ટક મુજબના આંકડાઓ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, 2017-18 માં UR 5.3% થી ઘટીને 2023-24 માં 2.5% થયો જ્યારે શહેરી વિસ્તારોમાં તે 7.7% થી ઘટીને 5.1% થયો. આમ, 2017-18 થી 2023-24 સુધીનાં સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં સામાન્ય સ્થિતિની બેરોજગારીના દરમાં સતત ઘટાડો નોંધાયો છે. જ્યાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને વ્યકિતઓ 2017-18 માં અનુક્રમે 6.1, 5.6, 6.0 ટકા બેકાર હતા જે 2023-24 માં ઘટીને અનુક્રમે 3.2, 3.2, 3.2 ટકા જેટલો બેકારી દર નોંધાયો છે.

→ ટૂંકમાં, અભ્યાસનાં સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયની વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિમાં (ps+ss) બેરોજગારીનાં દર (UR) માં ઘટાડાનાં વલણો જોવા મળ્યા છે.

કોષ્ટક નં. 1.2 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS)માં બેરોજગારી દર (UR) ટકાવારીમાં:-

સર્વેક્ષણનો સમયગાળો	ગ્રામીણ			શહેરી			ગ્રામીણ + શહેરી		
	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ
2017-18	8.7	7.5	8.4	8.7	12.7	9.5	8.7	9.0	8.7
2018-19	8.6	7.3	8.3	8.8	12.1	9.5	8.7	8.7	8.7
2019-20	8.7	5.5	7.8	10.5	12.4	11.0	9.3	7.3	8.8
2020-21	7.1	4.8	6.5	9.4	12.2	10.1	7.8	6.6	7.5
2021-22	6.5	4.5	6.0	7.8	9.9	8.3	6.9	5.8	6.6
2022-23	4.6	4.0	4.4	6.3	9.1	7.0	5.1	5.1	5.1
2023-24	4.4	3.9	4.2	6.0	8.7	6.7	4.8	5.0	4.9

Source: Periodic Labour Force Survey Annual Reports [July 2023 – June 2024] (www.mospi.gov.in)

Note: CWS: Activity Status Determined on The Basis Of A Reference Period of Last 7 Days Preceding The Date of Survey 2023-24 Refers To The Period July 2023 – June 2024 And Likewise For 2022-23, 2021-22, 2020-21, 2019-20, 2018-19 And 2017-18

આલેખ નં. 1.2 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં બેરોજગારી દર (ટકાવારીમાં):-

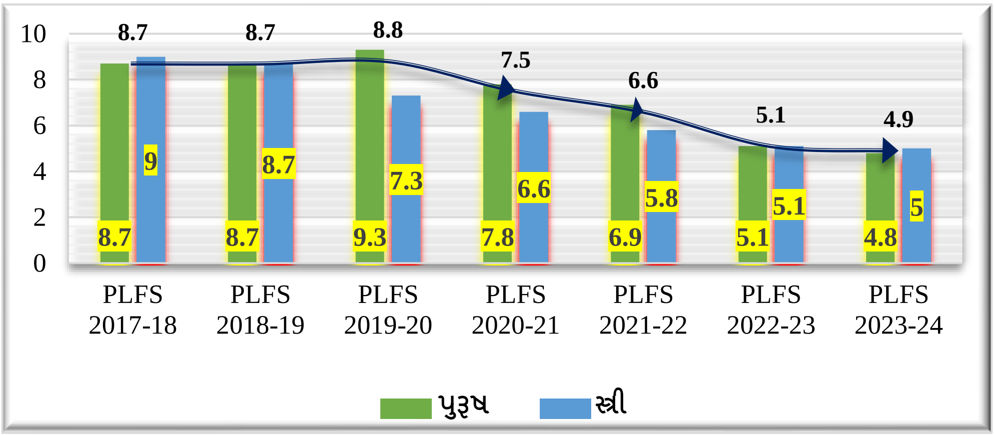

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

→ ઉપરોક્ત કોષ્ટક અને આલેખ માં સર્વેક્ષણનો સમયગાળો 2017-18 થી 2023-24 દરમિયાન 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયની વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં બેરોજગારીનો દર દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રી અને વ્યક્તિઓની બેરોજગારીનો દર ટકાવારીમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

→ કોષ્ટક મુજબના આંકડાઓ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, 2017-18 માં UR 8.4% થી ઘટીને 2023-24 માં 4.2% થયો, જ્યારે શહેરી વિસ્તારોમાં તે 9.5% થી ઘટીને 6.7% થયો. આમ, 2017-18 થી 2023-24 સુધીનાં સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં બેરોજગારીના દરમાં સતત ઘટાડો નોંધાયો છે. જ્યાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને વ્યકિતઓ 2017-18 માં અનુક્રમે 8.7, 9.0, 8.7 ટકા બેકાર હતાં, જે 2023-24 માં ઘટીને અનુક્રમે 4.8, 5.0 અને 4.9 ટકા જેટલો બેકારી દર નોંધાયો છે.

→ ટૂંકમાં, અભ્યાસનાં સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયની વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં બેરોજગારીનાં દર (UR) માં ઘટાડાનાં વલણો જોવા મળ્યાં છે

➢ **ભારતમાં બેરોજગારીનાં દરને અસર કરતી ભૂતકાળની મુખ્ય આર્થિક ઘટનાઓ:-**

આપણા સમગ્ર આર્થિક ઈતિહાસમાં, ઘણી મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓએ ભારતમાં બેરોજગારીના દરને નોંધપાત્ર રીતે અસર કરી છે.

1) **વૈશ્વિક નાણાંકીય કટોકટી (2008-09):-**

2008 ની વૈશ્વિક નાણાંકીય કટોકટીએ ભારતનાં અર્થતંત્રને ગંભીર અસર કરી, જેના કારણે વિકાસ દર ધીમો પડ્યો અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રોજગારીની તકોમાં ઘટાડો થયો.

2) **નોટબંધી (2016):-**

2016 માં ઉચ્ચ મૂલ્યની ચલણી નોટોને બંધ કરવાનાં સરકારનાં નિર્ણયથી આર્થિક વિક્ષેપો સર્જાયાં, ખાસ કરીને અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં, જેના પરિણામે અસ્થાયી નોકરીઓ ગુમાવવી પડી.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

3) ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (GST) અમલીકરણ (2017):-

GST ની રજૂઆતનો હેતુ કર માળખાને સરળ બનાવવાનો હતો, પરંતુ શરૂઆતમાં તેનાથી અર્થતંત્રમાં ટૂંકાગાળાનાં વિક્ષેપો થયા, જેના કારણે વ્યવસાયો અને રોજગાર પર અસર પડી.

4) કોવિડ-19 રોગચાળો (2020):-

કોવિડ-19 રોગચાળો અને ત્યારબાદ લાગુ કરાયેલા લોકડાઉનનાં પગલાંએ ભારતીય અર્થતંત્ર પર ઊંડી અસર કરી, જેના પરિણામે વ્યવસાયો બંધ થતાં અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ઠપ્પ થઈ જતાં બેરોજગારીમાં વધારો થયો.

5) ફુગાવાનાં દબાણ:-

ભારતે પણ વર્ષોથી ફુગાવાનાં દબાણનો સામનો કર્યો છે, જે ભારતમાં વર્તમાન બેરોજગારી દરને અસર કરે છે. ઊંચા ફુગાવાનાં દર ગ્રાહકોની ખરીદ શક્તિને ઘટાડી શકે છે, જેના કારણે માલ અને સેવાઓની માંગમાં ઘટાડો થાય છે. આનાથી વ્યવસાયો પર વ્યાપક અસર પડી શકે છે, જે ના પરિણામે ખર્ચ ઘટાડવાનાં પગલાં લેવામાં આવે છે.

- **બેરોજગારીનો દર ભારતીય અર્થતંત્ર પર કેવી અસર કરે છે:-**

બેરોજગારી દર- ખર્ચ, આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ, રોજગારીની તકોને પ્રભાવિત કરીને ભારતીય અર્થતંત્ર પર અસર કરે છે. બેરોજગારીનો ઊંચો દર આર્થિક પ્રગતિને અવરોધે છે અને સામાજિક અશાંતિ તરફ દોરી શકે છે, જ્યારે નીચો દર સમૃદ્ધ રોજગાર બજાર અને વધતી જતી અર્થવ્યવસ્થા સૂચવે છે. આમ, નીતિ નિર્માતાઓ બેરોજગારીનો ઉપયોગ રોજગાર સર્જન અને આર્થિક વિકાસ માટેની વ્યૂહરચનાઓ જણાવવા માટે કરે છે.

7). શ્રમબળ ભાગીદારી દર (Labour Force Participation Rate) :-

$$\text{સૂત્ર:} - \text{શ્રમબળ ભાગીદારી દર} = \frac{\text{રોજગાર ધરાવનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા} + \text{બેરોજગાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા}}{\text{કુલ વસ્તી}} \times 100$$

→ જે દેશમાં 15 થી 59 વર્ષની વય જૂથનાં લોકોની સંખ્યા વધુ હશે તે દેશમાં LFPR પણ વધુ હશે. અહી વર્ષ 2017-18 થી 2022-23 દરમિયાન વિવિધ વય જૂથોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે શ્રમ દળ સહભાગિતા દર (ટકાવારીમાં) દર્શાવવામાં આવેલ છે. તમામ LFPR ગણતરીઓ સામયિક શ્રમ બળ સર્વે (PLFS) ડેટા પર આધારિત છે, જે સામાન્ય સ્થિતિ (ps +ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક પરિસ્થિતિ (CWS) નો સંદર્ભ આપે છે, CWS માં સંદર્ભ સમયગાળો એક અઠવાડિયાનો છે. નોંધ કરો કે LFPR નાં નંબરો શ્રમ દળનો સંદર્ભ આપે છે, અને આમ તેમાં રોજગારી મેળવનારા અને બેરોજગાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા બંનેનો સમાવેશ થાય છે.

કોષ્ટક નં. 1.3 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિમાં (ps +ss) શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) ટકાવારીમાં:-

સર્વેક્ષણનો સમયગાળો	ગ્રામીણ			શહેરી			ગ્રામીણ + શહેરી		
	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ
2017-18	76.4	24.6	50.7	74.5	20.4	47.6	75.8	23.3	49.0
2018-19	76.4	26.4	51.5	73.7	20.4	47.5	75.5	24.5	50.2
2019-20	77.9	33.0	55.5	74.6	23.3	49.3	76.8	30.0	53.5
2020-21	78.1	36.5	57.4	74.6	23.2	49.1	77.0	32.5	54.9
2021-22	78.2	36.6	57.5	74.7	23.8	49.7	77.2	32.8	55.2
2022-23	80.2	41.5	60.8	74.5	25.4	50.4	78.5	37.0	57.2
2023-24	80.2	47.6	63.7	75.6	28.0	52.0	78.8	41.7	60.1

Source: Periodic Labour Force Survey Annual Reports [July 2023 – June 2024] (www.mospi.gov.in)

Note: (ps+ss) Determined Considering Both Principal Activity Status and Subsidiary Economic Activity Status 2023-24 Refers to The Period July 2023 – June 2024 and Likewise For 2022-23, 2021-22, 2020-21, 2019-20, 2018- 19 And 2017-18

<u>આલેખ નં. 1.3</u> 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિમાં (ps +ss) શ્રમબળ ભાગીદારી દર (ટકાવારીમાં):-

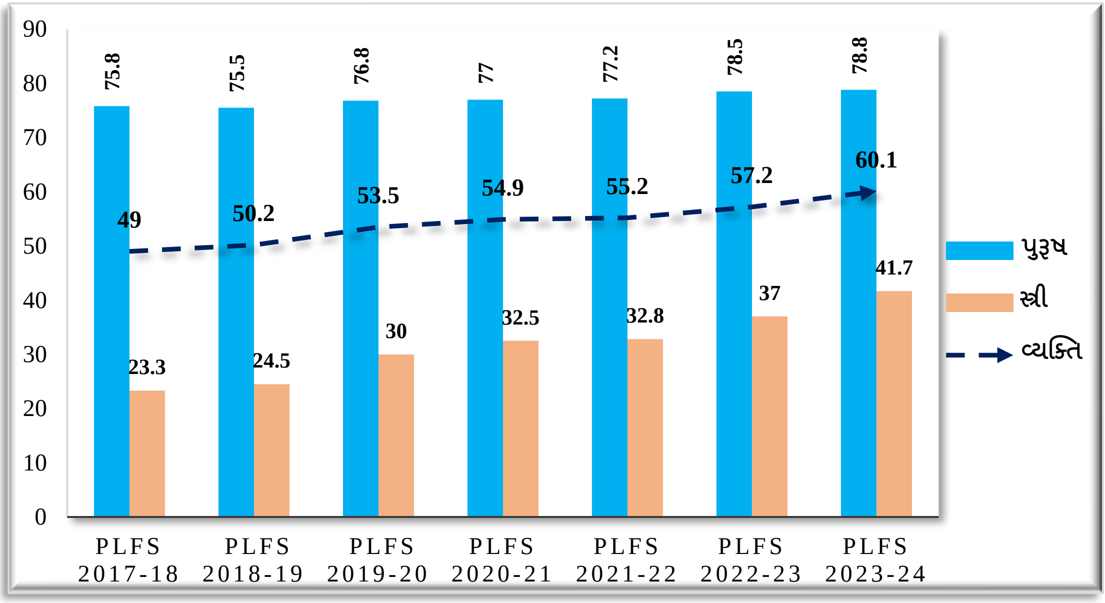

→ ઉપરોક્ત કોષ્ટક અને આલેખ માં સર્વેક્ષણનો સમયગાળો 2017-18 થી 2023-24 દરમિયાન ભારતમાં 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિમાં (ps+ss) શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રી અને વ્યક્તિઓની શ્રમબળ ભાગીદારીનો દર ટકાવારીમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

→ કોષ્ટક મુજબના આંકડાઓ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, LFPR 2017-18 માં 50.7% થી વધીને 2023-24 માં 63.7% થયો, જ્યારે શહેરી વિસ્તારોમાં તે 47.6% થી વધીને 52.0% થયો. આમ, 2017-18 થી 2023-24 સુધીના સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) માં શ્રમબળ ભાગીદારી દરમાં સતત વધારો નોંધાયો છે. જ્યાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને વ્યકિતઓ 2017-18 માં અનુક્રમે 75.8, 23.3 અને 49.0 ટકા શ્રમબળ ભાગીદારીનો હિસ્સો હતા, જે 2023-24 માં વધીને અનુક્રમે 78.8, 41.7 અને 60.1 ટકા જેટલો વધારો નોંધાયો છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

→ ટૂંકમાં, અભ્યાસનાં સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયની વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ (ps +ss) માં શ્રમ બળ ભાગીદારી દર (LFPR) માં વધતો વલણ જોવા મળ્યો છે.

કોષ્ટક નં. 1.4 **15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) ટકાવારીમાં :-**

સર્વેક્ષણનો સમયગાળો	ગ્રામીણ			શહેરી			ગ્રામીણ + શહેરી		
	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ
2017-18	75.6	21.7	48.9	74.1	19.6	47.1	75.1	21.1	48.4
2018-19	75.5	22.5	49.1	73.7	19.7	47.1	74.9	21.6	48.5
2019-20	76.7	28.3	52.5	73.8	22.1	48.2	75.8	26.3	51.2
2020-21	76.7	30.0	53.4	73.8	21.7	48.0	75.8	27.5	51.8
2021-22	76.7	29.2	53.0	74.2	22.1	48.6	75.9	27.2	51.7
2022-23	78.8	34.6	56.7	73.9	24.0	49.4	77.4	31.6	54.6
2023-24	78.7	39.7	58.9	75.0	26.1	50.8	77.5	35.6	56.4

Source: Periodic Labour Force Survey Annual Reports [July 2023 – June 2024] (www.mospi.gov.in)

Note: CWS: Activity Status Determined on The Basis of A Reference Period of Last 7 Days Preceding The Date Of Survey 2023-24 Refers To The Period July 2023 – June 2024 And Likewise For 2022-23, 2021-22, 2020-21, 2019-20, 2018-19 And 2017-18

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

<u>આલેખ નં. 1.4</u> 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS)માં શ્રમબળ ભાગીદારી દર(ટકાવારીમાં):-

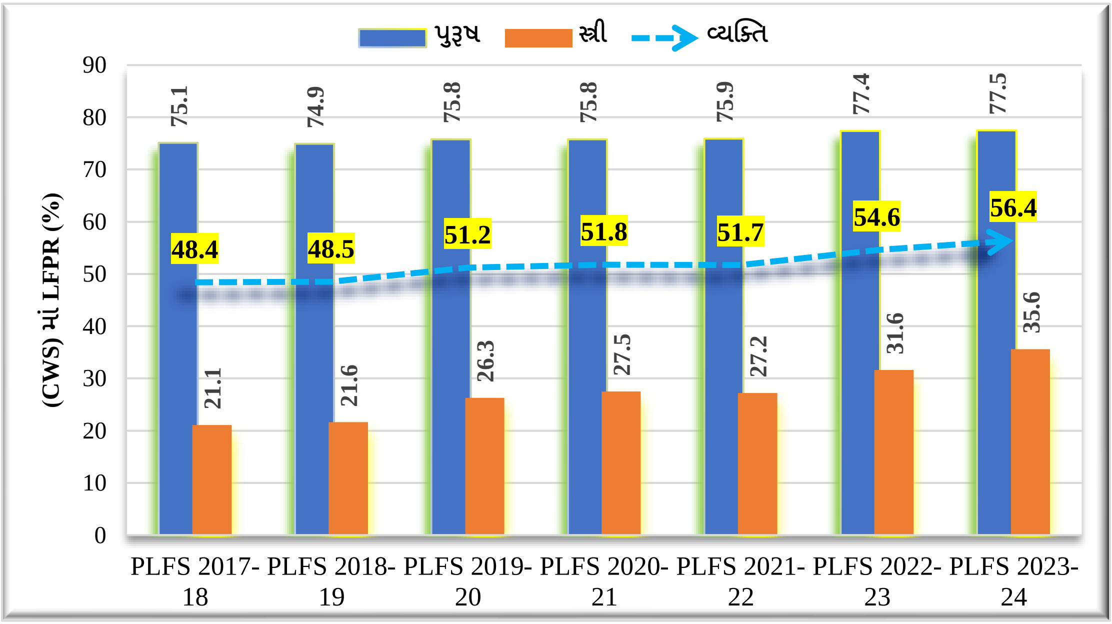

→ ઉપરોક્ત કોષ્ટક અને આલેખ માં સર્વેક્ષણનો સમયગાળો 2017-18 થી 2023-24 દરમિયાન ભારતમાં 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રી અને વ્યક્તિઓની શ્રમબળ ભાગીદારી દર ટકાવારીમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

→ કોષ્ટક મુજબના આંકડાઓ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, LFPR 2017-18 માં 48.9% થી વધીને 2023-24 માં 58.9% થયો, જ્યારે શહેરી વિસ્તારોમાં તે 47.1% થી વધીને 50.8% થયો. આમ, 2017-18 થી 2023-24 સુધીના સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં શ્રમબળ ભાગીદારી દરમાં સતત વધારો નોંધાયો છે. જ્યાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને વ્યકિતઓ 2017-18 માં અનુક્રમે 75.1, 21.1 અને 48.4 ટકા શ્રમબળ ભાગીદારીનો હિસ્સો હતા, જે 2023-24 માં વધીને અનુક્રમે 77.5, 35.6 અને 56.4 ટકા જેટલો વધારો નોંધાયો છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

ટૂંકમાં, અભ્યાસનાં સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયની વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં શ્રમ બળ ભાગીદારી દર (LFPR) માં વધતો વલણ જોવા મળ્યો છે.

કોષ્ટક નં. 1.5 વિવિધ વય જૂથોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે (CWS) માં શ્રમ દળનો સહભાગિતા દર (ટકાવારીમાં):-

(યુવાનો માટે ૧૫-૨૯ વર્ષની વય જૂથનો ઉલ્લેખ કરેલ છે, જ્યારે કાર્યકારી વય માટે ૧૫-૫૯ વર્ષનો ઉલ્લેખ કરેલ છે.)

વર્ષ	પુરૂષ		સ્ત્રી	
	Youth (15-29)	Working Age (15-59)	youth (15-29)	Working Age (15-59)
2017-18	58.4	79.6	16.9	22.9
2018-19	58.3	79.8	14.1	23.4
2019-20	59.0	80.2	17.6	28.5
2020-21	58.6	80.2	17.3	29.8
2021-22	59.3	80.7	16.8	29.4
2022-23	61.6	82.1	19.7	34.1

Youth refers to the age group of 15-29 years, while working age refers to 15-59 years

Centre for Economic Data and Analysis (CEDA), Ashoka University, Data source: Unit level data, Periodic Labour Force (various rounds), From the article: *Trends in youth employment in India: 2017-18 to 2022-23*

આલેખ નં. 1.5 વિવિધ વય જૂથોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માટે (CWS) માં શ્રમ દળનો સહભાગિતા દર (ટકાવારીમાં):-

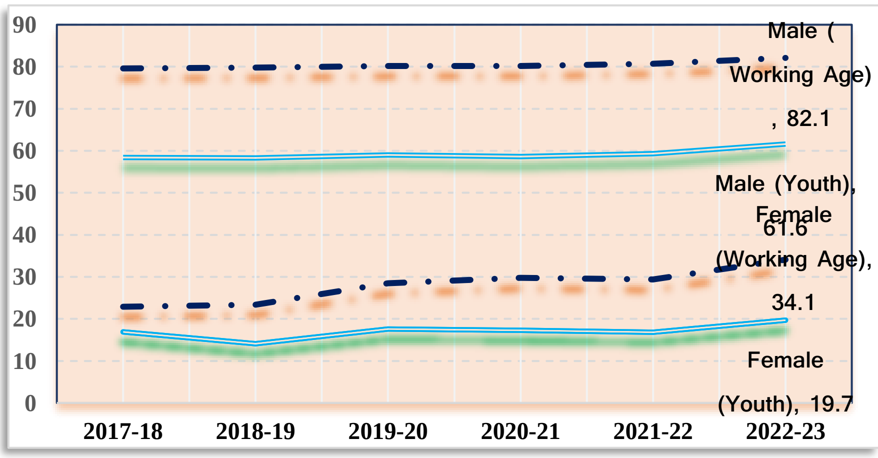

→ ઉપરોક્ત કોષ્ટક અને આલેખ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે, ભારતનાં વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ અંતર્ગત યુવા વર્ગનો LFPR વર્ષ 2017-18 માં યુવાનોનો 58.4 ટકા અને યુવતીઓનો 16.9 ટકા નોંધાયો હતો. જેમાં વર્ષો વર્ષ વધ-ઘટ દેખાય છે, વર્ષ 2017-18 અને 2022-23 વચ્ચે યુવાન પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંને માટે LFPR થોડો વધ્યો છે. જેમાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં અને ખાસ કરીને ગ્રામીણ મહિલાઓ માટે આ વધારો હકારાત્મક હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં રહેતા યુવાનોનો LFPR 38.2% થી વધીને 2022-23 સુધીમાં 42.1 ટકા જેટલો નોંધાયો. જેમાં યુવાનોનો હિસ્સો 61.6 ટકા અને યુવતીઓનો હિસ્સો માત્ર 19.7 ટકા જેટલો રહેવા પામ્યો હતો.

→ તેમજ કાર્યકારી વય જૂથ (15 થી 59) નાં LFPR નાં સંદર્ભમાં જોતા, પુરુષોનું પ્રમાણ 79.6% અને સ્ત્રીઓનું 22.9% હતું. પરંતુ દર વર્ષે વસ્તીના પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ તથા 2022-23 સુધીમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓની કાર્યકારી વયજૂથનું LFPR પણ વધીને 82.1% અને 34.1% જેટલો રહેવા પામ્યો હતો.

→ આમ. વર્ષ 2022-23 માં ભારતના યુવાનો (15-29) વર્ષનાં વયજૂથનો LFPR માત્ર 42.1% હતો, જે કાર્યકારી વય જૂથ (15 થી 59) નાં LFPR ની સરખામણીમાં કરતાં ઓછો હતો.

<u>કોષ્ટક નં. 1.6</u> ભારતનાં શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં યુવાનોનો (CWS) માં શ્રમ દળ સહભાગિતા દર (ટકાવારીમાં):- (15-29 વર્ષના વય જૂથનો ઉલ્લેખ કરેલ છે)

વર્ષ	પુરૂષ		સ્ત્રી	
	ગ્રામીણ	શહેરી	ગ્રામીણ	શહેરી
2017-18	58.3	58.4	14.1	16.9
2018-19	58.1	58.7	12.9	16.7
2019-20	59.6	57.8	16.8	19.5

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

2020-21	58.7	58.2	16.9	18.1
2021-22	59.7	58.5	16.0	19.0
2022-23	63.0	57.9	19.7	19.8

Centre for Economic Data and Analysis (CEDA), Ashoka University

Data source: Unit level data, Periodic Labour Force (various rounds)

From the article: *Trends in youth employment in India: 2017-18 to 2022-23*

આલેખ નં. 1.6 ભારતનાં શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં યુવાનોનો (CWS) માં શ્રમ દળ સહભાગિતા દર (ટકાવારીમાં):-

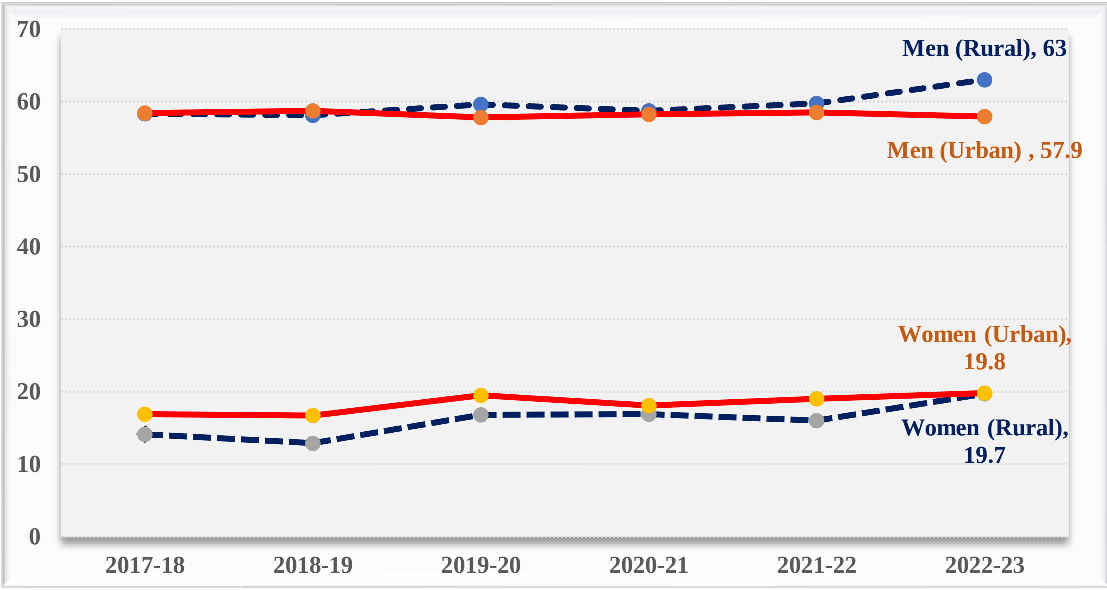

→ ઉપરોક્ત કોષ્ટક અને આલેખ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે, ભારતનાં વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ અંતર્ગત શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહેતા 15 થી 29 વર્ષનાં વયજૂથનાં પુરુષો અને સ્ત્રી યુવાનોનો શ્રમબળ સહભાગીતા દરમાં વર્ષ 2017-18 થી 2022-23 દરમિયાન કેવાં ફેરફારો થયાં છે.

→ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહેતાં યુવાનોનો LFPR 2017-18 માં 58.3 ટકા હતો, જે 2022-23માં 63.0 ટકા જેટલો નોંધાયો હતો. જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં રહેતાં યુવાનોનો LFPR 2017-18 માં 58.4 ટકા હતો, જેમાં નજીવો ઘટાડો થયો છે જે ઘટીને 2022-23માં 57.9 ટકા જેટલો થવા પામ્યો હતો.

→ તેવી જ રીતે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહેતી યુવતીઓનો LFPR 2017-18 માં 14.1 ટકા હતો, જે 2022-23માં વધીને 19.7 ટકા જેટલો નોંધાયો હતો. જ્યારે શહેરી વિસ્તારમાં રહેતી યુવતીઓનો LFPR 2017-18 માં 16.9 ટકા હતો, જે 2022-23માં 19.8 ટકા જેટલો નોંધાયો હતો.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

→ આમ, શહેરી વિસ્તારમાં રહેતાં યુવાનોનાં LFPR નાં પ્રમાણમાં ઓછો સુધાર જોવા મળ્યો છે. જયારે ગ્રામીણ યુવાન તેમજ ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારમાં રહેતી યુવતીઓનો LFPR વધ્યો છે, જે અનુક્રમે 4.7 ટકા, 5.6 ટકા અને 2.9 ટકા જેટલો રહેવા પામ્યો હતો.છે.

કોષ્ટક નં. 1.7 **2022-23 માં (CWS) માં યુવા શ્રમ દળનો સહભાગિતા દર, જાતિ અને વય-જૂથ પ્રમાણે (ટકાવારીમાં):-**

વય-જૂથ	ગ્રામીણ		શહેરી	
	સ્ત્રી	પુરૂષ	સ્ત્રી	પુરૂષ
15 થી 19	8.6	23.9	4.9	19.2
20 થી 24	23.1	75.3	24.3	65.2
25 થી 29	27.6	97.4	29.7	95.3

Centre for Economic Data and Analysis (CEDA), Ashoka University

Data source: Unit level data, Periodic Labour Force (various rounds)

From the article: *Trends in youth employment in India: 2017-18 to 2022-23*

આલેખ નં. 1.7 **2022-23 માં (CWS) માં યુવા શ્રમ દળનો સહભાગિતા દર, જાતિ અને વય-જૂથ પ્રમાણે (ટકાવારીમાં):-**

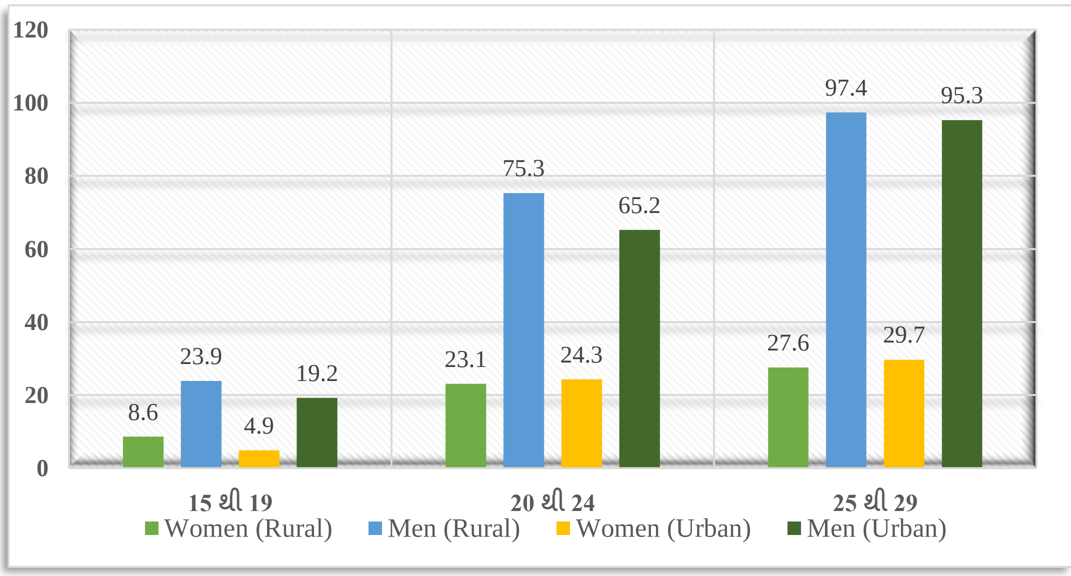

→ ઉપરોક્ત કોષ્ટક અને આલેખમાં વર્ષ 2022-23 માં વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ અંતર્ગત યુવા શ્રમ દળનો સહભાગિતા દર, જાતિ અને વય-જૂથ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવેલ છે. જ્યાં યુવા વર્ગમાં (15 થી 29) વર્ષનાં યુવાનો (યુવાન અને યુવતી) નો સમાવેશ થાય છે. અહી 15 થી 19, 20 થી 24 અને 25 થી 29 એમ જુદાં જુદાં વયજૂથ પ્રમાણે યુવા શ્રમ દળનો સહભાગિતા દર જણાવવામાં આવેલ છે.

→ 15 થી 19 વર્ષની વયજૂથમાં LFPR સૌથી ઓછો છે. કારણ કે આ સમયગાળા દરમિયાન યુવાનો શિક્ષણ પ્રણાલી સાથે જોડાયેલાં હોય છે. આમ, 15 થી 19 વર્ષની વયજૂથમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં માત્ર 8.6 ટકા સ્ત્રીઓ અને 23.9 ટકા પુરુષો જયારે શહેરી વિસ્તારમાં 4.9 ટકા સ્ત્રીઓ અને 19.2 ટકા પુરુષો શ્રમ દળ સહભાગિતા દરનો ભાગ હતાં. તેમજ વર્ષ 2022-23 માં, આ વય જૂથનાં 22.7 ટકા યુવાનો અને 7.7 ટકા યુવતીઓ શ્રમબળમાં હતા. છેલ્લા છ વર્ષમાં શહેરી અને ગ્રામીણ ભારતમાં 15-19 વર્ષની વયના યુવાનો માટે LFPRમાં થોડો ઘટાડો જોવા મળ્યો છે, જ્યારે આ જૂથની યુવતીઓ માટે, ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં LFPR માં 2017-18 અને 2022-23 વચ્ચે નાનો (3.7 ટકા) નો વધારો જોવા મળ્યો હતો.

→ 20 થી 29 વર્ષની વય જૂથમાં LFPR માં લિંગ તફાવત વધે છે. આ એવી ઉંમર છે જ્યારે સ્ત્રીઓ લગ્ન કરે છે અને પોતાનાં પહેલાં બાળકને જન્મ આપે છે. તેથી આ ઉંમરમાં સ્ત્રીઓનો LFPR એ પુરુષોની સરખામણીમાં ઓછો હોય છે. આમ, 20 થી 24 વર્ષની વયજુથમાં ગ્રામીણ સ્ત્રીઓ 23.1 ટકા અને પુરુષો 75.3 ટકા જયારે શહેરી વિસ્તારમાં 24.3 ટકા સ્ત્રીઓ અને 65.2 પુરુષો LFPR નો ભાગ હતાં. વર્ષ 2022-23 માં આ વય જૂથમાં 72.2 ટકા પુરુષો અને 23.4 ટકા સ્ત્રીઓ શ્રમબળનો ભાગ હતા.

→ 25 થી 29 વર્ષની વય જૂથમાં, LFPR માં લિંગ તફાવત વધુ વિસ્તરે છે. જ્યારે શ્રમ બળ ભાગીદારી પુરુષો માટે લગભગ સાર્વત્રિક છે, જેમાં ગ્રામીણ પુરુષો 97.4 ટકા અને શહેરી

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

પુરુષો 95.3 ટકા LFPR નો ભાગ છે. જ્યારે સ્ત્રીઓના કિસ્સામાં, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આ હિસ્સો 27.6 ટકાથી શહેરી વિસ્તારોમાં 29.7 ટકા સુધી બદલાય છે.

8. શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (Worker Population Ratio):-

→ **સૂત્ર:-**

→ શ્રમિક વસ્તી પ્રમાણ $= \frac{\text{રોજગાર ધરાવનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા}}{\text{કુલ વસ્તી}} \times 100$

કોષ્ટક નં. 1.8 **15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ (ps +ss) માં શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) ટકાવારીમાં:-**

સર્વેક્ષણનો સમયગાળો	ગ્રામીણ			શહેરી			ગ્રામીણ + શહેરી		
	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ
2017-18	72.0	23.7	48.1	69.3	18.2	43.9	71.2	22.0	46.8
2018-19	72.2	25.1	48.9	68.6	18.4	43.9	71.0	23.3	47.3
2019-20	74.4	32.2	53.3	69.9	21.3	45.8	73.0	28.7	50.9
2020-21	75.1	35.8	55.5	70.0	21.2	45.8	73.5	31.4	52.6
2021-22	75.3	35.8	55.6	70.4	21.9	46.6	73.8	31.7	52.9
2022-23	78.0	40.7	59.4	71.0	23.5	47.7	76.0	35.9	56.0
2023-24	78.1	46.5	62.1	72.3	26.0	49.4	76.3	40.3	58.2

Source: Periodic Labour Force Survey Annual Reports [July 2023 – June 2024] (www.mospi.gov.in)

Note: (ps+ss) Determined Considering Both Principal Activity Status and Subsidiary Economic Activity Status 2023-24 Refers to The Period July 2023 – June 2024 And Likewise For 2022-23, 2021-22, 2020-21, 2019-20, 2018-19 And 2017-18

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

<u>આલેખ નં. 1.8</u> 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ (ps +ss) માં

WPR (ટકાવારીમાં):-

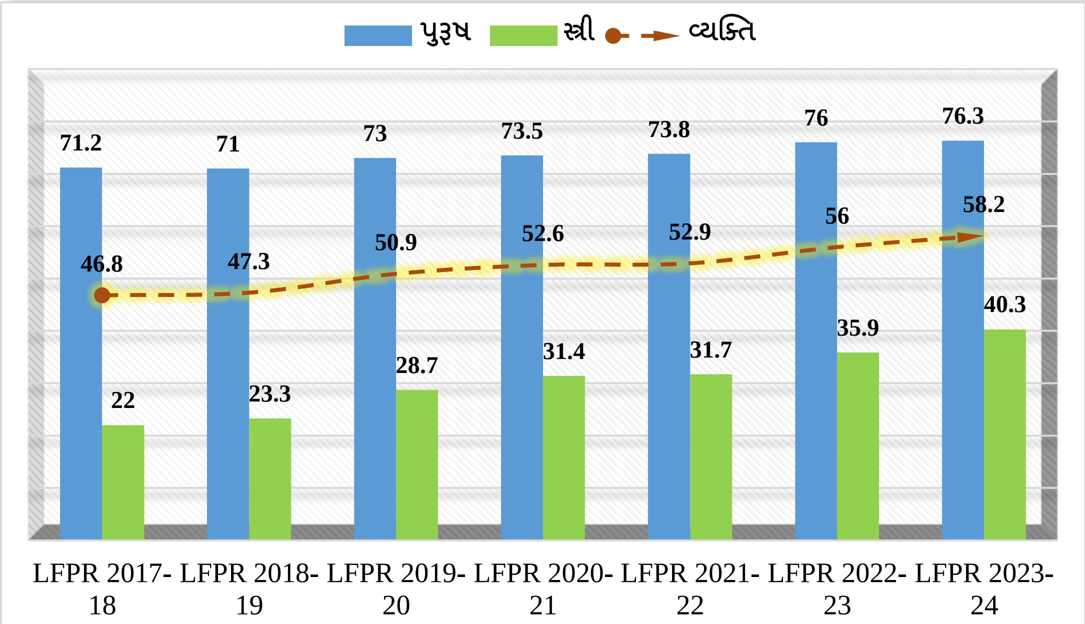

→ ઉપરોક્ત કોષ્ટક અને આલેખમાં સર્વેક્ષણનો સમયગાળો 2017-18 થી 2023-24 દરમિયાન ભારતમાં 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) માં શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર(WPR) દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને વ્યક્તિઓનો શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર ટકાવારીમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

→ કોષ્ટક મુજબના આંકડાઓ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, WPR 2017-18 માં 48.1% થી વધીને 2023-24 માં 62.1% થયો, જ્યારે શહેરી વિસ્તારોમાં તે 43.9% થી વધીને 49.4% થયો. આમ, 2017-18 થી 2023-24 સુધીના સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) માં WPR માં સતત વધારો નોંધાયો છે. જ્યાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને વ્યકિતઓ 2017-18 માં અનુક્રમે 71.2 22.0 અને 46.8 ટકા શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તરનો હિસ્સો હતા, જે 2023-24 માં વધીને અનુક્રમે 76.3, 40.3 અને 58.2 ટકા જેટલો વધારો નોંધાયો છે.

→ ટૂંકમાં, અભ્યાસનાં સમયગાળા દરમિયાન 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયની વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) માં શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) માં વધતાં વલણો જોવા મળ્યાં છે.

કોષ્ટક નં. 1.9 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS)માં શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) ટકાવારીમાં:-

સર્વેક્ષણનો સમયગાળો	ગ્રામીણ			શહેરી			ગ્રામીણ + શહેરી		
	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ	પુરૂષ	સ્ત્રી	વ્યક્તિ
2017-18	69.1	20.1	44.8	67.7	17.1	42.6	68.6	19.2	44.1
2018-19	69.0	20.9	45.0	67.2	17.4	42.7	68.4	19.8	44.3
2019-20	70.1	26.7	48.4	66.0	19.4	43.0	68.8	24.4	46.7
2020-21	71.2	28.6	50.0	66.8	19.0	43.1	69.9	25.7	47.9
2021-22	71.7	27.9	49.9	68.4	19.9	44.6	70.7	25.6	48.3
2022-23	75.2	33.2	54.2	69.3	21.8	46.0	73.5	30.0	51.8
2023-24	75.3	38.1	56.5	70.5	23.9	47.4	73.8	33.8	53.7

Source: Periodic Labour Force Survey Annual Reports [July 2023 – June 2024] (www.mospi.gov.in)

Note: CWS: Activity Status Determined on The Basis of A Reference Period of Last 7 Days Preceding The Date Of Survey 2023-24 Refers To The Period July 2023 – June 2024 And Likewise For 2022-23, 2021-22, 2020-21, 2019-20, 2018- 19 And 2017-18

<u>આલેખ નં. 1.9</u> 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS)માં શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (ટકાવારીમાં):-

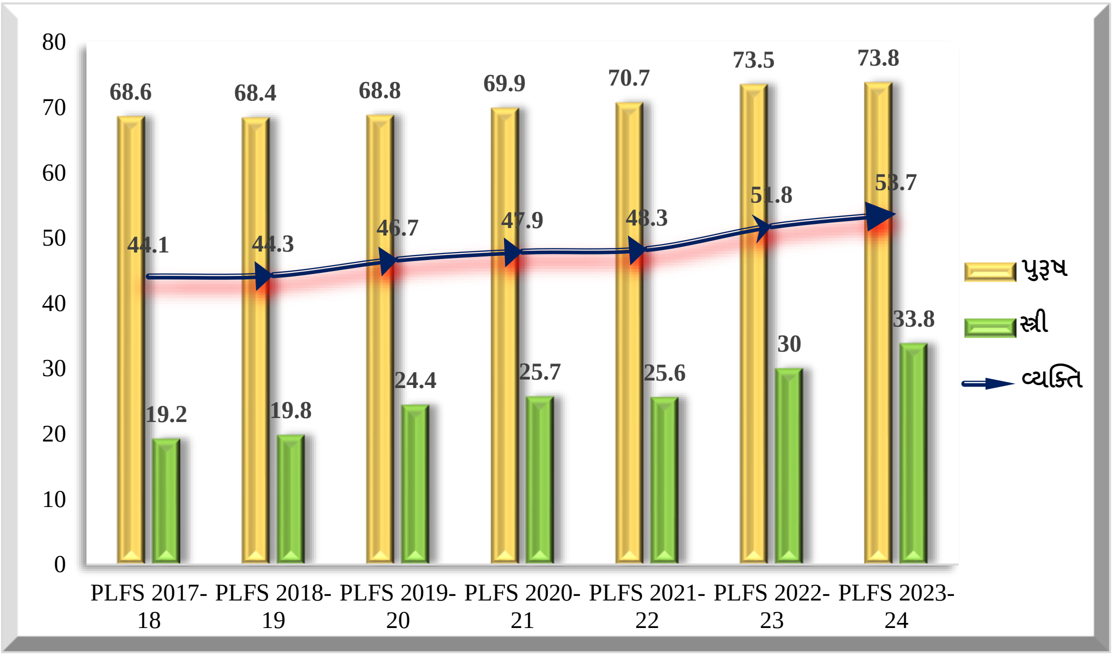

→ ઉપરોક્ત કોષ્ટક અને આલેખમાં સર્વેક્ષણનો સમયગાળો 2017-18 થી 2023-24 દરમિયાન ભારતમાં 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) દર્શાવવામાં આવેલ છે. જેમાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને વ્યક્તિઓનો શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર ટકાવારીમાં દર્શાવવામાં આવેલછે.

→ કોષ્ટક મુજબનાં આંકડાઓ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, WPR 2017-18 માં 44.8% થી વધીને 2023-24 માં 56.5% થયો, જ્યારે શહેરી વિસ્તારોમાં તે 42.6% થી વધીને 47.4% થયો. આમ, 2017-18 થી 2023-24 સુધીનાં સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં WPR માં સતત વધારો નોંધાયો છે. જ્યાં ગ્રામીણ અને શહેરી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને વ્યકિતઓ 2017-18 માં અનુક્રમે 68.6, 19.2 અને 44.1 ટકા શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તરનો હિસ્સો હતા, જે 2023-24 માં વધીને અનુક્રમે 73.8, 33.8 અને 53.7 ટકા જેટલો વધારો નોંધાયો છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

→ ટૂંકમાં, અભ્યાસનાં સમયગાળા દરમિયાન 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયની વ્યક્તિઓ માટે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) માં વધતાં વલણો જોવા મળ્યાં છે.

9). કાર્યબળનું (Work Force):-

15 થી 59 વર્ષનાં એવા લોકો જે પ્રવર્તમાન વેતન દરે કામ કરવાની ઈચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી બતાવતાં હોય, તેવાં લોકોની સંખ્યાને શ્રમ શક્તિ (Labour Force) કહે છે. જ્યારે પ્રવર્તમાન વેતન દરે કામ કરનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યાને કાર્યબળ (Work Force) કહેવામાં આવે છે.

કોષ્ટક નં. 1.10 2022-23 માં (CWS) માં કાર્યબળનું (Work Force) જાતિ પ્રમાણે ક્ષેત્રીય વિતરણ (ટકાવારીમાં):-

વય-જૂથ	જાતિ	કૃષિ,વનસંવર્ધન અને મત્સ્ય ઉદ્યોગ	ખાણકામ અને ખનન	ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર	બાંધકામ ક્ષેત્ર	સેવા ક્ષેત્ર
15 થી 19	પુરૂષ	27	0.5	13	25	34
15 થી 59		33	0.5	12	18	36
15 થી 19	સ્ત્રી	50	0.1	18	2.9	29
15 થી 59		59	0.1	12	4.2	24

Centre for Economic Data and Analysis (CEDA), Ashoka University

Data source: Unit level data, Periodic Labour Force (various rounds)

From the article: *Trends in youth employment in India: 2017-18 to 2022-23*

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

આલેખ નં. 1.10 2022-23 માં (CWS) માં કાર્યબળનું (Work Force) જાતિ પ્રમાણે ક્ષેત્રીય વિતરણ (ટકાવારીમાં):-

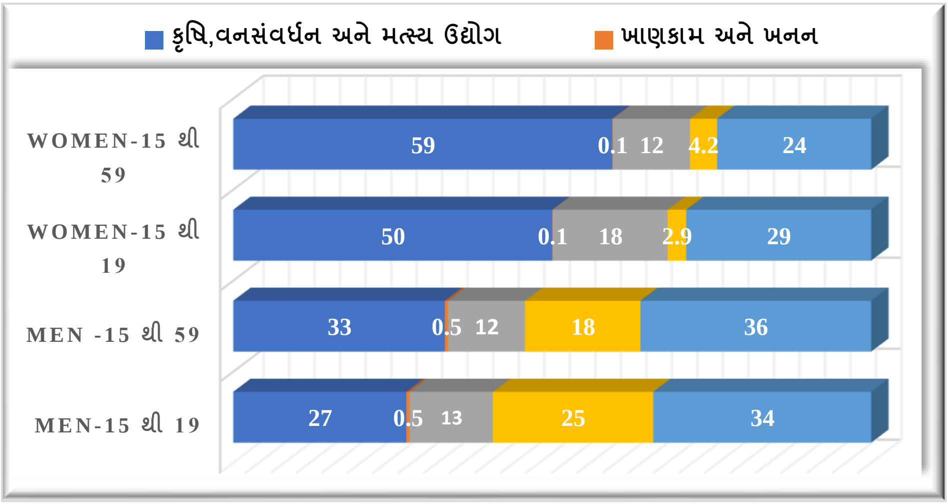

ઉપરોક્ત કોષ્ટક અને આલેખ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે, દેશમાં વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિમાં વર્ષ 2022-23 અંતર્ગત મોટાભાગના પુરૂષો સેવા ક્ષેત્રમાં કામ કરતા હોવાની શક્યતા વધુ છે. પરંતુ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કૃષિ હજુ પણ પ્રભુત્વ ધરાવે છે. વર્ષ 2022-23 માં દેશના પુરૂષો માટે લગભગ સેવા ક્ષેત્ર મુખ્ય રોજગારદાતા હતું. જેનો હિસ્સો 37.7 ટકા હતો. ત્યારબાદ કૃષિ, વનીકરણ અને મત્સ્ય ઉદ્યોગોનો હિસ્સો 32.4% હતો. ત્યારબાદ બાંધકામ ક્ષેત્ર અને બાકીના ઉદ્યોગ (ઉત્પાદન) ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા હતા. કાર્યકારી વસ્તી (15-59 વર્ષ) ની સરખામણીમાં કૃષિ અને સેવા ક્ષેત્રમાં કામ કરતા યુવાનો (15-19 વર્ષ) નો હિસ્સો ઓછો હતો, પરંતુ યુવાન પુરૂષો બાંધકામ ક્ષેત્રે રોકાયેલા હોવાની શક્યતા વધુ હતી. બીજી બાજુ આ સમયગાળા દરમિયાન યુવાન અને કાર્યકારી વયની સ્ત્રીઓ સૌથી વધુ કૃષિ, વનીકરણ અને માછીમારી ક્ષેત્રે રોકાયેલી હોવાની શક્યતા વધુ હતી. તેમજ યુવાન મહિલાઓ તેમના કાર્યકારી સમકક્ષોની તુલનામાં સેવા અને ઉદ્યોગ (ઉત્પાદન) ક્ષેત્રે કામ કરે તેવી શક્યતા વધુ હતી.

10). અભ્યાસનાં તારણો:-

પ્રસ્તુત શોધ અભ્યાસ "ભારતમાં મુખ્ય શ્રમ બજાર સૂચકાંકોનો તાજેતરની પરિસ્થિતિનો

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

અભ્યાસ" નાં સંદર્ભમાં કરવામાં આવેલ છે. જેમાં સર્વેક્ષન વર્ષ 2017-18 થી 2023-24 નાં સમયગાળા દરમિયાન સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) અંતર્ગત ભારતમાં બેરોજગારી દર (UR), શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) અને શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) માં થયેલાં ફેરફારોનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. અને સમગ્ર અભ્યાસનાં વિશ્લેષણ બાદ નીચે મુજબનાં તારણો તારવી શકાય છે:

→ ભારતમાં 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) અંતર્ગત બેરોજગારીના દરમાં ઘટાડો નોંધાયો છે. જે ઘટાડો અનુક્રમે સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) માં પુરુષો માટે 2.9 %, સ્ત્રીઓમાં 2.4% અને વ્યક્તિઓમાં 2.8%, જ્યારે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં પુરુષોમાં બેરોજગારીનો દર ઘટીને 3.9%, સ્ત્રીઓ માટે 4% અને વ્યક્તિઓમાં 3.8%નો ઘટાડો નોંધાયો છે.

→ ભારતમાં 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) અંતર્ગત શ્રમબળ ભાગીદારી દર (LFPR) માં વધારો નોંધાયો છે. જે વધારો અનુક્રમે સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) માં પુરુષો માટે 3 %, સ્ત્રીઓમાં 18.4% અને વ્યક્તિઓમાં 11.1%, જ્યારે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં પુરુષોમાં શ્રમબળ ભાગીદારી દર વધીને 2.4%, સ્ત્રીઓ માટે 14.5% અને વ્યક્તિઓમાં 8%નો વધારો નોંધાયો છે.

→ ભારતમાં 15 વર્ષ અને તેથી વધુ વયનાં વ્યક્તિઓ માટે સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) અંતર્ગત શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર (WPR) માં વધારો નોંધાયો છે. જે વધારો અનુક્રમે સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) માં પુરુષો માટે 5.1%, સ્ત્રીઓમાં 18.3% અને વ્યક્તિઓમાં 11.4%, જ્યારે વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં પુરુષોમાં

શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તર વધીને 5.2%, સ્ત્રીઓ માટે 14.6% અને વ્યક્તિઓમાં 9.6%નો વધારો નોંધાયો છે.

→ ભારતમાં વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ અંતર્ગત વર્ષ 2017-18 અને 2022-23 વચ્ચે યુવાન પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંને માટે LFPR થોડો વધ્યો છે. જેમાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં અને ખાસ કરીને ગ્રામીણ મહિલાઓ માટે આ વધારો હકારાત્મક હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન ભારતમાં રહેતા યુવાનોનો (15-29) વર્ષનાં વયજૂથનો LFPR 38.2% થી વધીને 2022-23 સુધી માં માત્ર 42.1 ટકા જેટલો નોંધાયો હતો, જે કાર્યકારી વય જૂથ (15 થી 59) નાં LFPR ની સરખામણીમાં કરતાં ઓછો હતો.

→ તેમજ વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ અંતર્ગત ભારતમાં શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહેતા 15 થી 29 વર્ષનાં વયજૂથનાં પુરુષો અને સ્ત્રી યુવાનોનો શ્રમબળ સહભાગીતા દરમાં વર્ષ 2017-18 થી 2022-23 દરમિયાન, શહેરી વિસ્તારમાં રહેતાં યુવાનોનાં LFPR નાં પ્રમાણમાં ઓછો સુધાર જોવા મળ્યો છે. જયારે ગ્રામીણ યુવાન તેમજ ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારમાં રહેતી યુવતીઓનો LFPR વધ્યો છે, જે અનુક્રમે 4.7 ટકા, 5.6 ટકા અને 2.9 ટકા જેટલો રહેવા પામ્યો હતો.છે.

→ જ્યારે, વયજૂથ ની સરખામણી પ્રમાણે (CWS) અંતર્ગત ભારતમાં 20 થી 24 અને 25 થી 29 વર્ષની સરખામણીમાં 15 થી 19 વર્ષની વય જૂથમાં LFPR સૌથી ઓછો હતો, કારણ કે આ સમયગાળા દરમિયાન યુવાનો શિક્ષણ પ્રણાલી સાથે જોડાયેલા હોય છે. તેમજ 20 થી 29 વર્ષની વયજૂથમાં LFPR માં લિંગ તફાવત વધે છે, તેથી આ ઉંમરમાં સ્ત્રીઓનો LFPR પુરુષોની સરખામણીમાં ઓછો હોય છે, જ્યારે પુરુષો માટે તે સાર્વત્રિક છે.

→ ભારતમાં વર્ષ 2022-23 અંતર્ગત વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં જાતિ પ્રમાણે ક્ષેત્રિય વિતરણ જોઈએ તો, પુરુષો માટે લગભગ સેવા ક્ષેત્ર મુખ્ય રોજગારદાતા હતું, ત્યારબાદ કૃષિ,

વનીકરણ અને માછીમારીનું ક્ષેત્ર હતું. આમ, કાર્યકારી વસ્તી (15 થી 59 વર્ષ) ની સરખામણીમાં કૃષિ અને સેવા ક્ષેત્રમાં કામ કરતા (15 થી 19 વર્ષ) નાં યુવાનોનો હિસ્સો ઓછો હતો જેવો બાંધકામ ક્ષેત્રે રોકાયેલા હોવાની શક્યતા વધુ હતી. જ્યારે બીજી બાજુ યુવાન અને કાર્યકારી સ્ત્રીઓ સૌથી વધુ કૃષિ, વનીકરણ અને માછીમારી ક્ષેત્રે રોકાયેલી હતી. ઉપરાંત યુવાન મહિલાઓ તેમના કાર્યકારી સમકક્ષોની તુલનામાં સેવા અને ઉત્પાદન ક્ષેત્રે કામ કરે તેવી શક્યતા વધુ હતી.

11). અભ્યાસનાં સૂચનો:-

પ્રસ્તુત શોધ અભ્યાસનાં વિશ્લેષણ બાદ એવાં સૂચનો કરી શકાય છે કે, શિક્ષણ અને કુશળતા વિકાસનાં કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં આવે તો લોકોને નવી રોજગારીની તકો સામે તૈયાર થવામાં મદદ મળશે, નવા ઉદ્યોગો શરૂ કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવાથી તેમજ લઘુ ઉદ્યોગોને સહાય અને ટેકનિકલ સહાય પૂરી પાડવાથી નવી રોજગારીનું સર્જન થશે, સરકારી નીતિઓને સુધારવા અને રોજગારી વધારવા માટેના પગલાંઓ લેવામાં આવે, કૃષિ ક્ષેત્રમાં નવી ટેકનોલોજી અને પદ્ધતિઓને અપનાવવાથી, સ્થાનિક વિકાસ યોજનાઓને લાગુ કરીને, આર્થિક પ્રોત્સાહન અને રોકાણને આકર્ષિત કરવા માટેની નીતિઓ અમલમાં લાવીને તેમજ સરકારની રોજગાર લક્ષી વિવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમોનું યોગ્ય રીતે અમલીકરણ કરવું જેથી રોજગાર તકોની સંખ્યા વધારી શકાય છે. પરીણામે અર્થતંત્રમાં બેરોજગારીનો દર ઘટશે અને પત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે શ્રમબળ ભાગીદાર દર અને શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તરનાં પ્રમાણમાં વધારો નોધાશે. જે ભારતીય અર્થતંત્રનાં વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે મહત્વની બાબત છે.

12). સમાપન:-

પ્રસ્તુત શોધ અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણ વર્ષ 2017-18 થી 2023-24 નાં સમયગાળા દરમિયાન સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં શ્રમ બજારના સૂચકાંકો

જેવા કે, બેરોજગારી દર, શ્રમબળ ભાગીદારી દર અને શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તરનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે. અને અભ્યાસના વિશ્લેષણ બાદ એ જણાય છે કે, દેશમાં એક તરફ વસ્તી વધી રહી છે પરંતુ સામે બેરોજગારીનો દર પણ ઘટતો જોવા મળ્યો છે. જે સરકારની રોજગારી વધારા અને બેકારી ઘટાડાની નીતિ અને કાર્યક્રમોનું ફળ સ્વરૂપે હોઈ શકે છે. પરંતુ સામે શ્રમબળ ભાગીદારી દરમાં વધારો થયેલો જોવા મળ્યો છે, જે રોજગાર પ્રાપ્ત અને બેકાર લોકોની પ્રતીતિ કરાવે છે. તો શું આ અર્થતંત્ર માટે સારી બાબત છે? પરંતુ સામે શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તરનું પ્રમાણ પણ વધે છે, જેમાં ખરેખર પ્રવર્તમાન વેતન દરે રોજગાર પ્રાપ્ત લોકોનો સમાવેશ થાય છે. જેથી કહી શકાય છે કે, શ્રમબળ ભાગીદારી દરમાં બેકાર લોકોની સરખામણીમાં રોજગાર પ્રાપ્ત લોકોનું પ્રમાણ વધુ હશે. આમ, અભ્યાસમાં એવા તારણો પર આવી શકીએ છે કે, સામયિક શ્રમ બળ સર્વે (PLFS) નાં રીપોર્ટ પ્રમાણે દેશમાં સામાન્ય સ્થિતિ (ps+ss) અને વર્તમાન સાપ્તાહિક સ્થિતિ (CWS) માં બેકારી દરમાં ઘટાડો થઈ રહ્યો છે જ્યારે, શ્રમબળ ભાગીદારી દર અને શ્રમિક વસ્તી ગુણોત્તરમાં વધારો નોંધાયો છે. પરંતુ અર્થતંત્રમાં વાસ્તવિક સ્થિતિ જોતાં શ્રમ બજારના સૂચકાંકોનું કંઈક અલગ જ ચિત્ર જોવા મળે છે.

13). સંદર્ભ સૂચી:-

➢ **ARTICLES:-**

1) Menon, R. and Nath, P. (2023, January 1). A Dynamic Analysis of Women's Labour Force Participation in Urban India. Research Article. Vol.33, Issue.4, Pp.766-785 https://Doi.Org/10.1177/10353046221136190
2) Digvijay, D.B. And Shafighi, N. (2021, August). Factors Affecting High Unemployment in India. Vol-10, Issue. 8, Pp. 56-63
3) Mitra, A. & Okada, A. (2017, Nov 17). Labour Market Participation in India: A Region-and Gender-Specific Study. Springer Briefs in Economics. Pp. 1-51 https://doi.org./10/1007/978-981-10-7143-0_1

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

4) Lahoti, R. & Swaminathan H. (2015, July 28). Economic Development and Women's Labour for Participation in India. Research Article. Pp.168-195 https://doi.org/10.1080/13545701.2015.1066022
5) Dev, S. M. and Venkatanarayana, M. (2011, April). Youth Employment and Unemployment in India. http://www.igidr.ac.in/pdf/publication/WP-2011-009.pdf
6) Article: Trends in Youth Employment in India: 2017-18 To 2022-23).

➢ **ANNUAL REPORT:-**

1) PERIODIC LABOUR FORCE SURVEY (PLFS) ANNUAL REPORT [JULY 2023 – JUNE 2024]

➢ **WEBSITE:-**

https://www.mospi.gov.in

https://ceda.ashoka.edu.in

https://www.forbesindia.com

CMIE- Centre for Monitoring Indian Economy
PLFS- Periodic Labour Force Survey, **CEDA**-Centre for Economic Data and Analysis

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

ગુજરાત રાજ્યમાં સામાજિક ક્ષેત્રે ભારત સેવાશ્રમ સંઘનું યોગદાન

[1]મેનકાબેન રોહિતકુમાર કાપડિયા , [2]ડૉ. ચંદ્રભાઇ સી. ચૌધરી

[1]વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી,

[2]વાડીયા વુમન્સ કોલેજ, સુરત.

સારાંશ :

ભગવત્ પ્રેરણાથી યુગાચાર્ય સ્વામી શ્રી પ્રણવાનંદ મહારાજે સને ૧૯૬૦માં એક સંઘની સ્થાપના કરી હતી, જે સંઘ 'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ" તરીકે ઓળખાય છે. સમાજમાં પ્રેમ, સહાનુભૂતિ, સેવા અને આત્મીયતા જેવા મૂળભૂત પાયાનો સ્વીકાર કરી વિવિધ માનવસેવાના કાર્યો કરવામાં આવી રહ્યાં છે. સમાજને એકજૂથ કરવા સામાજિક મિલનની યોજનાઓ બનાવી સમાજમાં પ્રસારિત અને અલગ અલગ સમાજે સ્વીકારેલા કુરિવાજો, પરંપરાગત પ્રથાઓ, અંધવિશ્વાસ, ખોટી માન્યતાઓ, અસ્પૃશ્યતા, મંદિરોના નિર્માણ, મંદિરોમાં પ્રવેશ, સમાજ દીઠ પૂજા વિધિઓ જેવી ભ્રમિત પરંપરાઓનું નિવારણ કરવા તેમજ સમાજ માટે યોગ્ય સંસ્કૃતિ વિકસાવવા, સેવાભાવ, પ્રેમ, આદર, સાદગી, સાર્વજનિક મિલનો, સંસ્કૃતિનો વ્યાપક પ્રચાર, વિવિધ કાર્યક્રમો તથા ઉત્સવો થકી સમાજના નાગરિકોને જાગૃત કરવા માટે ભારત સેવાશ્રમ સંઘના સ્થાપક પૂજનીય યુગાચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદજી દ્વારા આપવામાં આવેલ યુગવાણી, માનવ જીવન જીવવાની પ્રણાલીઓ, ભારતીય સંસ્કૃતિના આદર્શ મૂલ્યો ટકાવવા, સ્વસ્થ સુંદર સમાજનું નિમાર્ણ કરવા માટે તેઓની દિર્ઘદ્રષ્ટિ સમાજ માટે અદ્‌ભૂત રહી હતી અને તેમના દર્શાવેલ પથ મુજબ આજે પણ ભારત સેવાશ્રમ સંઘ સમાજિક ક્ષેત્રે ધાર્મિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક વિવિધ પ્રવૃતિઓ કરી

રહી છે. ગુજરાત રાજયના વિવિધ જીલ્લાઓમાં ભારત સેવાશ્રમ સંઘ દ્વારા કરવામાં આવેલ કાર્યો અને શરૂ કરેલ કેન્દ્રો દ્વારા સામાજિકક્ષેત્રે કરવામાં આવેલ યોગદાન અતિમહત્વનું પૂરવાર થયેલ છે.

કીવર્ડ : સમાજ, ભારત સેવાશ્રમ સંઘ, સામાજિક, સેવાકાર્યો

પ્રસ્તાવના

'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ' દેશ, જાતિ અને સમાજના વિકાસ અર્થે સમાજને ધર્મની વાત જણાવવા સમજાવવા તથા શિખવાડવાના હેતુથી ધાર્મિક પ્રવૃતિઓ, રાષ્ટ્રહિત માટે શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યો કરી દેશ, જાતિ અને સમાજની વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવી શકાય તથા જુદી જુદી મુશ્કેલીઓ અને મૂંઝવણો દૂર કરવા 'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ"ના સ્થાપક પૂજનીય યુગાચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદજી મહારાજે નિયત કરેલ કાર્યપ્રણાલી ખૂબ જ અગત્યતા ધરાવે છે. માનવ જીવન જીવવાની પ્રણાલી, ભારતીય સંસ્કૃતિના આદર્શ મૂલ્યો જણાવવા અને ટકાવવા, સ્વસ્થ સુંદર સમાજનું નિમાર્ણ કરી તેને સુચારુ ચલાવવા માટે તેઓની દિર્ઘદ્રષ્ટિ સમાજ માટે અદ્ભૂત રહી હતી જેમના દર્શાવેલ પથ મુજબ આજે પણ ભારત સેવાશ્રમ સંઘ હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની જાણવણી અર્થે વિવિધ કાર્યક્રમો કરવા વિવિધ સ્થળોએ સ્થાપિત કરેલ સંસ્થાઓ અને કેન્દ્રો દ્વારા આજપર્યન્ત તેને કાર્યરત રાખવામાં આવેલ છે. આજના સુવિકસિત અને ટેકનોલોજીના યુગમાં સમાજની ઉન્નતિ એક અવિભાજય અંગ બની રહે છે. પરંતુ તેનો ઇતિહાસ સમાજના અશિક્ષિત, અધર્મી, દુર્બળ અને અસામાજિક માનસિકતા ધરાવતાં માનવો પર નિર્ભર રહ્યું જયાં સરમુખત્યારશાહી અને રાજાશાહીના સમયમાં સ્વૈછિક લાભો પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવેલ કૃત્યો અને રચવામાં આવેલ નિયમો, પરંપરા કે પ્રથાઓ સમાજ માટે મોટું કલંક પૂરવાર થયેલ છે. સમાજમાં કુરિવાજો, પરંપરાગત પ્રથાઓ, અંધવિશ્વાસ, ખોટી માન્યતાઓ, અસ્પૃશ્યતા,

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

મંદિરોના નિર્માણ, મંદિરોમાં પ્રવેશ, સમાજ દીઠ પૂજા વિધિઓ જેવી ભ્રમિત પરંપરાઓનું નિવારણ કરવા તેમજ સમાજ માટે યોગ્ય સંસ્કૃતિ વિકસાવવા, સેવાભાવ, પ્રેમ, આદર, સાદગી, સાર્વજનિક મિલનો, સંસ્કૃતિનો વ્યાપક પ્રચાર, વિવિધ કાર્યક્રમો તથા ઉત્સવો થકી સમાજના નાગરિકોને જાગૃત કરવા માટે 'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ' દ્વારા કરવામાં આવેલ વિવિધ સેવા કાર્યો તેમજ ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ માટે સમાજના ઉત્થાન માટે કરવામાં આવેલ જહેમત આજના ભારત દેશની સંસ્કૃતિ, ધર્મ, શિક્ષણ, સ્વાવલંબિતા, રક્ષણ, દિર્ઘાયુ, જીવનશૈલી, અર્થવ્યવસ્થા, રાજનીતિ, વૈચારીક મૂલ્યો થકી એક સુવિકસિત સમાજની રચના કરવામાં સક્ષમ બનેલ છે.

ભારત સેવાશ્રમ સંઘ:

'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ' ના સ્થાપક યુગાચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદ મહારાજ એક ક્રાંતિકારી મહામાનવ હતાં. અખંડ ભારતના પૂર્વ બંગાળના ફરિદપુર જિલ્લાના બાજિતપુર ગામમાં એક ધાર્મિક પરિવારમાં આ મહાપુરુષનો ૨૯ જાન્યુઆરી ૧૮૯૬ના દિને જન્મ થયો હતો. તેમનું નામ વિનોદ હતું. વિદ્યાર્થી જીવનથી જ તેમનામાં ખીલેલા સદ્ગુણોથી સામાન્ય લોકો ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા હતાં. મોટાભાગના સમયમાં તે ધ્યાનમાં જ ડૂબેલા રહેતા હતાં. સ્કુલના સાથી વિદ્યાર્થીઓને સંગઠિત કરીને આ વિનોદે એક નાનકડા સેવાદળની સ્થાપના કરી હતી અને તે સેવાદળ મહોલ્લામાં ગરીબ લોકોને નિઃશુલ્ક અનાજ આપવું, બિમાર લોકોને દવા માટે સહાય આપવી, ભૂખ્યાં ગરીબ લોકોને ભોજન આપવું વિગેરે કામ કરતું હતું. આંતરરાષ્ટ્રીય સેવા સંસ્થા 'ભારત સેવાસંઘ'ની શરૂઆત આ રીતે થઈ હતી. બંગાળમાં એ સમયે ભારતની આઝાદી માટે ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ જોરશોરથી ચાલી રહી હતી. ક્રાંતિકારી નવયુવાનો મોટી સંખ્યામાં બ્રહ્મચારી વિનોદ પાસે જીવનનાં વિવિધ પાસામાં ઉપદેશ અને માર્ગદર્શન લેવા આવતા. બ્રહ્મચારી વિનોદને લાગ્યુ કે દરેક જાતના

કાર્યમાં, પછી તે સેવાકાર્ય હોય કે ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિનું કાર્ય હોય, સર્વપ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને અને યુવાનોને ચારિત્ર્યશીલ બનાવવા જોઈએ. 'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ' નામની પસંદગી થઈ તે વખતે સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ કહયું હતું કે, ''આ કળિયુગમાં સંઘશકિતનું નિર્માણ કરવું આવશ્યક છે''. તેઓએ અસંખ્ય શકિતઓને એક કેન્દ્રમાં એકત્રિત કરીને તેમને ગૂંથીને જાડા દોરડાની માફક તૈયાર કરેલ જે જાડા દોરડાની મદદ વડે હાથીને પણ વશમાં રાખી શકાય છે. એટલે 'સંઘ' શબ્દ જરૂરી છે. આ સંઘ સમગ્ર ભારતનું કેન્દ્ર બની રહે અને સંઘનો મુખ્ય ઉદેશ ભારતીય જાતિયતાનું પુનર્ગઠન કરવું અને તે દ્વારા વિશ્વ કલ્યાણ સાધવું એ હતો.

'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ' ના હેતુઓ:

- ધર્મના પાયા પર જાતિ સંગઠન.
- વિવિધ શ્રેણીના હિંદુ સંપ્રદાય વચ્ચે એકતા, સહૃદયતા, મનમેળ અને સહકાર.
- શરૂઆતમાં હિંદુ સંપ્રદાય વચ્ચે મિલનની સ્થાપના કરી, એક પ્રબળ હિંદુ સંપ્રદાયનું સંગઠન રચવું અને પછી એ સંયુકત અને સંઘબધ્ધ થયેલા હિન્દુ સમાજ સાથે અન્ય સંપ્રદાયોનો સમન્વય કરવો.
- હિન્દુ જનસાધારણ ધર્મનું આચરણ, નીતિ, સદાચાર, ધર્મના આદર્શ વગેરેને ભૂલા ન પાડી અનીતિ અને અધર્મના કાર્યમાં સરી ન પડે તે હેતુથી ગામેગામ સુયોગ્ય પ્રચારકોને મોકલી, સહુ કોઈને કોઈ ધર્મ, આચાર-વિચાર, નીતિ નિયમ અને સંસ્કારી વર્તન પરત્વે સજાગ બનાવવા.
- પ્રત્યેક હિન્દુએ સપ્તાહમાં એક દિવસ અમુક ચોકકસ સ્થળે નિર્ધારિત સમયે એકચિતે થઈ સહુની સાથે ભગવત ઉપાસના, પૂજા-અર્ચન કરે તે પ્રકારની

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

વ્યવસ્થા કરવી અને સમાજની પ્રગતિ અને તેના સંરક્ષણ વિશે ચર્ચા વિચારણા કરવી.

- જો કોઈ સ્થળે કોઈ પણ જટિલ સમસ્યા ઉભી થાય તો સમસ્ત હિન્દુ-જનસાધારણ મિલન-કેન્દ્રમાં હાજર થઈ સામૂહિક ભાવે તેના ઉકેલ માટે પ્રયત્ન કરે અને જરૂર જણાય તો મુખ્ય મિલન-મંદિર તરફથી સહાય પ્રાપ્ત કરે.

'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ' ના કાર્યો :

યુગાચાર્ય સ્વામી શ્રી પ્રણવાનંદજી મહારાજે સને ૧૯૧૬માં આ સંઘની સ્થાપના કરી હતી. 'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ' દ્વારા નીચે મુજબનાં વિવિધ કાર્યો કરવામાં આવે છે.

- ધર્મના ઉદાર સિંદ્ધાત સાથેની ચળવળ વડે જુદીજુદી શ્રેણીના હિંદુઓ વચ્ચે એકતા, સંપ અને નિકટતા ઝડપથી લાવવા ધર્મના પાયા પર આંદોલન વડે કાર્ય કરે છે.
- ધર્મ એ જ સમાજનો પ્રાણ છે. ધર્મના નામે આહવાન કરવાથી (ઊંચ, નીચ, શિક્ષિત કે અશિક્ષિત, ધનવાન નિર્ધન હરકોઈ) દરેકને એક જ સ્થાને અત્યંત ઓછા સમયમાં એકઠાં કરી શકાય જેથી ધર્મના આંદોલન વડે દેશના સઘળા હિન્દુ રહેવાસીઓને સંઘબધ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્ય કરે છે.
- ધર્મના આંદોલન દ્વારા આહવાન કરવાથી સઘળા લોકો નાતજાત, સમાજ અને વર્ગના ભેદ ભૂલી જઈ, ઈર્ષા-દ્વેષ, ભેદભાવ, અણબનાવ, હિંસા વગેરેને એક જ લક્ષયને પાર પાડવો અને સંઘ જુદીજુદી શ્રેણીના આ હિંદુ જનસાધારણ મિલન-મંદિર અથવા મિલન કેન્દ્રમાં સમવેત તથા સંઘબદ્ધ કરી તેમનામાં નિતિબોધ, આત્મચેતના તથા હિંદુત્વની ભાવના જગાડી

તેમનામાં નૂતન પ્રાણસંચાર કરવો.

- આ મિલન-મંદિર કેવળ માત્ર દેવમુર્તિનું સેવાપૂજાનું સ્થાન નથી, બલ્કે આજના જમાનામાં હિંદુ સમાજનું એકમાત્ર મિલન-ક્ષેત્રે, ધર્મક્ષેત્રે, કર્મક્ષેત્રે તથા સઘળી સમસ્યાઓના સમાધાનનું ક્ષેત્ર છે- ઉત્સાહ, ઉદ્યમ, શકિત, પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવા માટેનું તીર્થસ્થાન છે. આ મિલન મંદિરમાં સમસ્ત હિંદુ જાતિને એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે કે જેથી તેઓ દેશના સર્વ પ્રકારના લોકકલ્યાણનાં કાર્યો તથા ચળવળમાં જોડાઈને વિભિન્ન પરિસ્થિતિ અને સંજોગોમાં પોતાની જવાબદારી ભાન સાથે નિજ કર્તવ્ય બજાવી શકે.
- કયાંય કોઈ દેવમંદિર, ધર્મસ્થાન અથવા દેવપ્રતિમા દુષ્ટ લોકો દ્વારા લૂંટવામાં આવે કે અપવિત્ર બનાવાય તો મિલન મંદિરે તેનો યોગ્ય પ્રતિકાર કરવો.
- આ મિલન મંદિર સમગ્ર હિંદુ જાતિનું મિલન કેન્દ્ર બનાવવું. આશ્રયસ્થાન, સ્વબચાવના વ્યુહ અને ખરા અર્થમાં શકિત કેન્દ્ર બની રહેશે.
- સર્વજનો માટેનું ઉપાસના-ગૃહ અથવા પ્રાર્થના-મંદિર : આ મિલન મંદિરમાં એક દેવમૂર્તિ રાખવી. નિયમીત રીતે એનું પૂજન-અર્ચન કરવું. વિભિન્ન શ્રેણીના હિંદુઓ-ઊંચનીચના ભેદ સિવાય સહુ કોઈ એકત્રિત થઈને દેવપૂજામાં ભાગ લેવો અને ફૂલ ચઢાવવા.
- આ મિલન મંદિરમાં રોજ શ્રીમદ ભગવદ્ ગીતા, ઉપનિષદ, ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત વગેરે ધાર્મિક ગ્રંથોનું નિયમીત પઠન કરે.
- મિલન મંદિરમાં એક યજ્ઞશાળાનું આયોજન કરવું. ત્યાં એકાદશી, પૂર્ણિમા, અમાસ વગેરે તહેવારો તથા તિથિ વિશેષ અનુસાર પર્વ પ્રસંગે વિભિન્ન

શ્રેણીના હિંદુઓ સાથે નિયમ મુજબ હોમ તથા અગ્નિહોમ-યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવું.

- નાના બાળકોને વિના મુલ્યે સામાન્ય શિક્ષણ આપવાની સાથોસાથ હિંદુ રીતિ રિવાજો, સદાચાર, પ્રાર્થના, સ્તોત્રપાઠ તથા શ્રી ભગવદ્ ગીતા, રામાયણ, મહાભારત આદિ ધર્મગ્રંથોનું સરળ ભાષામાં શિક્ષણ આપવું. વિદ્યાથીઓને ઈતિહાસ, ભૂગોળ, સ્વાસ્થય, વિજ્ઞાન વગેરે જુદાજુદા વિષયોની સાથે હિંદુ ધર્મ, સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, સાધનોનું એવી રીતે શિક્ષણ આપવું. તેઓ આચાર વિચાર, નિયમ-પાલન, શિક્ષણ, જ્ઞાન તથા ચારીત્ર્યની બાબતમાં શ્રેષ્ઠ બને. વિદ્યાર્થીઓ નીતિબોધ, આત્મચેતના તથા દેશ-જાતિ-સમાજ વિશેની જવાબદારી તથા નિજકર્તવ્ય વિશે સજાગ બને.
- મિલન મંદિરના તાબા હેઠળ એક રક્ષાવાહિની રાખવી. દુષ્ટ લોકો કોઈ સ્થાને કોઈપણ જાતનો ઉપદ્રવ ન કરી શકે અને હિંદુ લોકો હરહંમેશ સન્માનપૂર્વક તથા સલામત રીતે રહી શકે તે માટે રક્ષાવાહિની સતર્ક રાખવી. દુષ્ટ તત્વો તરફથી કયાંય કોઈ પણ પ્રકારની તકલીફ થાય તેવું લાગે તો રક્ષાવાહિની તરત ત્યાં પહોંચી જઈ તીવ્રભાવે તેનો પ્રતિકાર કરે. આમ, હિંદુઓ પર આવતી અણધારી આપત્તિ ટાળવી.
- હિંદુ ધર્મનો વ્યાપક પ્રચાર તથા ધાર્મિક અનુષ્ઠાન નિયમીત તથા વિધિ પ્રમાણે ન થવાને કારણે હિંદુ જનતામાંથી ધર્મ પ્રત્યેની આસ્થા અને ધર્મ પ્રત્યેનો આદર લગભગ નાશ પામ્યો છે, આને લીધે તેઓ વિવિધ પ્રલોભનમાં ફસાઈને જુદાજુદા સ્થાને અન્ય ધર્માંતર કરતા થઈ ગયા છે.
- નિયમીત રૂપે ધર્મ-પ્રચાર તથા વ્યાપક ભાવો ધાર્મિક અનુષ્ઠાનની વ્યવસ્થા

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

થાય તો હરકોઈના મનમાં હિંદુપણાનું સ્વાભિમાન જાગે અને તેઓ ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ કેળવતા થઈ જાય. પ્રત્યેક મિલન મંદિરની દેખભાળ હેઠળ એક પ્રચાર-મંડળી ગામે ગામ ફરીને ધર્મનો પ્રચાર તથા ધાર્મિક અનુષ્ઠાનની વ્યવસ્થા કરે. તેઓ મિલન મંદિરના આદર્શ, ઉદેશ તથા કાર્યપ્રણાલિ વિશે સહુ કોઈને સમજૂતી આપે અને હિંદુ રિવાજ, આચરણ, અનુષ્ઠાન, શાસ્ત્ર, સદાચાર વગેરેનું શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કરે.

ગુજરાતની સંસ્થાઓ :

ભારતીય જનસમાજ જયારે જયારે પ્રાકૃતિક પ્રકોપનો ભોગ બને છે ત્યારે આફતગ્રસ્ત જનતાને પડખે ઊભા રહેવા 'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ' ના પરોપકારી સંતો હંમેશા તત્પર રહેતાં હતાં. જેમાં સ્વામીજીના પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન, સહયોગ અને આશિર્વાદ રહેતાં. યોગી નહીં પરંતું માનવ ઉપયોગી બનવાના ધ્યેય સાથે 'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ'ની શાખા ગુજરાત રાજયમાં શરૂ થઈ હતી. સ્વામીની રાહબરી હેઠળ ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, આરોગ્ય અને સામાજિક સેવાકીય પ્રવૃતિઓ કાર્યરત બની હતી. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે તેમની વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણની સાથે સાથે સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનું સિંચન પામી રહ્યા હતાં. ગુજરાતના વિવિધ જિલ્લાઓમાં આદિવાસી કલ્યાણ કેન્દ્રો, શાળાઓ, છાત્રાલયો, કોલેજો, ગૌશાળા તેમજ ફરતી હોસ્પિટલો દ્વારા આદિવાસી અશિક્ષિત અને ગરીબ જનતાના ઉત્કર્ષ અને વિકાસના કાર્યો હાથ ધરવામાં આવ્યા. સંગઠન અને એકતા, ધર્મ અને ધાર્મિકતા, ઉત્સવ અને ઉજવણી તેમજ શિક્ષણ અને મનુષ્યત્વ માટે જાગૃત એવા 'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ"ના સંતોએ નિરંતર કાર્યો કર્યાં છે અને હંમેશા કરતાં રહે છે. 'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ" સંચાલિત ગુજરાત રાજ્યમાં (૧) અમદાવાદ (૨) આહવા (જિ.ડાંગ) (૩) કલોલ (જિ.ગાંધીનગર) (૪) દેડીયાપાડા (જિ.નર્મદા) (૫) દ્વારકા (૬) વડોદરા (૭) વિસનગર

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

(જિ.મહેસાણા) (૮) ગંગપુર (વાંસદા, જિ. ડાંગ)(૯) સુરત અને (૧૦) સોમનાથમાં કાર્યરત સેન્ટરો છે.

સંસ્થાઓના સામાજિક કાર્યો :

ભગવત પ્રેરણાથી યુગાચાર્ય સ્વામી શ્રી પ્રણવાનંદજી મહારાજે સન ૧૯૧૬માં આ સંઘની સ્થાપના કરી હતી. 'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ" વિવિધ સેવા કાર્યો કરે છે જે નીચે દર્શાવેલ છે.

સેવાકાર્ય :

રેલ, દુષ્કાળ, ધરતીકંપ, ઝંઝાવાત વગેરે કુદરતી સંકટોને પ્રસંગે ન્યાત-શ્રીમંત-સંપ્રદાયનો કોઈપણ ભેદભાવ રાખ્યા વગર સંકટગ્રસ્તોની સેવા કરવામાં આવે છે.

ધર્મ પ્રચાર :

સનાતન ધર્મનો (યુગોપયોગી ઉદાર અસાંપ્રદાયિક નવીન સ્વરૂપ) પ્રચાર કરવા માટે સંસ્થાના સંન્યાસી, બ્રહ્મચારી પ્રચારકોની મંડળીઓ ગામે ગામમાં અને શહેરે-શહેરમાં ફરે છે. વાર-તહેવારો નિમિતે તથા અન્ય વિવિધ પ્રસંગે સંમેલનો કથા-કીર્તનો આખ્યાન પ્રવચનો તથા અન્ય ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો ઠેરઠેર યોજવામાં આવે છે. સમાજમાં રહેલા કુસંસ્કારો, વહેમો વગેરે દુર થાય અને સંપ, સંગઠન તથા સહકારની ભાવના જાગે અને ખીલે તે માટે યથા સાધ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

આદિવાસી તથા પછાત વર્ગોની ઉન્નતિ :

વનવાસી, પર્વતવાસી તથા પછાત વર્ગોના લોકોને જાતજાતની લાલચો આપી ભોળવી, ફોસલાવી, વટલાવી લેવાની સાથે સાથે તેમને રાષ્ટ્ર વિરોધી બનાવી દેવાની જે વ્યાપક પ્રવૃત્તિ પરદેશી ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ તથા મુસ્લિમ મોલવીઓ તરફથી આ દેશમાં ચાલી રહી છે. તેમાંથી તેમને મુકત કરી સ્વધર્મમાં તથા સ્વસમાજમાં પાછા લાવવાની

પ્રવૃત્તિ આ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવે છે. વન-પર્વતવાસી તથા પછાત વર્ગની વસ્તી ધરાવતા વિસ્તારોમાં પહોંચી જઈ કથા-કીર્તન, આખ્યાન પ્રવચનો ગોઠવી ચલચિત્રો, નાટક, ભવાઈ મારફતે તથા ધાર્મિક ચિત્રો બતાવીને તે અંગેની યથાયોગ્ય સહજ, સરળ ભાષાઓમાં રસપ્રદ માહિતી આપી, આરતી, હોમ, હવન વગેરે અનુષ્ઠાનો તેમની અંદર સ્વધર્મ નિષ્ઠા, સ્વદેશ પ્રેમ તથા રાષ્ટ્રીય ચેતના જાગ્રત કરવાના યથાસાધ્ય પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. વન-પર્વતવાસી તથા પછાતવર્ગના બાળકોને સંઘસંચાલિત વિદ્યાલયો તથા છાત્રાલયોમાં દાખલ કરી તેમની અંદર સંસ્કારોનું સિંચન કરી સવર્ણ બાળકોની સાથે એક જ પ્રકારના વાતાવરણમાં રાખી ઉછેરી શિક્ષણ આપી સામાજિક ભેદ-વિભેદોને નાબુદ કરવાના પ્રયાસો પણ કરવામાં આવે છે.

આદર્શ શિક્ષા પ્રચાર :

બાળક-બાલિકાઓને હાલના શિક્ષણની સાથે સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ (કાયદાની મર્યાદામાં રહીને) આપવા માટે ઠેરઠેર પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક વિદ્યાલયો તથા છાત્રાલયો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે અને તેમાં નિયત થયેલા પાઠયક્રમો ઉપરાંત રામાયણ, મહાભારત, ગીતા આદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરાવી બાલક-બાલિકાઓને આપણા ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ સંબંધી પાયાનું જ્ઞાન આપવાની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવે છે અને એ વિષયો ઉપરની પરીક્ષાઓ યોજી, હરીફાઈઓ ગોઠવી, એ વિષયો ઉપરનો રસ તેમની અંદર જાગૃત કરવાના પ્રયાસો પણ કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં એ જ ઉદેશથી સુરતમાં 'ગુરૂકુળ વિદ્યાપીઠ' તથા અમદાવાદમાં 'પ્રણવાનંદ વિદ્યામંદિર' નામની શિક્ષણ સંસ્થાઓ ઉભી કરવામાં આવી છે અને બન્ને જગ્યાએ 'છાત્રાલયો' પણ શરૂ કરવામાં આવ્યા છે.

વ્યાયામ પ્રચાર :

બાળકો તથા યુવાનોને યોગાસનો તથા અન્ય વિવિધ પ્રકારના વ્યાયામોની

તાલીમ આપી તંદુરસ્ત, સબળ, સશકત, શિસ્તબદ્ધ, સ્વાશ્રયી બનાવી દેવાના ઉદેશથી ઠેકઠેકાણે વ્યાયામ શાળાઓ ચલાવવામાં આવે છે.

તીર્થ સુધાર :

આપણા તીર્થધામોમાં ચાલતા અધર્મો, અનાચારો, અન્યાયો, અત્યાચારો અને જુલ્મોને દૂર કરી તેમની અંદર સાચા અર્થમાં ધાર્મિક ભાવના જાગ્રત કરવા માટે તથા વિવિધ પ્રસંગે આ તીર્થ ધામોની યાત્રાએ આવતા યાત્રાળુઓને સર્વ રીતે મદદ કરવા માટે અનેક તીર્થધામોમાં સંઘ તરફથી આશ્રમો, મઠ તથા ધર્મશાળાઓ શરૂ કરવામાં આવ્યાં છે.

સંસ્કૃતિ પ્રચાર :

પરદેશમાં વસતા ભારતીય લોકોમાં ધર્મ તથા સંસ્કૃતિના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે કેટલાક દેશોમાં સંઘ તરફથી આશ્રમો સ્થાપી વ્યવસ્થિત પ્રચાર પ્રવુંતીઓ પણ શરૂ કરવામાં આવી છે. અને સાંસ્કૃતિક મિશનો પણ મોકલાય છે.

હિન્દુ મિલન મંદિર :

છિન્નભિન્ન વેર વિખેર અને તેથી અશકત અને દુર્બળ બની ગયેલ હિન્દુ સમાજને ફરીથી સંગઠિત અને સ્વરક્ષાણ સમર્થ બનાવી દેવા માટે અત્યાર સુધી દેશભરમાં ૧૦૦૦ 'હિંદુ મિલન મંદિરો' સ્થાપવામાં આવ્યા છે.

પ્રકાશનો :

વિવિધ ભાષાઓમાં માસિકપત્રો તથા અન્ય સામાયિકો તેમજ વિવિધ ધાર્મિક પુસ્તકો પણ સંસ્થા તરફથી નિયમીત રીતે પ્રગટ કરવામાં આવે છે. સંઘના મુખ્ય કાર્યાલયમાંથી 'પ્રણવ' નામની બંગાળી માસિક પત્રિકા, સંઘના લંડન શાખામાંથી 'Hinduism' નામની ત્રિમાસિક પત્રિકા સંઘના હૈદ્રાબાદ (આંધ્રપ્રદેશ) શાખામાંથી 'Hindu Regeneration' નામની પત્રિકા અને સંઘની સુરત શાખામાંથી 'હિન્દુ મિલન મંદિર' નામની

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

ગુજરાતી માસિક પત્રિકા નિયમીત પ્રગટ થાય છે. વિભિન્ન ભાષાઓમાં અન્ય અનેક પ્રકાશનો પણ સંઘ તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યા છે.

ધર્માદા દવાખાનુ :

રાજપીપળાના ડેડીયાપાડા તાલુકામાં ગરીબ, નિરક્ષાર, આદિવાસી પછાતવર્ગના ભાઈ/બહેનો માટે છેલ્લા ૧૫ વર્ષથી સંસ્થા તરફથી આ ધર્માદા દવાખાનુ ચલાવવામાં આવે છે. દર વર્ષે આશરે ૨૦૦૦ દર્દીઓને આ દવાખાનામાંથી ઓછા ખર્ચે અથવા નિ:શુલ્ક સારવારનો લાભ આપવામાં આવે છે. દવા પણ મફત આપવાની સગવડ છે.

ફરતુ દવાખાનુ :

સંસ્થાના પોતાના ડોક્ટર, કમ્પાઉન્ડર અને એમ્બ્યુલન્સ સાથે આ સેવા મિશન હાલના નર્મદા જિલ્લાના રાજપીપળાના આદિવાસી વિસ્તારના ડેડીયાપાડા તાલુકાના ગામડે ગામડે ગરીબ-આદિવાસી પ્રજાઓને નિ:શુલ્ક સારવાર અને જરૂરત પ્રમાણે મફત દવા પણ આપે છે. સમયે સમયે સાગબારા, ઝઘડીયા, રાજપીપળા વિગેરે તાલુકાઓના ગામે ગામમાં પણ સંસ્થાનું ફરતું દવાખાનું સેવાનું કામ કરે છે. ગંભીર હાલતમાં દર્દીઓને તાત્કાલિક સારવાર મળી શકે તે માટે વડોદરા, ભરૂચ અને સુરતની સરકારી કે ખાનગી હોસ્પિટલોમાં તેઓને સંસ્થાની એમ્બ્યુલેન્સ દ્વારા લઈ જવામાં આવે છે.

સમાપન:

ભારત સેવાશ્રમ સંઘ ધ્વારા વિધાર્થીઓ નીતિબોધ, આત્મચેતના તથા દેશ-જાતિ-સમાજ વિશેની જવાબદારી તથા નિજ કર્તવ્ય વિશે સજાગ બની યોગ્ય ધર્મપ્રચાર વડે દેશના અસંખ્ય અને અનીતિમય વાતાવરણને સંપૂર્ણપણે પલટી શકે તેવું આયોજન કરે છે. મિલન-મંદિરના પુસ્તકાલયમાં એવા પુસ્તકો રાખવામાં આવે છે જેના વાંચનથી વિભિન્ન શ્રેણીના હિંદુને દેશ, જાતિ, સમાજ, ધર્મ, શિક્ષણ, સભ્યતા, નીતિ, સંયમ, સદાચાર વગેરેનું

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય જેના દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી વ્યકિત-વિશેષ શાસ્ત્રની વિધિ સમજી મર્યાદામાં રહી આચરણ કરે. જીવનમાં નૈતિકતા અને ધાર્મિક ભાવનાનો સંચાર કરી દેશમાંથી અનીતિ, અસંયમ, ઉચ્છૃંખલતા વગેરે દુષણોનો કમશઃ લોપ કરે છે. લોકો નીતી, ધર્મ તથા સમાજની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક એવા અનુષ્ઠાનો તથા આંદોલનોમાં સહભાગી બને તેવા કાર્યો ભારત સેવાશ્રમ સંઘ દ્વારા કરવામાં આવે છે. જે ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે.

સંદર્ભસૂચિ :

(૧) દ્વિવેદી, ભોજરાજ (૨૦૦૯). ***હિન્દુ માન્યતાનો ધાર્મિક આધાર***, દ્વિતીય આવૃત્તિ, અમદાવાદઃ આર. આર. શેઠ પબ્લીકેશન એન્ડ ડિસ્ટ્રુબીટર્સ.

(૨) મહેતા, ભરતરામ બી. (૧૯૯૦). ***પ્રાચીન હિંદુમાં સંઘ જીવન***, તૃતિય આવૃત્તિ, અમદાવાદઃ ગુજરાત વનકીકુલર સોસાયટી.

(૩) સ્વામી આત્માનંદ (૨૦૧૨). ***સ્વામી પ્રણવાનંદ સત્સંગ અને ઉપદેશ***, દ્વિતીય આવૃત્તિ, અમદાવાદઃ ભારત સેવાશ્રમ સંઘ.

(૪) સ્વામી અંબરીશાનંદજી (૨૦૧૫). ***આચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદજી મહારાજ અને ભારત સેવાશ્રમ સંઘ,*** પ્રથમ આવૃત્તિ, સુરતઃ ચંદ્રિકા પ્રિન્ટસ.

(૫) સ્વામી યતિશ્વરાનંદ (૧૯૮૩). ***સ્વામી પ્રણવાનંદજીની જીવન-સુવાસ***, અમદાવાદઃ ભારત સેવાશ્રમ સંઘ.

(૬) સ્વામી ગુરૂપદાનંદજી (૨૦૧૦). ***યુગાચાર્ય સ્વામીજી પ્રણવાનંદજીનું જીવન દર્શન***, પ્રથમ આવૃત્તિ, સુરતઃ ચંદ્રિકા પ્રિન્ટસ.

(૭) મેની, ધર્મપાલ (૧૯૬૬). ***સંતો કે ધાર્મિક વિશ્વાસ***, પ્રથમ આવૃત્તિ, માલકોતલઃ નવક્ષીત પબ્લિકેશન.

(૮) Bharat Sevashram Sangha (2014). ***Prerana, A Spiritual Publication of Bharat Sevashram Sangha,*** Vol1(4), 2014.

THE CHANGING SCENARIO OF LIBRARY SERVICES IN EMERGING INFORMATION TECHNOLOGY ENVIRONMENT

"ઉભરતી માહિતી તકનીકીનાં વાતાવરણમાં ગ્રંથાલય સેવાઓનું બદલાતું દ્રશ્ય"

PATEL NAVNITBHAI R.-[1], DR. SONAL P. BHARTI-[2]

[1]Department of Library and Information Science,VNSGU

[2]R.V. Patel College of Commerce (English Medium),Amroli

[1]navnit2525@gmail.com

1. સારાંશ: -

આજની વિકસતી નવી માહિતી અને નવી તકનીકીનાં વાતાવરણમાં ગ્રંથાલય સેવાઓ, વેબ અને મોબાઇલની પેઢીઓને પ્રભાવિત કરી રહ્યા છે.. નવી માહિતી તકનીકી સેવાઓ ઉપભોક્તાઓની ઓનલાઇન-વાંચવાની-આદતો બદલી રહ્યા છે. ભારતના વિજ્ઞાનીઓ પ્રાપ્ય તકનીકી ઉપરાંત નવી તકનીકીઓના નિર્માણ દ્વારા ઉપર કહેલી સમસ્યાઓના ઉકેલ માટેની ક્ષમતા ધરાવે છે. ઉપલબ્ધ અને સંભાવ્ય નવી તક્નીકી કઈ રીતે ઉપયોગી નીવડશે તેનો વિગતે વિચાર કરીએ. (Kosh, 2025) વ્યક્તિગત સેવાઓ, માહિતી અને સમાચાર ફેલાવો, ઑપ્ટિમાઇઝ સર્ચ એન્જિન સેટ કરી રહ્યાં છે. સ્વનિર્ધારિત(કોહા) જેવાં ગ્રંથાલય સૉફ્ટવેરો ઇન્સ્ટોલ કરવાં, ગ્રંથસૂચિ સંદર્ભો શેર કરવા, વિવિધ સ્રોતોમાંથી ડેટા-કાર્યોનું સંયોજન કરવું, મલ્ટીમીડિયા શેરિંગ, વ્યાવસાયિક સામાજિક નેટવર્ક્સ, ગ્રંથાલયોએ ગૂગલ અને વિકિપીડિયા જેવી રોજિંદી સામગ્રી સેવાઓ, સ્ટારબક્સ અને બાર્નેસ અને નોબલ જેવા કાફે, હોમ ડિલિવરી અને નેટફ્લિક્સ જેવી ઓનલાઇન સ્ટ્રીમિંગ સેવાઓ સાથે સ્પર્ધા કરી છે. આ માહિતી સુલભતા બજારમાં તરતા રહેવા માટે, નવી પેઢીના ઉપભોક્તાની સેવાને વધુ સારી આપવા માટે ગ્રંથાલયોની સેવાઓ બદલાય રહ્યા છે. ઉપભોક્તાઓ, ગ્રંથપાલો અને માહિતી સેવાઓ વ્યાવસાયિકો

વધુ કાર્યક્ષમ રીતે સંપર્ક કરી શકે છે, વધારાની માહિતી સામગ્રી જ્ઞાન ઉત્પન્ન આ નવું દૃશ્ય આરોગ્ય વિજ્ઞાન ગ્રંથાલયોમાં માહિતી પ્રદાતાઓ અને ઉપભોક્તાઓના વર્તનને પણ બદલી રહ્યું છે. આ લેખ નવા વેબ વાતાવરણ, સાધનોની સમીક્ષા કરે છે; જેમેકે ગ્રંથાલયો, ગ્રંથપાલો, ઉપભોક્તાની સેવાને વધુ સારી રીતે તૈયાર કરવાની તક આપે છે, અને ઉપભોક્તાઓ માટે ફાયદા-ગેરફાયદાથાય છે. ગ્રંથપાલોએ ઉપભોક્તાઓની નવી માનસિકતા સાથે અનુકૂલન કરવાની જરૂર છે, નવી માહિતી તકનીકીની સેવાઓ આપવી રહી.

2. ચાવીરૂપ શબ્દો:-

ગ્રંથાલય, વિકસતી માહિતી તકનીકી વાતાવરણ સેવા, મોબાઇલ ગ્રંથાલય સેવા, ડિજિટલ રિમોટ, વેબ ૨.0-થી-૪.0, ચેટ જીપીટીથી એઆઇ.

3. પ્રસ્તાવના: -

આ સૂચના તકનીકીના સંદર્ભમાં ગ્રંથાલયોનો વિકાસ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે, જેની સૂચના સુધી પહોંચવું, તેને નિયંત્રિત અને તેનો ઉપયોગ કરવાની રીતો ગ્રંથાલય સેવાનાં નવા આકારનાં વાતાવરણમાં છે. અહીં દસ ચાવીરૂપ ઉભરતી ટેક્નોલૉજીઓની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે - જેમ કે મોબાઇલ ટેક્નોલૉજી, આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ અને બ્લોકચેઇન જે ડિજિટલ લાઇબ્રેરી કામગીરીને રૂપાંતરિત કરી રહી છે. જેમ કે- ગ્રંથાલયનાં પુસ્તકો કે જે પરંપરાગત ગ્રંથસંગ્રહમાં હતાં અને છે, તે આજની ગૂગલ વેબ ક્રોમનાં તમામ એક્સટેન્શન, ચેટ જીપીટી, ગૂગલ જેમીની-બાર્ડ, નોવા, મેક્ષ એઆઇ, જીપીટી-૪0, ઇમેજ જનરેટર, પીડીએફ સ્કેન, સુપરબોટ, જીપીટી-૪, ક્લાઉડ-૩.૫ સોન્નેટ, વેબ સર્ચ, ટેટ્ર જનરેટર, લૉગો જનરેટર, રાઇટર, વગેરે ગતિશીલ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન અને માહિતીસૂચના કેન્દ્રોનાં વાતાવરણમાં પ્રવેશી રહ્યા છે, જેમાનાં ઘણાં મુખ્ય અને બદલી શકાય એવાં છે.

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 એ શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પરિવર્તનકારી ફેરફારો લાવે છે, જેમાં ગ્રંથાલય સેવાઓમાં નવીન અને ક્રાંતિકારી ફેરફારોને સમર્થન આપવા માટે ગ્રંથાલયોની ભૂમિકાનો સમાવેશ થાય છે. NEP-2020 ગ્રંથાલય સેવાઓને કેવી રીતે અસર કરે છે તેના કેટલાક મુખ્ય પાસાઓ અહીં આપ્યા છે:

4. મલ્ટિડિસિપ્લિનરી લર્નિંગ પર ભાર:-

NEP-2020 શિક્ષણ માટે આંતરશાખાકીય અભિગમને પ્રોત્સાહન આપે છે, ગ્રંથાલયોને અભ્યાસના વિવિધ ક્ષેત્રોને સમર્થન આપતા વિવિધ સંગ્રહો બનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આમાં કળા, વિજ્ઞાન અને વ્યાવસાયિક તાલીમમાંથી સંકલિત સંસાધનોનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

5. ડિજિટલ ગ્રંથાલય અને ઇ-રિસોર્સીસ: -

NEP-2020 ડિજિટલ શિક્ષણ અને ટેક્નોલોજી એકીકરણની જરૂરિયાતને હાઇલાઇટ કરે છે. ગ્રંથાલયો વ્યાપક ડિજિટલ સંગ્રહો બનાવવા, ઈ-પુસ્તકો, ઓનલાઈન જર્નલ્સ અને અન્ય ડિજિટલ સંસાધનોની ઍક્સેસ પ્રદાન કરવા, શિક્ષણને વધુ સુલભ બનાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે તેવી શક્યતા છે.

6. અધ્યયન સંસાધન કેન્દ્રો: -

ગ્રંથાલયો વ્યાપક શિક્ષણ સંસાધન કેન્દ્રોમાં વિકસિત થઈ શકે છે જે શૈક્ષણિક અને અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓ બંનેને સમર્થન આપે છે. આમાં સહયોગી શિક્ષણ, સર્જનાત્મકતા અને સંશોધન માટે જગ્યા બનાવવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

7. વિવેચનાત્મક વિચારસરણી અને સંશોધન કૌશલ્યોને પ્રોત્સાહન આપવું: -

કૌશલ્ય વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને, ગ્રંથાલયો એવા કાર્યક્રમોનો અમલ કરી શકે છે જે વિદ્યાર્થીઓમાં વિવેચનાત્મક વિચારસરણી, સંશોધન ક્ષમતાઓ અને માહિતી

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

સાક્ષરતામાં વધારો કરે છે, જેનાથી તેઓ તેમની પાસે ઉપલબ્ધ માહિતીનો ઉપયોગ કરી શકે છે માહિતીની વિશાળ શ્રેણી નેવિગેટ કરો.

8. નવીન શિક્ષણ સામગ્રી: -

વિદ્યાર્થીઓને જોડવા અને શીખવાના અનુભવને સમૃદ્ધ બનાવવા ગ્રંથાલયો નવીન સામગ્રી અને ફોર્મેટ જેમ કે ઇન્ટરેક્ટિવ મલ્ટીમીડિયા, વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી અને ઓપન એજ્યુકેશનલ રિસોર્સિસ (OER) અપનાવી શકે છે.

9. સમુદાય સંલગ્નતા અને સમાવેશીતા: -

NEP-2020 શિક્ષણમાં સમાવેશીતા અને સમુદાયની ભાગીદારી પર ભાર મૂકે છે. ગ્રંથાલયો સ્થાનિક સમુદાયના જોડાણમાં, વિવિધ જૂથોને ધ્યાનમાં રાખીને કાર્યક્રમો, કાર્યશાળાઓ અને પહેલોનું આયોજન કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

10. શિક્ષકો અને શિક્ષકો માટે સમર્થન: -

ગ્રંથાલયો શિક્ષકો માટે સંસાધનો અને વ્યાવસાયિક વિકાસની તકો પૂરી પાડી શકે છે, તેમને સાધનો અને જ્ઞાનથી સજ્જ કરી શકે છે જે NEP-2020 સાથે સંરેખિત હોય તેવી નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓનો અમલ કરી શકે છે.

11. મૂલ્યાંકન અને પ્રતિસાદ મિકેનિઝમ:-

ગ્રંથાલયો સંસાધનોના સતત મૂલ્યાંકન અને ઉપભોકતા સંતોષ માટે સિસ્ટમો અમલમાં મૂકી શકે છે જેથી કરીને ઉપભોકતાઓના પ્રતિસાદના આધારે સેવાઓને અનુકૂલિત કરી શકાય, જેથી તેઓ વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોની વધતી જતી જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરે.

12. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સહયોગ:-

ગ્રંથાલયો અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વચ્ચે વધુ સારો સહયોગ એવા કાર્યક્રમોના વિકાસ તરફ દોરી શકે છે જે અભ્યાસક્રમના ઉદ્દેશ્યો, સંસાધનોની વહેંચણી અને સંયુક્ત સંશોધન પહેલને સમર્થન આપે છે.

13. કૌશલ્ય વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો:-

ગ્રંથાલયો ભવિષ્યના કર્મચારીઓ માટે સંબંધિત યોગ્યતાઓ વિકસાવવા પર NEP-2020ના ભાર સાથે સુમેળમાં કોડિંગ, ડિજિટલ સાક્ષરતા અને સંશોધન પદ્ધતિ વર્કશોપ્સ જેવા કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમો ઓફર કરી શકે છે. જે સમુદાયની ભાવનાઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે, ગ્રંથાલયોને ડિજિટલ સાક્ષરતાથી સંબંધિત વિષય પર કામ કરવું જોઇએ, તે ખાતરી કરે છે કે બધા ઉપભોક્તા નવી તકનીકને અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે. આ ઉપરાંત, ઝડપથી ડિજિટલ વિશ્વની સુરક્ષા અને ડેટા સુરક્ષા ચિંતાઓ માટે કારણ કે ગ્રંથાલયોને ઉપભોક્તાની માહિતીની સુરક્ષા કરવાની આવશ્યકતા છે. પરિણામ સ્વરૂપે, ગ્રંથાલય સેવાઓના બદલાવમાં વિકસતી સૂચના તકનીકીનું મહત્વપૂર્ણ પ્રગતિ જોવા મળે છે, વિશિષ્ટતા અને સામુદાયિક પ્રસ્તુતિની વૃદ્ધિ થાય છે. જેમકે ગ્રંથાલયનો ફેરફાર અનુકૂળ હોય છે, તે સૂચનાઓ સુધી પહોંચે છે.(Counsellor, 2024)

14. તકનીકીનું આઇ.ટી. વાતાવરણ શું છે: -

"આઇ.ટી.વાતાવરણ-એન્વાયરમેન્ટ" શબ્દનો અર્થ એ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, હાર્ડવેર, સોફ્ટવેર અને સિસ્ટમ્સનો છે, જેના પર એક વ્યવસાય ઇન્ફર્મેશન ટેક્નોલૉજી-આઇ.ટી.નો ઉપયોગ કરતી વખતે દરરોજ આધાર રાખે છે. આઇ.ટી. વાતાવરણમાં સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતા કેટલાક સંસાધનોમાં કૉમ્પ્યૂટર્સ, ઇન્ટરનેટ એક્સેસ, પેરિફેરલ

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

ઉપકરણો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સરળ સમજણ માટે ત્રણ જુદા જુદા આઇ.ટી. પર્યાવરણ ઘટકોનું વિભાજન છેઃ

14.1. હાર્ડવેરઃ રાઉટર્સ, પર્સનલ કૉમ્પ્યૂટર્સ, સર્વર્સ, સ્વીચો અને ડેટા સેન્ટર્સ.

14.2. સોફ્ટવેરઃ વેબ સર્વર્સ અને એપ્લિકેશન્સ જે હાર્ડવેર જોડાણોને અસરકારક અને વધુ વ્યવહારુ બનાવે છે.

14.3. નેટવર્કિંગઃ ફાયરવોલ્સ, કેબલ્સ અને અન્ય ઘટકો જે વ્યવસાયમાં આંતરિક અને બાહ્ય સંચારની સુવિધા આપે છે. ઉપરોક્ત તમામ તત્વો તંદુરસ્ત આઇ.ટી. વાતાવરણ બનાવવા માટે સાથે મળીને કામ કરે છે. તેથી અપેક્ષા મુજબ બધું કાર્ય કરે છે તેની ખાતરી કરવા માટે આ વાતાવરણના નિષ્ણાત સંચાલનની જરૂર છે.

15. (Blog, 2025)આઇ.ટી. વાતાવરણ મેનેજમેન્ટ શું છે?

આઇ.ટી. વાતાવરણ વ્યવસ્થાપન એ પ્રક્રિયાઓનો એક સમૂહ છે જે આઇ.ટી. સિસ્ટમો, સંસાધનો, પ્લેટફોર્મ્સ અને તેનો ઉપયોગ કરતા લોકોનું સંકલન કરે છે. આઇ.ટી. એન્વાયર્નમેન્ટ મેનેજમેન્ટનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ દરેક આઇ.ટી. ઘટકને કાર્યરત અને કાર્યક્ષમ રાખવાનો છે. વ્યવસાયિક ઉત્પાદકતાને ઓપ્ટિમાઇઝ કરવા અને સમય બચાવવા માટે નક્કર અને સ્થિર આઇ.ટી. વાતાવરણ નિર્ણાયક છે. અસરકારક સંચાલન એ તમારા આઇ.ટી. ટૂલ્સના પ્રભાવને શ્રેષ્ઠ રાખવા માટે એક મુજબનું રોકાણ છે.

16. આઇ.ટી. વાતાવરણ મેનેજમેન્ટના મુખ્ય લાભોઃ -

આઇ.ટી. સિસ્ટમની કામગીરીને વધારે છે, આઇ.ટી. સિસ્ટમ્સનું સક્રિય સંચાલન એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે કર્મચારીઓને સકારાત્મક અને ઉત્પાદક કાર્યનો અનુભવ છે. ટેકનિકલ અવરોધો અને વિક્ષેપો ઓછા સામાન્ય બની જાય છે, જે કર્મચારીઓના મનોબળ અને ઉત્પાદકતામાં સુધારો કરે છે. ખર્ચમાં ઘટાડો- જ્યારે તમારી પાસે સક્રિય સંચાલન યોજના

હોય ત્યારે તમારે આઇ.ટી. વાતાવરણના સમારકામ અને ફેરબદલ પર વધુ ખર્ચ કરવાની જરૂર નથી. આ જગ્યાના નિષ્ણાતો કોઈપણ ભૂલોને વહેલી તકે ઓળખી શકે છે અને તમારા વ્યવસાયને નિયંત્રિત કરવા અથવા નકારાત્મક અસરો પેદા કરવા માટે ખર્ચાળ બને તે પહેલાં તેને સુધારી શકે છે. વધુ સારી સુરક્ષા-સાયબર ચોરી વધી રહી છે, અને ડેટા ગુમાવવાની તમારી નબળાઈને ઘટાડવા માટે તમારા નેટવર્ક અને ઉપકરણો સુરક્ષિત હોવા જરૂરી છે. આઇ.ટી. પર્યાવરણ વ્યવસ્થાપન એ તમારા ડેટા અથવા સિસ્ટમોને સુરક્ષિત રાખવાનો એક વિશ્વસનીય માર્ગ છે. આદર્શ રીતે, સમર્પિત નિષ્ણાતો દ્વારા આઇ.ટી. પર્યાવરણ વ્યવસ્થાપનની કાળજી લેવી જોઈએ. જો તમારી પાસે વિશ્વસનીય ઇન-હાઉસ ટીમ ન હોય , તો તમે હંમેશાં આ સેવાને આઉટસોર્સ કરી શકો છો. તમે પસંદ કરો છો તે આઇ.ટી. સપોર્ટ પ્રોવાઇડર ખામીઓને ઓળખવા અને મહત્તમ ઉત્પાદકતા જાળવવા માટે શું બદલવું જોઈએ તેના વિગતવાર અહેવાલો પ્રદાન કરવામાં સમર્થ હોવા જોઈએ.

17. કૉમ્પ્યૂટર આઇ.ટી. વાતાવરણ સાથે કેવી રીતે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે?

કૉમ્પ્યૂટર્સ એ આઇ.ટી. વાતાવરણના મુખ્ય ઘટકોમાંનું એક છે. પરંતુ કૉમ્પ્યૂટર આઇ.ટી. વાતાવરણના અન્ય પાસાઓ સાથે કેવી રીતે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે? ટૂંકમાં, તેઓ એકબીજા સાથે પ્રત્યાયન કરવા માટે નીચેનામાંથી એક કૉમ્પ્યૂટર નેટવર્કનો ઉપયોગ કરે છે:

18. સ્થાનિક વિસ્તાર નેટવર્ક અને વિશાળ વિસ્તાર નેટવર્ક: -

સ્થાનિક વિસ્તારનું સંકલન-લોકલ એરિયા નેટવર્ક(લેન) નામ સૂચવે છે તેમ, લેન પ્રમાણમાં નાના સ્થાનિક વિસ્તારમાં કૉમ્પ્યૂટર્સને જોડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક જ ઇમારત અથવા ઓફિસ લૉ. ઓફિસના બધા કૉમ્પ્યૂટર્સ એક જ નેટવર્ક સાથે કનેક્ટ થઈ શકે છે કારણ કે તે એક જ જગ્યાએ છે. લેન ઉપભોકતાઓ પ્રિન્ટર્સ, પ્રોગ્રામ્સ અને અન્ય ઘણા

જેવા હાર્ડવેર પણ શેર કરી શકે છે કારણ કે તેઓ એક જ નેટવર્ક સાથે જોડાયેલા છે. વાઇડ એરિયા નેટવર્ક-ડબલ્યુએએન લેન કરતા મોટા ભૌગોલિક વિસ્તારને આવરી લે છે. ઉદાહરણ તરીકે, બીજા દેશમાં વિસ્તરણ કરતો ધંધો એક નવા વિસ્તારમાં પહોંચવા માટે તેના નેટવર્કને વિસ્તૃત કરી શકે છે. તે અસરકારક હોવા છતાં, ડબલ્યુએએનની ઝડપ ઓછી હોય છે કારણ કે તે વધુ અંતરને આવરી લે છે.

19. આઇ.ટી. વાતાવરણમાં શાસનના સિદ્ધાંતો, માપદંડો અને પ્રણાલીઓ: -

આઇ.ટી. ગવર્નન્સ એ સુનિશ્ચિત કરવામાં સામેલ પ્રક્રિયાઓનો સંદર્ભ આપે છે કે વ્યવસાય તેના લક્ષ્યો અને ઉદ્દેશોને પહોંચી વળવા માટે તેની આઇ.ટી. સિસ્ટમ્સ અને વાતાવરણનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરે છે. આઇ.ટી. શાસન એ ઓપચારિક માળખું છે જે નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાને ટેકો આપે છે અને વ્યવસાયોને તેમના આઇ.ટી. સંસાધનોમાં આત્મવિશ્વાસથી રોકાણ કરવામાં મદદ કરે છે. આઇ.ટી. ફ્રેમવર્કના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર આ મુજબ છેઃ ISO 2000, ITIL, COBIT આઇ.ટી. મેનેજર્સ અને હિસ્સેદારોએ આઇ.ટી. ગવર્નન્સ અને તેની સાથે સંકળાયેલા સિદ્ધાંતો, ધોરણો અને પદ્ધતિઓના અમલીકરણ માટે જોડાણ કરવું જોઈએ. જો કે, તમારે શ્રેષ્ઠ મોડેલ પસંદ કરવા માટે હાર્ડવેર અને ડેટા સંરક્ષણ જેવી તમારી વિશિષ્ટ વ્યાવસાયિક જરૂરિયાતોને સંપૂર્ણપણે સમજવી જોઈએ.

20. માહિતી તકનીકીનું વાતાવરણ: -

ડિજિટલ ગ્રંથાલય અને ઇ-સંસાધનો, ઇ-પુસ્તકો અને સામયિકોની ઍક્સેસ ગ્રંથાલય ઉપભોક્તાઓને સંસાધનોની 24/7 ઍક્સેસ પ્રદાન કરવા માટે તેમનું ડિજિટલ સંગ્રહને વિસ્તૃત કરી રહ્યા છે.. ઓવરડ્રાઇવ અને લિબી જેવા પ્લેટફોર્મ વ્યાપક ઇ-પુસ્તકો અને ઓડિયોબુક્સ ઓફર કરે છે. ઓપન એક્સેસની પહેલ ઉપભોક્તાઓને વિદ્વતાપૂર્ણ કાર્યની મફત ઍક્સેસ મળે તેની ખાતરી કરવા માટે ઓપન-ઍક્સેસ સંસાધનો અને

ISBN : 978-81-985609-7-1 Year : April-2025

ભંડારોને સમર્થન આપવું. એઆઇ-આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ અને ચેટબોટ્સ એઆઇ-સંચાલિત સૂચિ સંસાધનોને વધુ કાર્યક્ષમ રીતે વર્ગીકૃત અને સૂચિબદ્ધ કરવામાં મદદ કરવા માટે એઆઇનો ઉપયોગ કરવો. ઉપભોક્તા સમર્થન માટે ચેટબોટ્સ: ઉપભોક્તાઓને સામાન્ય પૂછપરછમાં મદદ કરવા અને ડિજિટલ સંસાધનોને નેવિગેટ કરવા માટે ગ્રંથાલય વેબસાઇટ્સ પર ચેટબોટ્સનો અમલ કરવો. ઓગમેન્ટેડ અને વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી, ઇમર્સિવ લર્નિંગ એક્સપિરિયન્સ: ઐતિહાસિક સ્થળોની વર્ચ્યુઅલ ટુર અથવા ઇન્ટરેક્ટિવ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો જેવા આકર્ષક શિક્ષણ વાતાવરણ બનાવવા માટે એ.આર. અને વી.આર. તકનીકોનો ઉપયોગ, વી.આર. સંશોધન જગ્યા, ઉપભોક્તાઓને સંશોધન અથવા સર્જનાત્મક પ્રયાસો માટે વી.આર. સાધનોની શોધખોળ કરવા માટે સમર્પિત જગ્યા પ્રદાન કરવી. ડેટા-પ્રદત વિશ્લેષણ, ઉપભોક્તા વર્તણૂક આંતરદૃષ્ટિ, ઉપભોક્તાની પસંદગીઓને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે ડેટા વિશ્લેષણનો લાભ અને તે સેવાઓ, સંગ્રહ વ્યવસ્થાપન, પુરાવા-આધારિત સંગ્રહ વિકાસ અને વ્યવસ્થાપન વ્યૂહરચનાઓ માટે ડેટા વિશ્લેષણનો ઉપયોગ કરવો. સહયોગી જગ્યાઓ અને નિર્માતા ચળવળ ક્રિએશન લેબ અને મેકર સ્પેસ: હાથથી શીખવા માટે 3D પ્રિન્ટર, રોબોટિક્સ કીટ અને અન્ય સાધનોથી સજ્જ જગ્યા પૂરી પાડવી. સમુદાય વર્કશોપ્સ, ઇવેન્ટ્સ અને વર્કશોપ્સનું આયોજન કરવું જે ગ્રંથાલય ઉપભોક્તાઓની સેવાઓ વચ્ચે નવીનતા, સર્જનાત્મકતા અને સહયોગને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

21. ઉભરતી માહિતી તકનીકીનાં વાતાવરણમાં ગ્રંથાલય સેવાઓનું બદલાતું દ્રશ્યનો પરિચય: -

માહિતી તકનીકોના આગમનથી ગ્રંથાલયો ચલાવવાની, ઉપભોક્તાઓ સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરવાની અને સેવાઓ પ્રદાન કરવાની રીત બદલાઇ ગઇ છે. પુસ્તકો અને

અન્ય મુદ્રિત સામગ્રીના ભૌતિક ભંડાર તરીકે ગ્રંથાલયનો પરંપરાગત ખ્યાલ હવે પૂરતો નથી. ગ્રંથાલયોએ હવે ડિજિટલ વાતાવરણમાં અનુકૂલન કરવું આવશ્યક છે જ્યાં માહિતી સરળતાથી ઑનલાઇન ઉપલબ્ધ છે, અને ઉપભોક્તાઓ વિશાળ શ્રેણીના સંસાધનોની ત્વરિત ઍક્સેસની અપેક્ષા રાખે છે.

પરિવર્તનના મુખ્ય પડકારો, વિકસતી માહિતી તકનીકી વાતાવરણમાં ગ્રંથાલય સેવાઓના રૂપાંતરને કેટલાક પરિબળો પ્રેરિત કરી રહ્યા છે. ડિજિટાઇઝેશન, પ્રિન્ટમાંથી ડિજિટલ મટિરિયલ્સમાં ફેરફારથી ગ્રંથાલયો માહિતી એકત્રિત કરવાની, સ્ટોર કરવાની અને તેને ઍક્સેસ કરવાની રીતને બદલી નાખે છે. ઇન્ટરનેટ અને સોશિયલ મીડિયા, ઇન્ટરનેટ અને સોશિયલ મીડિયાના વ્યાપક ઉપયોગે ગ્રંથાલયોને વ્યાપક પ્રેક્ષકો સુધી પહોંચવામાં અને ઑનલાઇન સેવાઓ પૂરી પાડવા સક્ષમ બનાવી છે. મોબાઇલ ઉપકરણોના પ્રસારથી મોબાઇલ-ફ્રેંડલી ગ્રંથાલય સેવાઓ અને સંસાધનોની માંગમાં વધારો થયો છે. ક્લાઉડ કોમ્પ્યુટીંગે ગ્રંથાલયોને પરંપરાગત ઓન-પ્રિમાઇસીસ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરથી દૂર જવા અને વધુ સ્માર્ટ-લવચીક, માપી શકાય તેવા અસરકારક ઉકેલો અપનાવવા સક્ષમ કર્યા છે. આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ-એ.આઇ. અને મશીન લર્નિંગ-એમ.એલ.નો ઉપયોગ ગ્રંથાલય સેવાઓને વધારવા માટે કરવામાં આવે છે, જેમ કે ચેટબોટ્સ, ભલામણ સિસ્ટમ્સ અને અનુમાનિત વિશ્લેષણો. નવી ગ્રંથાલય સેવાઓની પહેલ આ ફેરફારોના પ્રતિભાવમાં, ગ્રંથાલયો નવી સેવાઓને પહેલી રજૂ કરી રહ્યા છે., જેમાં ડીજીટલ કલેક્શન, ગ્રંથાલયો ઇ-બુક્સ, ઇ-જર્નલ્સ, ડીજીટલ વિષયવસ્તુનો ડીજીટલ કલેક્શન બનાવી રહ્યા છે. એ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ઑનલાઇન ગ્રંથાલયો-સંસાધનો જેમ કે ડેટાબેઝ, ઇ-જર્નલ્સ,ઑનલાઇન અભ્યાસક્રમોને ઍક્સેસ પ્રદાન કરે છે. વર્ચ્યુઅલ ગ્રંથાલયોની-સંદર્ભ સેવાઓમાં, જેમ કે ચેટબોટ, ઇ-મેઇલ અને વિડિયો કોન્ફરન્સિંગ, વગેરે

વર્ચ્યુઅલ સંદર્ભ સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. આજે ગ્રંથાલયો મેકરસ્પેસ-જગ્યા બનાવી રહ્યા છે. જેમકે ૩ડી પ્રિન્ટીંગ, લેસર કટીંગ અને કોડિંગ જેવી તકનીકીઓનું ઍક્સેસ પ્રદાન કરે છે. ગ્રંથાલયો ડિજિટલ સાક્ષરતા કાર્યક્રમો ઓફર કરે છે જેથી ઉપભોક્તાઓને ડિજિટલ વિશ્વમાં નેવિગેટ કરવા માટે જરૂરી કુશળતા વિકસાવવામાં મદદ મળે છે. પડકારો અને તકો વિકસતી માહિતી તકનીકીના વાતાવરણમાં ગ્રંથાલય સેવાઓનો બદલાતાં દૃશ્યો પડકારો અને તકો બંને રજૂ કરે છે:

ફાઇનાન્સિંગ, ગ્રંથાલયોને બજેટની મર્યાદાઓનો સામનો કરવો પડે છે, જે નવી તકનીકો અને સેવાઓમાં રોકાણ કરવાની તેમની ક્ષમતાને મર્યાદિત કરી શકે છે. ડિજિટલ વિભાજન હાંસિયામાં ધકેલાઇ ગયેલા સમુદાયો માટે ગ્રંથાલય સેવાઓની ઍક્સેસને મર્યાદિત કરી શકે છે. જેમાં માહિતી ઓવરલોડ ઑનલાઇન માહિતીની વિપુલતા જબરજસ્ત હોઇ શકે છે, જે ઉપભોક્તાઓ માટે સંબંધિત અને વિશ્વાસપાત્ર સ્ત્રોતો શોધવાનું મુશ્કેલ બનાવે છે. એક્સેસમાં તક-વધારો, વિકસતી તકનીકો ગ્રંથાલય સેવાઓ અને સંસાધનોની ઍક્સેસને વધારી શકે છે, ખાસ કરીને દૂરસ્થ કે ઓછી સેવા ધરાવતા ઉપભોકતાઓ માટે, બહેતર ઉપભોક્તા અનુભવ, ગ્રંથાલયો વધુ વ્યક્તિગત અને આકર્ષક ઉપભોક્તા અનુભવો બનાવવા માટે વિકસતી તકનીકોનો ઉપયોગ કરી શકે છે. નવી ભાગીદારી, ગ્રંથાલયોની સેવાઓ વિકસાવવા માટે અન્ય સંસ્થાઓ સાથે સહયોગ કરી શકે છે. ભાવિ દિશાઓ, જેમ જેમ ઇન્ફોર્મેશન તકનીકીનું વાતાવરણ સતત વિકસિત થતું જાય છે તેમ, ગ્રંથાલયોએ સુસંગત રહેવા માટે નવીન-અનુકૂલન સાંધવાની જરૂર પડશે. કેટલીક સંભવિત ભાવિ દિશાઓ છે,

ગ્રંથાલયો આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ-એ.આઇ. અને મશીન લર્નિંગ-એમ.એલ.નો લાભ લઇને ઉપભોક્તા અનુભવ વધારવા, શોધને બહેતર બનાવવા અને સંગ્રહને

ઑપ્ટિમાઇઝ કરી શકે છે. ઇન્ટરનેટ ઓફ થિંગ્સ-આઇ.ઓ.ટી.એ. સ્માર્ટ ગ્રંથાલયો બનાવવા અને ઉપભોક્તા અનુભવને વધારવા માટે આઇ.ઓ.ટી.ની સંભવિતતા શોધી શકાય છે. વર્ચ્યુઅલ અને સંવર્ધિત-ઓગમેન્ટેડ રિયાલિટી, ગ્રંથાલયો ઇમર્સિવ આકર્ષક અનુભવો બનાવવા માટે આ વર્ચ્યુઅલ-ઓગમેન્ટેડ રિયાલિટીનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. ઓપન એક્સેસ-ઓપન ડેટા, ગ્રંથાલયોનાં જ્ઞાનને ઍક્સેસ વધારવા અને સહયોગને પ્રોત્સાહન આપવા માટે આ પહેલને પ્રોત્સાહન આપી શકાય છે.

22. વિકસતી માહિતી ટેકનોલોજીના સંદર્ભમાં ગ્રંથાલય સેવાઓના બદલાતાં વાતાવરણમાં મહત્વપૂર્ણ વલણો, અને અનુકૂલનનાં મુદ્દાઓ:- (App, 2025) (Chat, 2024)

ડિજિટલ પરિવર્તન-ટ્રાન્સફોર્મેશન, ગ્રંથાલયો પરંપરાગત ભૌતિક સંગ્રહમાંથી ડિજિટલ સંસાધનો વધુ આગળ વધી રહ્યા છે. જેમકે ઇ-પુસ્તકો, ઑનલાઇન સામયિકો અને ડેટાબેઝનો સમાવેશ થાય છે, જે સમર્થકો માટે સુલભતા અને ઉપયોગીતામાં વધારો કરે છે. રીમોટ એક્સેસ, ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ અને ડિજિટલ સંસાધનોનો ઉદય ઉપભોક્તાઓને ભૌગોલિક અવરોધોને તોડીને ગમે ત્યાંથી ગ્રંથાલય સામગ્રી સેવાઓને ઍક્સેસ કરવાની મંજૂરી આપે છે. આ વલણ ખાસ કરીને COVID-19 રોગચાળાના પ્રતિભાવમાં ઝડપી બની છે. ઉપભોક્તા-કેન્દ્રિત સેવાઓ ઍક્સેસને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે ગ્રંથાલયો ઉપભોક્તા સેવા માટે ચેટબોટ્સ, વ્યક્તિગત ભલામણો અને ઉપભોક્તા-મૈત્રીપૂર્ણ એપ્લિકેશન ઇન્ટરફેસ જેવી તકનીકો અપનાવીને ઉપભોક્તાની જરૂરિયાતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી રહ્યા છે. ડેટા સંચાલન-મેનેજમેન્ટ અને વિશ્લેષણ, ગ્રંથાલયો ઉપભોક્તાની વર્તણૂકને સમજવા, આશ્રયદાતાની પસંદગીઓ અને ઉપયોગની પદ્ધતિના આધારે સંગ્રહ અને સેવાઓમાં સુધારો કરવા માટે મોટા ડેટા અને વિશ્લેષણનો લાભ લઇ રહ્યા છે. સહયોગી જગ્યા-

કોલાબોરેટિવ સ્પેસ, ઘણાં ગ્રંથાલયો સહયોગી વર્કસ્પેસમાં રૂપાંતરિત થઇ રહ્યો છે. જે જૂથ અભ્યાસ, નવીનતા અને શિક્ષણને ટેકો આપે છે, ઘણીવાર ૩ડી પ્રિન્ટિંગ, વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી અને મલ્ટીમીડિયા પ્રોડક્શન સાધનો જેવી તકનીકીને એકીકૃત કરે છે. જેમ-જેમ માહિતી સાક્ષરતાની ઉપલબ્ધતા વધે છે તેમ, ગ્રંથાલયો ઉપભોક્તાઓને કેવી રીતે નેવિગેટ, મૂલ્યાંકન અને ડિજિટલ માહિતીનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરવો તે શીખવવા માટે વધુને વધુ જવાબદાર છે, જે માહિતી સાક્ષરતામાં કુશળતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. એ.આઇ. અને ઓટોમેશનનું એકીકરણ: આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ જેવી વિકસતી તકનીકીઓ ગ્રંથાલયોના સંગ્રહને મેનેજ કરવાની રીતને બદલી રહ્યા છે. (દા.ત., સ્વચાલિત સૂચિ દ્વારા) અને ઉપભોક્તાના અનુભવ પ્રણાલી વધારી રહ્યા છે.. સમુદાય સંલગ્નતા, ગ્રંથાલયો સમુદાય કેન્દ્રો તરીકેની ભૂમિકાઓ અપનાવી રહ્યા છે., સ્થાનિક જરૂરિયાતોને સંતોષતા કાર્યક્રમો અને સેવાઓ પૂરી પાડે છે અને તકનીકી-સંચાલિત આઉટરીચ પહેલ દ્વારા જોડાણોને પ્રોત્સાહન આપે છે. મોબાઇલ સેવાઓ એપ્લિકેશનનું વાતાવરણ વિસ્તર્યું છે, જે ગ્રંથાલયોને સ્માર્ટફોન અને ટેબ્લેટ દ્વારા સેવાઓ પ્રદાન કરવાની મંજૂરી આપે છે, જેમાં કેટલોગ એક્સેસ, એકાઉન્ટ વ્યવસ્થાપન-મેનેજમેન્ટ અને રિમોટ રિઝ્યુમ રિવ્યુ સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. નવી તકનીકીઓ અપનાવીને, સંસાધનોની ઍક્સેસમાં સુધારો કરીને અને ઉપભોક્તા અનુભવને વધારીને ગ્રંથાલયોની વિકસતી માહિતી ટેકનોલોજી વાતાવરણમાં નોંધપાત્ર રીતે વિકાસ થઇ રહ્યો છે.. આ વલણો વધુને વધુ ડિજિટલ વિશ્વમાં સુસંગત રહેવાની વ્યાપક પ્રતિબદ્ધતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

23. લાક્ષણિકતા: -

મોબાઇલ-દૂરભાષનાં વાતાવરણમાં, મોબાઇલ-ગ્રંથાલય એપ્લિકેશન વિકસાવી ઉપભોક્તાઓને સૂચિ શોધવા, પુસ્તકો અનામત રાખવા, સંસાધનો ઍક્સેસ કરવા અને

સફરમાં તેમના એકાઉન્ટ્સનું સંચાલન કરવાની મંજૂરી આપે છે. ઇન્ટરેક્ટિવ લાક્ષણિકતા, નવી આઇટમ્સ, ઇવેન્ટ્સ અને પ્રોગ્રામ્સ માટે પુશ નોટિફિકેશન સુવિધાનો સમાવેશ કરી, ઉપભોક્તાઓને વ્યસ્ત રાખવા, સોશિયલ મીડિયા અને કોમ્યુનિટી એંગેજમેન્ટ કન્ટેન્ટ ક્રિએશનને આકર્ષિત કરવું, ગ્રંથાલયના સંસાધનો, પ્રોગ્રામ્સ અને ઇવેન્ટ્સને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ કરવો. ફીડબેક ચેનલો સેવાઓ અને સંસાધનોના વિકાસમાં સમર્થકોને જોડવા માટે ઉપભોક્તાના પ્રતિસાદ માટે ચેનલો સ્થાપિત કરવી. નવીન સેવાઓ દ્વારા જ્ઞાન નિર્માણ, સંશોધન સહાયક સેવાઓ, ઉપભોક્તાઓને સંશોધન કૌશલ્યો વિકસાવવા અને જટિલ વિષયો નેવિગેટ કરવામાં મદદ કરવા માટે વર્કશોપ અને વન-ઓન-વન પરામર્શ પ્રદાન કરવું. વિષયાત્મક પ્રોગ્રામિંગ ચર્ચા અને શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મહત્વપૂર્ણ સાંસ્કૃતિક અથવા તકનીકી વલણોની આસપાસ કાર્યક્રમો બનાવવા.

આ તકનીકો અને વિભાવનાઓને અપનાવીને, ગ્રંથાલયો ઉપભોક્તા અનુભવને સુધારી શકે છે, માહિતીને વધુ સુલભ બનાવી શકે છે, અને નવીન જ્ઞાન નિર્માણની સંસ્કૃતિને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે. આ સુનિશ્ચિત કરે છે કે ગ્રંથાલયો ભાવિ પેઢીઓ માટે સુસંગત અને મૂલ્યવાન સંસાધનો બની રહે છે.

વેબ 1.0 થી વેબ 5.0ને અનુરૂપ વિવિધ પુનરાવૃત્તિઓ દ્વારા, વેબ સાથે ગ્રંથાલય સેવાઓનો વિકાસ થયો છે. મુખ્યત્વે સ્થિર પૃષ્ઠો, જ્યાં ગ્રંથાલય સેવાઓ ઉપભોક્તાની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા વિના સરળ સૂચિ અને માહિતીપ્રદ વેબસાઇટ્સ ગ્રંથાલય 1.0 સુધી મર્યાદિત હતી. વેબ 2.0 ઇન્ટરેક્ટિવિટી અને ઉપભોક્તા-જનરેટેડ સામગ્રી રજૂ કરી, ગ્રંથાલયોને સામાજિક મીડિયા, બ્લોગ્સ અને સહભાગી પ્લેટફોર્મ્સ ગ્રંથાલય 2.0 દ્વારા સમુદાયોને જોડવામાં સક્ષમ બનાવે છે. વેબ 3.0 ડેટા લિંકિંગ અને ઇન્ટેલિજન્ટ સિસ્ટમ્સ દ્વારા માહિતી

ISBN : 978-81-985609-7-1 **Year : April-2025**

પુનઃપ્રાપ્તિ અને વ્યક્તિગત ગ્રંથાલય સેવાઓને વધારતા સિમેન્ટીક વેબ ગ્રંથાલય 3.0 પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. વેબ 4.0 આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ અને મશીન લર્નિંગ સેવાઓને સક્ષમ અને ગ્રંથાલયો અને ઉપભોક્તાઓ વચ્ચે વધુ જટિલ ક્રિયાપ્રતિક્રિયા ગ્રંથાલય 4.0 કરે છે. વેબ 5.0: માનવ-કેન્દ્રિત ઇન્ટરનેટની કલ્પના કરે છે, તેમજ અદ્યતન તકનીકો ગ્રંથાલય 5.0 સાથે ગ્રંથાલય સેવાઓમાં લાગણીઓને એકીકૃત કરે છે.

ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ અને ટેક્નોલોજી પર નિર્ભર ઉપભોક્તાઓની આગામી પેઢીની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા ગ્રંથાલયની આ સેવાઓ ઝડપથી વિકસિત થઈ છે. આમાં ચેટ સંદર્ભ સેવાઓ અને ઇન્સ્ટન્ટ મેસેજિંગ સહાય જેવી નવીન ઓફરોનો સમાવેશ થાય છે, જે ગ્રંથાલયના સમર્થકોને રીઅલ-ટાઇમ સહાય પૂરી પાડે છે. વધુમાં, ગ્રંથાલયો માહિતી અને સંસાધનો શેર કરતા બ્લોગ્સની ઓનલાઈન હાજરી વધી છે, તેમજ શોધ ક્ષમતાઓને એકીકૃત કરી રહી છે જે ઉપભોક્તાઓને બહુવિધ ડેટાબેસેસને એકીકૃત રીતે ઍક્સેસ કરવાની મંજૂરી આપે છે. વધુમાં, ગૂગલ-સ્કોલર સ્કોપસ અને સમાન પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ ઉપભોક્તાઓને શૈક્ષણિક સંસાધનોના વિશાળ સંગ્રહ-સ્ટોર્સને ઍક્સેસ કરવાની મંજૂરી આપીને સંશોધન કાર્યક્ષમતા સુધારવા માટે કરવામાં આવે છે. ડિજિટલ ધિરાણ સેવાઓ અને ઈ-પુસ્તકોનો ઉદય સાહિત્યને પહેલા કરતાં વધુ સુલભ બનાવવા માટે ગ્રંથાલયોની પ્રતિબદ્ધતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. આજે, ગ્રંથાલયો તેમના માળખામાં આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ અને ટેક્નોલોજી વલણોને સામેલ કરવામાં ડરતાં નથી, ત્યાં સુવ્યવસ્થિત કામગીરી અને ઉપભોકતા-મૈત્રીપૂર્ણ અનુભવો સુનિશ્ચિત કરે છે. "ગ્રંથાલયો 2035"ની વિભાવના આ પરિવર્તનની યાત્રામાં મૂલ્યવાન આંતરદૃષ્ટિ પ્રદાન કરે છે, જે ભૂતકાળના પાઠ, સંભવિત તકો, શક્તિઓ, પડકારો કે જે ભવિષ્યમાં ગ્રંથાલયો સામનો કરી શકે છે તે દર્શાવે છે. ગ્રંથાલયો માટે આ એક આકર્ષક સમય છે કારણ કે તેઓ નવી પેઢીની

જરૂરિયાતો અને પસંદગીઓને અનુકૂલન કરે છે, વધુ સમાવેશી અને ટેકનોસેવી વાતાવરણ માટે માર્ગ મોકળો કરે છે.

24. **નિષ્કર્ષ: -**

NEP-2020 ગ્રંથાલયોને તેમની સેવાઓમાં નવીનતા લાવવા અને રૂપાંતરિત કરવાની તક પૂરી પાડે છે, જે તેમને શૈક્ષણિક લક્ષ્યો અને સમુદાયની જરૂરિયાતોને ટેકો આપવા માટે વધુ સુસંગત અને અસરકારક બનાવે છે. આ ફેરફારોને અપનાવીને, ગ્રંથાલયો ભારતમાં શૈક્ષણિક દૃશ્યમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપી શકે છે. વિકસતી જતી માહિતી તકનીકીનાં વાતાવરણમાં ગ્રંથાલય સેવાઓનું બદલાતું દૃશ્ય પડકારો અને તકો બંને રજૂ કરે છે. વિકસતી તકનીકોને અપનાવીને અને ગ્રંથાલય સેવાઓમાં નવીનતા લાવવાથી, ગ્રંથાલયો સુસંગત રહી શકે છે અને શીખવા, સંશોધન અને સમુદાયના જોડાણને સમર્થન આપવા માટે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવવાનું કાર્ય કરી શકે છે.

25. **સંદર્ભ ગ્રંથો: -**

25.1. Guha, B., A report on feasibility Study on Automation and Networking of Library (DLNET). NISSAT, DSIR, New Delhi.
25.2. Sharma, Pandey S.K., Fundamentals of Library Automation. New Delhi, Ess Ess,1995.

26. **વેબ્લ્યોગ્રાફી: -**

26.1. https://novaappai.page.link/kmBizAUx8dfDNvRm7
26.2. Answer.A.I.: Your 24/7 A.I. Tutor & Counsellor
26.3. http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/5661/9/09_chapter%204.pdf
26.4. https://novaappai.page.link/kmBizAUx8dfDNvRm7
26.5. https://www.blackbox.ai/chat/sZigcuO
26.6. http://www.dlib.org/dlib/march01/vandesompel/03vandesompel.html
26.7. http://www.ariadne.ac.uk/issue28/resolver/

26.8. http://www.niso.org/committees/committee_ax.html

26.9. http://www.librarywebchic.net/wordpress/2005/06/13/google-and-openurl-resolvers

26.10. http://www.archivists.org/catalog/stds99/chapter4.html

26.11. https://www.library.ns.ca/node/3138

26.12. http://anssacrl.wordpress.com/publications/cataloging-qa/frbr-and-cataloging2012-aug/

26.13. http://eprints.rclis.org/7629/1/ATINERconf_paper_Chumbe.pdf

Dr. Rajesh C. Vyas

Dr. Rajesh C. Vyas is a seasoned scholar and educator, holding a M.A., Ph.D. and LL.B., with a specialization in Paninian Sanskrit Grammar. Since 1993, he has served as Head of the Sanskrit Department at Arts College, Godhra, and currently also heads the department at Shri Govind Guru University. He has authored 14 books, published 18 research articles, and presented papers at over 50 national conferences. Actively involved in academic and social service, he is associated with Somnath Sanskrit University, Shri Govind Guru University, and has been a lifelong member of the Rashtriya Swayamsevak Sangh (RSS). He has held leadership roles in the Akhil Bharatiya Vidyarthi Parishad (ABVP) and has been an active contributor to Vidya Bharati for 18 years. Currently, he serves as President and Regional Coordinator of Vidya Bharati Uchch Shiksha Sansthan, Gujarat Prant, working to advance Sanskrit education and cultural heritage.

Dr. Riddhi Saurin Desai

Dr. Riddhi Saurin Desai is an accomplished educator and Adhyapak Sahayak at Smt. V. R. Bhakta College of Education, Surat, as well as the Vice President of Vidya Bharti Uchcha Siksha Sansthan, Gujarat Prant. Holding an M.A., an M.Ed. with a Gold Medal, a Ph.D., and GSET qualification in Education, she exemplifies academic excellence and dedication. She has authored key works in English Pedagogy, including Learn English Language Skills and Discourse of English Methodology, along with four books based on her doctoral research. A prolific poet, she has published two poetry collections—Mari Safar... and Voice of Soul—and shared over 500 poems on the YourQuote app. Her scholarly contributions include 19 research papers in international peer-reviewed journals, complemented by active participation in various academic programs and conferences.

Dr. Jayshree U. Kanani

Dr. Jayshree Umeshkumar Kanani (M.A. (with Psychology, Gold Medalist), M.Ed., GSET, Ph.D.) has served as the Principal of Primary School at Dakshinamurthy Vidyalaya, Surat for three years. Subsequently, she served as the Principal of Primary School at Ankur Vidyavihar School, Surat for four years. She also worked as an Ad Hoc Professor at Shri Mahavir Vidyamandir Trust B.Ed College for four years. Since June 2023, she has been working as an Assistant Professor in Psychology in Education, and since November 2024, she has been serving as the In-charge Principal at Shri Mahavir Vidyamandir Trust B.Ed College. She has published 5 research papers and attended 15 seminars and webinars. She has also successfully completed 3 professional courses. Additionally, she is fulfilling the responsibility of an Executive Member at Vidya Bharati Uchch Shiksha Sansthan, Gujarat Prant.

Mr. Amrutbhai V. Valvi

Mr. Amrutbhai Vasantbhai Valvi has been a Assistant Professor at Shri Mahavir Vidyamandir Trust B.Ed. College since December-2019. He obtained his Bachelor's degree in Gujarati Subject with a Second Class and his Master's degree in Gujarati Subject with a First Class. He has passed B.Ed. and M.Ed. with distinction. He has passed the GSET examination in the field of Education and Gujarati subject. He has 3 years of experience at the school level in the field of education and 5 years of educational experience in B.Ed. college. He has 4 years of experience as a sub-editor in Divya Bhaskar newspaper. Currently he is pursuing his Ph.D. from the Department of Education, Veer Narmad South Gujarat University, Surat. He has published 8 research papers in various journals and has presented research papers in more than 15 national and international seminars.He has developed a 2-credit vocational certificate course in ICT in Education, which has been accredited by Veer Narmad South Gujarat University.

ISBN 978-81-985609-7-1